

ДОНИШГОҲИ МИЛЛИИ ТОҶИКИСТОН

Ба ҳуқуқи дастнавис

ТДУ: 809.155.0
ТКБ: 81.2 Тоҷик
М - 87

МУРОДЗОДА МУКАРРАМАИ РАҶАБАЛӢ

**ИФОДАИ МАФҲУМИ ЧИНСИЯТ ВА ТАҲАВВУЛОТИ
ШАКЛИЮ МАЪНОИИ ОН ДАР ЗАБОНИ АДАБИИ МУОСИРИ
ТОҶИКӢ**

Диссертатсия

**барои дарёфти дараҷаи илмии номзади илмҳои филологӣ аз рӯйи
ихтисоси 10.02.01 – Забони тоҷикӣ**

Рохбари илмӣ: номзади илми
филология, дотсент
Музофиршоев Маҳмадалишо
Окимшоевич

Душанбе – 2023

Ихтисораҳо

ФТЗТ- Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ

ФЗТ- фарҳанги забони тоҷикӣ

ЗФ- Забоншиносии феминистӣ

Мундариҷа

Муқаддима	4
Боби 1. Тафсири мафҳумҳои ҷинсият, гендер ва гендершиносӣ..	17
1.1. Мафҳуми ҷинсият ва ифодаи он дар забони имрӯзаи тоҷикӣ..	17
1.1.1. Баъзе мушкилоти категорияи ҷинсият дар забоншиносии имрӯз.....	23
1.2. Ҳаракати феминистӣ ва ташаккули забоншиносии феминистӣ.....	31
1.2.1. Забоншиносии феминистӣ	34
1.3. Забоншиносии гендерӣ ва масъалаҳои баҳси он	40
Боби 2. Таҳаввулоти шаклӣ ва луғавию маъноии вожаҳои мансуб ба ҷинси мардона	48
2.1. Калимаҳои ифодагари мафҳумҳои ҳешутабории ҷинси мардона	49
2.2. Бозтоби маъноию сохтори вожаҳои ғайриҳешовандии ҷинси мардона	79
Боби 3. Калимаҳои ифодагари мафҳумҳои мансуб ба ҷинси занона, хусусиятҳои маъноӣ ва шаклии онҳо	92
3.1. Вожаҳои ҳешутабории ҷинси занона	92
3.2. Хусусиятҳои маъноӣ ва муносибатҳои гендерии вожаҳои ғайриҳешовандии мансуб ба ҷинси занона	117
3.3. Вожаҳои умумичинс ва баъзе вижагиҳои дигари луғавию маъноии онҳо	124
3.3.1. Калимаҳои ҳешутабории умумичинс	124
3.3.2. Ифодаи ҷинсият аз рӯи муносибатҳои иҷтимоӣ (эҳтиром вазифа, шуғл, мансубияти иҷтимоӣ)	134
Хулоса	140
Адабиёт	144

МУҚАДДИМА

Дар кори диссертатсионӣ вожаҳои ифодакунандаи мафҳуми чинсияти алоқаманд ба исмҳои шахс аз лиҳози таҳаввули маъноӣ ва сохтор, муносибатҳои маъно ва бархӯрди мутақобилаи он маъноҳо, инчунин, ҷанбаҳои гендерии калимаҳои ифодакунандаи чинсият таҳқиқу баррасӣ шудаанд.

Мубрамии мавзӯи таҳқиқ. Забон ҳамчун як василаи муҳимтарини ҳастии ҷамъият ҳамеша дар ҳаракату таҳаввул мебошад. Чунончи, забони тоҷикӣ дар тӯли умри зиёда аз сеҳазорсолаи худ таҳаввулот ва дигаргуниҳои зиёдеро аз сар гузарондааст. Ин забон дар давраи бостон ба ҷумлаи забонҳои сохташон синтетикӣ дохил шуда, шакли флективиӣ тасрифи вожаҳоро доштааст. Баъзе аз воҳидҳои луғавӣ дар грамматика бо доштани категорияи чинсият, падеж ва шумора аз дигар вожаҳо фарқ мекардаанд, аз ин рӯ дар забони мазкур таърихан се чинс (мардона, занона ва миёна) вучуд доштааст.

Имрӯз дар забони тоҷикӣ воситаҳои грамматикӣ ифодаи чинсият вучуд надоранд, яъне категорияи грамматикӣ чинсият ба ин забон хос нест. Дар забонҳое, ки онҳо соҳиби категорияи грамматикӣ чинсият ҳастанд, пажӯҳиши вожаҳои ифодакунандаи чинс, асосан, аз нигоҳи қонуният ва усули шаклгириҳои грамматикӣ сурат мегирад, аммо дар забони тоҷикӣ, ки оғӣ аз категорияи мазкур аст, ин масъала, пеш аз ҳама аз нуқтаи назари луғавӣ-маъноӣ ва баъдан луғавӣ-грамматикӣ баррасӣ мегардад.

Луғати далолаткунанда ба мафҳуми чинсият як қисмати бузург ва муҳимми таркиби луғавии забони муосири тоҷикиро ташкил медиҳад. Ин навъ вожаҳо ба мафҳумҳои мушаххас (махсусан, калимаҳое, ки аз рӯйи нисбати грамматикӣ ба исмҳои ҷондор мансубанд) далолат мекунанд ва бо таъриху фарҳанг, урфу одат ва ҳаёти иҷтимоии халқ пайвастагии сахт доранд. Ҳанӯз аз давраи офариниши инсоният ва пайдоиши забон калимаҳои мазкур низ арзи

хастӣ намудаанд. Онҳо дар баробари забон ташаккул меёбанд, рушд мекунад, аз байн мераванд. Бесабаб нест, ки барои муайян ва муқаррар намудани оила ва гурӯҳи забонҳо, пеш аз ҳама, аз ин гуна вожаҳо мисол меоваранд, аз ин рӯ омӯзишу пажӯҳиши воҳидҳои луғавии ифодакунандаи маъноӣ чинсият аз лиҳози луғавӣ-маъноӣ ва муайян намудани мақому манзалат, таҳаввули қиёфаи овозӣ ва маъноии онҳо дар забоншиносии имрӯзаи тоҷик аз аҳаммият ӯрӣ нахоҳад буд.

Масъалаи дигаре, ки дар забоншиносии муосири дунё имрӯзҳо ба он аҳаммияти махсус зоҳир гардидааст ва ба мавзуи мо робита дорад, муносибати чамъият – соҳибони забон, ба мафҳуми маъноҳои вожаҳои ифодакунандаи чинсият ва хешовандӣ мебошад. Ин муносибати мутақобила, ки хусусияти иҷтимоӣ дорад ва дар забоншиносии ҷаҳон соҳаи гендерӣ ном гирифтааст, дар забоншиносии тоҷик то ба ҳол омӯхта нашудааст.

Вожаи «гендер» (gender) англисӣ буда, аслан барои ифодаи мафҳуми «чинс» ва «чинсияти грамматикӣ» ҳамчун истилоҳи байналмилалӣ дар илми забоншиносии ҷаҳон қабул гардидааст. Таҳлили масоили гендерӣ дар забоншиносӣ ба муҳаққиқон имкон додааст, ки муҳимтарин хусусиятҳои таҳқиқоти гендериро дар ин соҳаи илм дар муқоиса бо гендершиносии ҳуқуқиву иҷтимоӣ муайян намоянд. Қабл аз ҳама, мавзуи таҳқиқот дар ин маврид муносибати байниҳамии забон ва чинс мебошад, яъне мансубият ба ин ё он чинс чӣ гуна дар забон зоҳир мешавад: системаи номинативии забон, лексика, синтаксис, категорияи чинсият ва ғ. Баъдан, мақсади таҳқиқоти гендерӣ дар забон метавонад омӯзиши мароми нутқии чинсҳо, таъин ва тасвири хусусиятҳои нутқи мардону занон бошад. Севум, таҳқиқоти гендерӣ дар забоншиносӣ маъмулан характери байнифаннӣ ва муқоисавӣ дорад. Чорум, ҳамаи риштаҳои қисматҳои забоншиносӣ метавонанд аз нуқтаи назари гендершиносӣ

таҳлилу таҳқиқ гарданд. Ва ниҳоят, таҳлили гендерӣ дар забоншиносӣ бештар характери таҷрибавию амалӣ дорад.

Пас, аҳаммияти омӯзиш ва таҳқиқи луғавию маъноии вожаҳои ифодакунандаи мафҳуми чинсият ва хешовандӣ дар он зоҳир мегардад, ки таҳаввулоти таърихӣ, хусусиятҳои маъноӣ, муносибатҳои байниҳамдигарии маъноию мантиқии онҳо то андозае бояд муайян ва муқаррар гардад. Инчунин қонуниятҳои инкишофи таҳаввулоти луғати мазкур дар робита бо муносибати соҳибони забон бо онҳо (масъалаи гендерӣ) ҳам бояд омӯхта ва баррасӣ гардад, ки барои тавсеаи соҳаи забоншиносии иҷтимоӣ ва луғатшиносӣ аз аҳаммият ҳолӣ нахоҳад буд.

Дарачаи таҳқиқи мавзӯ. Дар забоншиносии умумӣ роҳҳои ифодаи чинсият дар самтҳои мухталифи лингвистӣ зерин омӯзишу пажӯҳиш қарор гирифтааст. Таҳқиқи мавзӯи мазкур дар забоншиносии Амрико ва Аврупо собиқаи тӯлонӣ дорад. Дар забоншиносии рус низ ин масъала аз нигоҳи мухталифи соҳаҳои забоншиносӣ – сарфӣ, наҳвӣ, забоншиносии иҷтимоӣ, луғавию маъноӣ, забоншиносии равонӣ (психолингвистика) ва ғайра мавриди баррасӣ гузошта шудааст (ниг: дисс.: I. 13; 16; 26; 27; 38; 39; 45; 67; 91; 83; 109; 110; 118; 119; 121; 122; 138).

Дар забони русӣ таҳқиқоти мавзӯ, асосан, ҷанбаи грамматикӣ дорад (ниг. дисс.: I. 13; 15, 27; 38; 39; 45; 67; 109; 122; 138), танҳо қисмати камтаре, ки ба таҳлил ва омӯзиши вожаҳои хешутаборӣ бахшида шудаанд (ниг. дисс.: I. 26; 45; 91; 118; 119; 121), равиши таҳқиқи луғавӣ-маъноӣ доранд.

Забоншиносони русе, ки масъалаи ифодаи чинсиятро дар забонҳои ғайрирусӣ (мас. забонҳои Қафқозро) зерин омӯзишу таҳқиқ қарор додаанд, ба он ғолибан аз назари луғатшиносӣ ворид гардидаанд (дисс.: I. 45; 91; 118; 119;).

Дар забоншиносии тоҷик вожаҳои далолаткунанда ба маъноҳои чинсият ба таври ҷиддӣ то ба ҳол мавриди омӯзиш ва

таҳқиқоти махсус қарор нагирифтааст. Дар ин мавзӯ танҳо дар асарҳои ҷудогонаи таърихӣ, этнографӣ ва лингвистӣ маълумот пайдо кардан мумкин аст. Ин маълумотҳо ҳам доираи хеле маҳдуд доранд, яъне доир ба пайдоиш, инкишоф ва таҳаввулоти маъноӣ шакли онҳо чизе гуфта нашуда, муаллифон «асосан, бо номбар кардан ва нишон додани муносибати онҳо қаноат кардаанд»¹.

Дар даҳсолаҳои охири асри XX дар доираи таҳқиқоти гендерӣ чунин як самти илмӣ ба мисли лингвистикаи гендерӣ ба фаъолият оғоз намудааст. Бо назардошти хусусиятҳои омӯзиши гендерӣ дар забоншиносӣ, пеш аз ҳама, ба ҳуди мафҳуми «гендер» муроҷиат кардан зарур аст. Гендер ҳамчун «маҷмуи созишномаҳои, ки ҷинси биологиро ҳамчун субъекти фаъолияти иҷтимоӣ танзим мекунад», баррасӣ мешавад.

Дар ибтидои асри XX ба ҷанбаҳои гендерии забон ва муошират забоншиносони машҳури ҷаҳон дар забоншиносӣ тавачҷуҳ зоҳир менамуданд. (Э. Сепир, О. Йесперсен, Ф. Маутнер), гарчанде ки он замон асарҳои онҳо дар ин самт ҳанӯз ба самти мустақил ташаккул наёфта буд. Забон дар робита бо ҷомеа ва шахсияти он баррасӣ карда шуд. Самтҳои нав дар забоншиносии иҷтимоӣ пайдо шуданд, ба мисли прагматика, психолингвистика, назарияи дискурс ва муошират. Ҳамзамон фарқи байни нусхаҳои муоширати мардона ва занонаи забонҳои аврупоӣ: олмонӣ, англисӣ, фаронсавӣ мавриди омӯзиш қарор гирифт.

Э. Сепир тафовутҳои фонетикию грамматикӣ гуфтори занон ва гуфтори мардонро таҳқиқ намуда, ба хулосае омадааст, ки вариантҳои гуфтори марду зан аз ду сарчашмаи психологиашон гуногун ғизо мегиранд. Ба ақидаи ӯ, «дар аксар маврид вариантҳои занонаро метавон шаклҳои ихтисоршуда аз нигоҳи пайдоишашон, ки ба ҷинс рабте надоранд, балки ифодакунандаи вариантҳои ҷудогонаи занона ё шаклҳои ихтисоршуда, ки бо ангеҷаҳои

фонетикӣ ва морфологӣ асос ёфтаанд, шарҳ дод». Аммо олим иқроп мешавад, ки коҳиши шаклҳои суҳанронии занона метавонад, нишондиҳандаи мақоми камтар марказӣ ё аз ҷиҳати анъанаҳои миллӣ аҳаммияти камтари ӯ дар ҷомеа бошад.

Дар охири солҳои 60-уми садаи ХХ семантикаи коммуникативӣ ва забоншиносии иҷтимоӣ босуръат инкишоф ёфт, олимон тадричан аз нуқтаи назари сохтори забон дур шуданд, таҳқиқот дар доираи прагматика гузаронданд ва ба таъсир ба забони хусусиятҳои психофизиологӣ ва иҷтимоии шахсият (ҷинс, синну сол, сатҳи маърифат ва ғайра) таваҷҷуҳ карданд.

Дар ин давра ҳаракати занон васеъ паҳн шудан мегирад. Дар натиҷа, гендершиносӣ ҳамчун як самти мустақили илмӣ ташаккул ёфта, мавзуи омӯзиши ҷунин илмҳо, ба мисли фалсафа, ҷомеашиносӣ, иқтисод, таърих, антропология, психология, иҷтимоӣ ва психолингвистика гардид.

Оғоз ва рушди омӯзиши гендерӣ дар Русия ҳам аз тағйироти иҷтимоӣ дар ҷомеаи рус ва ҳам аз рушди ҳуди фанҳои гуманитарӣ ба вуҷуд омадааст. Таҳқиқоти гендерӣ, бешубҳа, бо таҷдиди муносибатҳои иҷтимоӣ ва иқтисодӣ дар кишвар, тағйирёбии мавқеъ ва мақоми занон дар ҷомеаи Русия, бо пайдоиши ҳаракати мустақили занон алоқаманд буд. Аммо, илова бар ин, тағйироти назаррас дар соҳаи илмҳои ҷамъиятии Русия, пайдоиш ва рушди самтҳои алтернативии назариявӣ, инҷунин имкони танқиди равишҳои андросентрӣ ва позитивистӣ дар илм.

Аввалин таҳқиқоти систематикӣ гендер дар забоншиносии рус танҳо дар охири солҳои 80-ум ва аввали солҳои 90-уми садаи гузашта шуруъ шуда буд. Дар айни замон мо метавонем, дар бораи пайдоиши як шоҳаи нави забоншиносии рус – лингвистикаи гендерология (лингвистикаи гендерӣ) дилпуруна суҳан ронем. Ҳамзамон дар фазои лингвистикӣ пасошуравӣ муҳаққиқон ба соҳаи забоншиносии иҷтимоиву равонӣ бештар таваҷҷуҳ доранд, гарчанде

ки дар айни замон шумораи таҳқиқот дар соҳаи лексика, паремиология бо мақсади муайян кардани асимметрияҳои гендерӣ ва дараҷаи андросентризмии забонҳои гуногун омӯхта мешавад.

А. В. Кирилина якчанд самтҳои асосии рушди гендерологияи забоншиносиро дар донишҳои забоншиносии рус муайян мекунад:

- 1) иҷтимоӣ ва психолингвистӣ;
- 2) забоншиносӣ ва фарҳангӣ;
- 3) муошират – дискурсивӣ.

Самти иҷтимоӣ ва равшаншиносӣ тафаккури забоншиносии русӣ, матнҳои хатгӣ ва шифоҳиро меомӯзад. Баҳсо оид ба масъалаи бартарии табиӣ ё иҷтимоӣ дар омӯзиши робитаи байни забон ва ҷинс идома доранд.

Самти лингвокултурологӣ (забоншиносии фарҳангӣ) хусусиятҳои қолабҳои русии гуфтори занона ва мардона ва ҷаъолияти ин қолабҳо дар забон, инчунин, инъикоси мафҳумҳои фарҳангии «мардӣ» ва «занӣ» ва метафорои гендериро дар забони русӣ меомӯзад. Дар соҳаи муоширати байнифарҳангӣ, инчунин таҳқиқоти муқоисавӣ оид ба маводи русӣ бо забонҳои дигар гузаронида мешавад.

Самти сеюм омӯзиши хусусиятҳои нутқи мардона ва занона мебошад. Ин мушкилот хеле норавшан аст ва аксар вақт метавон на дар бораи "вижагиҳо"-и нутқ суҳан гуфт, балки дар бораи қолабҳои матнҳои мардона ва занона дар байни соҳибзабонон баҳс меравад.

Байни соҳаҳои баррасишуда ягон сарҳади возеҳ вучуд надорад, зеро, тавре ки маълум аст, таҳқиқоти гендерӣ хусусияти байнисоҳавӣ дорад. Бо вучуди ин, паҳншавии омӯзиши ҷанбаҳои гендерии забон ва муоширатро мушоҳида кардан мумкин аст, ки дар оянда метавонад ба пайдоиши шоҳаҳои алоҳидаи омӯзиши гендер оид ба маводи забони русӣ ва забонҳои дигар мусоидат кунад, ки пештар дар ҷанбаи гендерӣ баррасӣ нашудааст.

Дар забоншиносии тоҷик гендершиносии лингвистӣ яке аз илмҳои нав буда, ҳанӯз ҳам дар айни ташаккулёбист. Ба ин масъала бори аввал аз ҷониби профессори кафедраи филологияи Эрони Донишгоҳи миллии Тоҷикистон Ф. Р. Амонова таваҷҷуҳ зоҳир гардидааст. Дар доираи татбиқи лоиҳаи «Гендер: забон ва адабиёт» соли 2001 дар факултети забонҳои Осиё ва Аврупои донишгоҳи номбурда ду семинари илмию амалӣ баргузор гардидааст, ки мавзӯи меҳварии онҳо масоили гендерӣ дар забон ва адабиёт буд. Маводи ин семинарҳо дар маҷмуаи мақолаҳо бо номи «Гендер: забон ва адабиёт» ба таърифи расид. Дар баробари мақолаҳои характери таҳқиқотидошта ба баъзе масъалаҳои назариявии омӯзиши масоили гендерӣ дар забон ва адабиёти тоҷик низ дахл карда шудааст. Самтҳои асосии имконпазирии таҳқиқ дар ин ришта низ муайян шуданд. Дар Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи С. Айни низ аз ҷониби муҳаққиқи соҳаи гендер – М. Т. Маҳмадҷонова барномаи курси махсус таҳия гардида, ба нақшаи таълим ворид гардид.

Яке аз аввалин муҳаққиқони гендершиносии лингвистии тоҷик Ф. Амонова қайд кардааст, ки пажӯҳишҳои гендерӣ дар забони тоҷикӣ ба дастовардҳои забоншиносии Ғарб таърифи намуда, бояд дар самтҳои зайл пажӯҳиш барад:

1. Тафовутҳои интралингвистии забони занони тоҷик: тафовутҳо дар соҳаҳои овозшиносӣ, навошиносӣ, луғат ва грамматика.

2. Пажӯҳиши хусусиятҳои зерини стратегияҳои гуфтугӯии занон ва мардон: а) фармонфармоии мардон дар суҳбат; б) қолабҳои вижаи гуфтугӯии занон.

3. Хусусиятҳои гуфтугӯ дар гурӯҳҳои якҷинса.

Бо вучуди ин, боз ҳам лозим ба таъкид аст, ки гендершиносии лингвистии тоҷик дар марҳилаи ташаккул қарор дорад.

Робитаи таҳқиқ бо барномаҳо ва мавзӯҳои илмӣ. Мавзуи таҳқиқи мавриди назар як ҷузъи корҳои илмӣ-таҳқиқотии кафедраи забони адабии муосири тоҷикии Донишгоҳи миллии Тоҷикистон мебошад ва ба мавзӯҳои таҳқиқоти илмӣ робитаи зич дорад.

Тавсифи умумии таҳқиқ

Мақсади таҳқиқ. Ошкор ва муқаррар намудани таҳаввулот ва бозтоби маъноии вожагони ифодакунандаи мафҳумҳои ба ҷинсиат марбут матлаби асосии ин диссертатсия мебошад.

Вазифаҳои таҳқиқ. Мутобиқ ба ҳадафҳои номбаргардида ҳалли масъалаҳои зер муҳим шуморида мешавад:

- ҷамъоварӣ ва ба тартиб даровардани маводи зарурӣ аз осори бадеии муосири тоҷикӣ;
- омӯзиш ва пажӯҳиши масъалаҳои назарии вожаҳои мансуб ба маъноҳои ҷинсиат;
- муқаррар намудани ташаккул ва таҳаввули таърихии вожагони ифодакунандаи мафҳумҳои ба ҷинсиат марбут;
- таҳлили хусусиятҳои маъноии вожаҳои таҳти назар дар асоси маводи фарҳангҳои тафсирий ва этимологӣ;
- муқаррар намудани муносибатҳои маъноӣ ва баҳодиҳии луғати мансуб ба маъноӣ ҷинсиат;
- ошкор кардани таҳаввулоти қиёфаи овозии вожаҳои маъноӣ ҷинсиатро далолаткунанда;
- то дараҷае муайян намудани муносибатҳои иҷтимоии соҳибони забон (муносибатҳои гендерӣ) бо калимаҳои ифодакунандаи мафҳуми ҷинсиат.

Объекти таҳқиқи мазкурро, асосан луғати ифодакунандаи ҷинсиат аз рӯйи маводи адабиёти бадеӣ, луғатномаҳо ва фарҳангҳои гуногун ташкил медиҳад.

Предмети таҳқиқи кори илмӣ пажӯҳишу баррасии вожагони ифодакунандаи ҷинсиат дар забони тоҷикӣ, хосатан, калимаҳои

хешовандӣ аз рӯйи таҳаввулот ва муносибатҳои маъноӣ дар забони тоҷикӣ имрӯза мебошад.

Асосҳои назарии таҳқиқ. Поя ва асоси назариявии диссертатсияро таҳқиқу пажӯҳиш ва дастовардҳои олимони соҳаи луғатшиносӣ, забоншиносии иҷтимоӣ ва гендерӣ, ба мисли: Э. Сепир, В. С. Расторгуева, Ю. А. Рубинчик, А.В. Кирилина, Ҳ. Мачидов, Ф. Амонова, М. Т. Муҳаммадҷонова, А. Мирбобоев ва дигарон ташкил намудааст.

Асосҳои методологии таҳқиқ. Усулҳои гуногуни маънидодкунии калимаҳои ифодакунандаи мафҳуми ҷинсият равияву методҳои мухталифи омӯзиши онҳоро ба миён овардаанд. Мавзӯи интихобшуда бо усулҳои таркибӣ-маъноӣ, иҷтимоӣ-забоншиносӣ, равонӣ-забоншиносӣ, таҳлили луғавию маъноӣ ва омӯри пажӯҳиш ва баррасӣ гардидаанд.

Диссертатсияи мо, асосан, бо усули тасвири синхронӣ (ҳамзамонӣ) таълиф гардида, дар таҳқиқи масъалаҳои асосӣ таъри бар равияҳои омӯзиши таркибӣ-маъноӣ ва равияи забоншиносии иҷтимоӣ шуда, аз рӯйи зарурат дар он усулҳои муқоиса, таснифи маъноҳо, инчунин, таҳлили матн низ ба кор бурда шудаанд.

Сарчашмаҳои таҳқиқ. Ба сифати сарчашмаҳои таҳқиқ, асосан, осори бадеии мансури адабиёти муосири тоҷик, аз ҷумла «Ёддоштҳо» ва «Марги судхӯр»-и Садриддин Айнӣ, «Духтари оташ»-и Ҷ. Иқромӣ, «Кафан киса надорад»-и Р.Махсумзод, «Дар орзуи падар» ва «Марги бегуноҳ» -и К. Мирзоев, «Се рӯзи як баҳор»-и С. Турсун, «Восеъ»-и С. Улуғзода, ашъори Лоиқ Шералӣ, Фарзона ва ғайра мавриди истифода қарор гирифтаанд. Ҳамчунин, барои ҳақиқатшиносии баъзе вожаҳои мансуб ба ҷинсҳо аз фарҳангу луғатномаҳои тафсирию этимологӣ низ истифода гардид.

Навгонии илмӣ таҳқиқ. Азбаски ҷинсият ҳамчун категорияи грамматикӣ дар забони тоҷикӣ вуҷуд надорад, дар забоншиносии муосири тоҷик масъалаҳои аксари пажӯҳишҳо берун аз доираи ин

масъала сурат гирифтаанд. То ҳол масъалаҳои роҳҳо ва василаҳои ифодаи чинсият, таҳаввулотӣ маъноӣ сохтори вожагонӣ мансуб ба чинси занона ё мардона, муносибатҳои маъноӣ (сермаъноӣ, вазифаҳои муассирию модалиӣ вожаҳои мазкур дар осори бадеии мансур ва манзум) ва дигар масъалаҳои марбут ба онҳо мавриди таҳқиқи махсус ва ҷиддӣ қарор нагирифтаанд. Аз ин ҷост, ки дар ин диссертатсия бори аввал масъалаҳои номбаршуда роҷеъ ба луғати ифодакунандаи чинсияти табиӣ, мавқеъ ва вазифаҳои хоси онҳо дар нутқ, имкониятҳои ҳамнишинӣ мувофиқат, ифодаи маъноҳо, муносибати иҷтимоӣ соҳибони забон бо чунин вожаҳо (муносибати гендерӣ) ва доираи истеъмоли онҳо дар услубҳои гуногуни нутқ баррасӣ мегардад. Таснифи пурратари ин навъ вожаҳо аз ҷиҳати ифодаи маъно ва хусусиятҳои грамматикашон низ дода мешавад.

Нуктаҳои асосии ба Ҳимоя пешниҳодшаванда:

– дар забони тоҷикӣ имрӯз чинсияти грамматикӣ вучуд надорад, аммо воситаҳои дигари ифодаи чинсият арзи ҳастӣ мекунад, ки дар диссертатсия моҳият, сифат ва дараҷаи истеъмоли онҳо муқаррар гардидаанд;

– масъалаҳои назарии забоншиносии феминистӣ ва гендерии муосир дар амалқарди забони тоҷикӣ муайян гардиданд;

– муқаррар гардид, ки забони тоҷикӣ дар гузашта хусусияти падаршоҳӣ доштааст, ки таъсири он дар нутқи соҳибони имрӯзаӣ забон мушоҳида мешавад;

– ошкор гардид, ки аз лиҳози ифодаи маъноҳои эҳсосотӣ, баҳодихӣ ва манзалати иҷтимоӣ вожаҳои ифодакунандаи чинсияти мардона афзалият дошта, аксаран тобишҳои мусбат доранд;

– дар калимаҳои мансуб ба чинси занона (зан, духтар, бева) тобишҳои иловагии маъноӣ манфӣ зоҳир мегарданд;

– дигаргуншавӣ (таҳаввулот) аз ҷиҳати қиёфаи овозӣ (шакл) дар тӯли таърих дар калимаҳои ифодагари чинсият муқаррар гардид;

– хусусияти сермаъноӣ ва муносибатҳои дигари мансуб ба маъноӣ луғавӣи вожаҳои ифодагари мафҳумҳои хешовандӣ то андозае ошкор гардиданд;

– муқаррар гардид, ки забони муосири тоҷикӣ хусусияти нобаробарии ҷинсӣ (афзалияти ҷинси мардона нисбат бар занона)-ро надорад.

Аҳаммияти назариявӣ ва амалии таҳқиқ. Аҳаммияти назарии диссертатсия дар он аст, ки натиҷа ва хулосаҳои пешниҳодшуда дар он имкониятҳои фаровонеро барои пажӯҳишҳои минбаъда дар забоншиносӣ, ҳосатан луғатшиносии тоҷик, масъалаҳои марбут ба калимаи аслии тоҷикӣ, инкишоф ва таҳаввулоти маъноӣ ва шакли он, тавсеаи маъноӣ вожа ва муносибатҳои гендерӣ дар забони имрӯзаи тоҷикӣ мусоид месозад. Моҳияти амалӣ дар он зоҳир мегардад, ки дастовардҳои диссертатсияро дар таҳия ва таълифи китобҳои дарсӣ ва дастурҳои таълимии фанни луғатшиносӣ, забоншиносии равонӣ ва иҷтимоӣ барои факултети шӯъбаҳои филология, журналистика, психология ва сотсиологияи мактабҳои олий, ташкили курсҳо ва семинарҳои махсус, корҳои амалӣ ва лаборатории фанҳои луғатшиносӣ, луғатнигорӣ, услубшиносӣ, матншиносӣ, таълифи корҳои курсӣ, хатм ва магистрӣ метавон истифода кард.

Мутобиқати мавзӯи диссертатсия бо шиносномаи ихтисоси илмӣ. Диссертатсия дар мавзӯи «Ифодаи мафҳуми ҷинсият ва таҳаввулоти шакли маъноӣ он дар забони адабии тоҷикӣ» барои дарёфти дараҷаи илмии номзади илмҳои филология бо шиносномаи ихтисоси илмии 10.02.01 – Забони тоҷикӣ пурра мувофиқат мекунад.

Саҳми шахсии доктарабӣ дараҷаи илмӣ дар таҳқиқ. Муаллифи диссертатсия дар таҳқиқи баанҷомрасида гурӯҳи вожаҳои ифодакунандаи ҷинсиятро таҳқиқ намуда, ҷиҳатҳои тағйири шаклӣ, маъноӣ, сермаъноӣ, муносибати гендерии баъзе аз онҳоро муайян намудааст.

Тасвиби амалии натиҷаҳои таҳқиқ. Муҳтавои диссертатсия дар маърузаҳое, ки солҳои 2016-2020 дар конфронсҳои илмии Донишгоҳи миллии Тоҷикистон ва конфронсҳои ҷумҳуриявии кафедраи забони адабии муосири тоҷикии ДМТ, ҳамчунин, дар 4 мақолаи батабърасидаи муаллиф инъикос ёфтаанд.

Наشري таълифоти илмӣ дар мавзӯи диссертатсияро коркарди натиҷаҳои таҳқиқ дар шакли 4 мақолаи илмӣ ва хулосабарориҳо дар асоси манбаъҳои таҳқиқшуда собит менамоянд. Хулосаҳо ва тавсияҳои илмии натиҷаҳои таҳқиқоти анҷомёфта ба муҳаққиқони минбаъда пешниҳод гардида, ҷанбаҳои тозаии он соҳаи омӯзишро кушода медиҳанд.

Тасвиби амалии натиҷаҳои таҳқиқ. Муҳтавои диссертатсия дар маърузаҳое, ки солҳои 2016-2020 дар конфронсҳои илмии Донишгоҳи миллии Тоҷикистон ва конфронсҳои ҷумҳуриявии кафедраи забони адабии муосири тоҷикии ДМТ, ҳамчунин, дар 4 мақолаи батабърасидаи муаллиф инъикос ёфтаанд.

Сохтор ва ҳаҷми диссертатсия. Диссертатсия аз муқаддима, се боб, хулоса ва рӯйхати адабиёт иборат аст. Ҳаҷми умумии диссертатсия 160 саҳифаи ҷопи компютери ро ташкил медиҳад.

БОБИ 1. ТАФСИРИ МАФҲУМҲОИ ЧИНСИЯТ, ГЕНДЕР ВА ГЕНДЕРШИНОСӢ

1. 1. Мафҳуми чинсият ва ифодаи он дар забони муосири тоҷикӣ

Забонҳои эронии бостон ба ҷумлаи забонҳои сохташон синтетикӣ дохил шуда, дорои шакли флективиӣ тасрифи исм ва феълро доштаанд. Флексияи дохилӣ, яъне бадалшавии ҷойи овозҳо дар ҳуди реша, редупликатсия (тахфиф)-и решаҳо, аффиксатсия (вандафзоӣ) ва пайвастшавии анҷомаҳои шакли флективӣ, ки дар ҳудашон якҷанд вазифаро, аз қабилӣ падеж, шумора, чинсият, шахс ва мисли инҳоро ҷой медиҳанд, воситаҳои асосии калимасозӣ дар ин забонҳо ба ҳисоб мераванд.

Дар забонҳои эронии қадим исм, сифат, ҷонишин, шумора, феъл ва зарфро ҳамчун ҳиссаҳои асосии нутқ ҷудо намуда будаанд. Пешояндҳо ва пайвандакҳо ба гурӯҳи ҳиссаҳои ёридиҳандаи нутқ дохил карда шуданд [I. 89, 26 –27]. Вожаҳое, ки аз ҷиҳати мансубияти грамматикашон исм ва сифатанд, бо доштани категорияи чинсият, падеж ва шумора аз дигар ҳиссаҳои нутқ фарқ мекардаанд, аз ин рӯ дар забонҳои мазкур таърихан се чинс (мардона, занона ва миёна) вучуд доштааст. Категорияи грамматикӣ чинсият дар исмҳо ба ҳайси категорияи ҷудогона вучуд дошт. Ҳар як исм ба яке аз се чинс ҳатман марбут буд ва як чинс ба чинси дигар ҳеҷ гоҳ иваз намешуд, дар сурати ивазшавии чинсияти як вожа он ҳатман ба калимаи маъноан нав табдил меёфт. Дар сифатҳо категорияи чинсият вобаста ба исмҳо тағйир меёфт. Фарқияти сарфии сифат аз исм маҳз дар ҳамин буд [I. 89, 26 –27].

Аз нигоҳи дастурӣ чинсият дар исмҳо ба воситаҳои зер ифода мегардид:

- 1) анвои хоси решаҳо;
- 2) анҷомаҳои падежии махсус;

3) мувофиқат, яъне сифат ё чонишинҳои ишоратие, ки ба ҳайси муайянкунанда меомаданд, низ нишонаҳои ифодакунандаи чинсиятро доро буданд ва ба ин восита ба исмҳои мувофиқат менамуданд.

Дар сифатҳои тағйири чинсият тавассути бадалшавии решаҳои ба амал меомад. Дар сурати аз даст рафтани шакли ифодакунандаи маъноӣ чинсият дар вожаҳои маъноӣ чинсият низ аз байн мерафт, яъне як калима ба ҳайси ду чинс қор фармуда мешуд, чунонки имрӯз дар забони имрӯзаи тоҷикӣ ба қор фармуда мешавад.

Забоншинос А.Мирбобоев дар робита ба чинсияти грамматикӣ дар забони форсии бостон чунин навиштааст: «Дар забони форсии қадим категорияи чинсияти грамматикӣ дар исмҳои ба воситаи пасвандҳои ифода мешуд. Исмҳои чинси мардона ба воситаи пасвандҳои *-tr, -tar, (yara -tr «офаранда»), -un, -van (Arta -van «пайрави Arta»)* сохта мешуд. Дар шаклгирии исмҳои мардона ва миёна, инчунин пасвандҳои *-vat, -vand, -mat, -mant* ширкат мекарданд.

Семантикаи чинси миёна, инчунин ба воситаи пасвандҳои *-ta, -a (bax -ta «бахт», zan -a «зоиш, таваллуд»), -tna, -tva, -tra, (stau -na «ситоиш», xsara «ҳукмронӣ»), -as > -ah (yac -ah «калима»), -is (barz -is «болишт»), -man (tallyman «тухм, насл»)* баён мегардид.

Чинсияти занона дар исмҳои ба воситаи пасванди *-a (aspa «нарасп», aspa «модиён»), -z (kan -i «дӯшиза»), -l (л -ll «хастӣ») -tat (amar-tat «намирандагӣ»)* ифода мешуд» [И. 53, 249].

Дар давраи эронии миёна забонҳои эронии ғарбӣ қисман категорияи чинсиятро аз даст додаанд. Дар исмҳои категорияҳои шумора ва номуайяни боқӣ мондаанд. Аз байн рафтани чинсият дар ҳиссаҳои нутқи исм ва сифат ба афтиши пасвандҳои решаасоз ва анҷомаҳои падежӣ вобаста аст. Вақте пасвандҳои ва анҷомаҳои дар ҳиссаҳои номӣ аз байн рафтаанд, унификатсия (ҳамгуншавӣ)-и онҳо ба амал омад ва, хоса дар исмҳои, фарқияти чинсӣ пурра аз миён рафтааст [75; 76; 84].

Чунонки аз ин гуфтаҳо бармеояд, категорияи грамматикии чинсият дар забони тоҷикӣ ҳанӯз дар давраи эронии миёна пурра аз байн рафтааст. «Дар забонҳои форсӣ, дарӣ ва тоҷикии имрӯза фарқияти чинсӣ ба воситаи воҳидҳои луғавӣ ифода мегардад:

mard «мард» — зан «зан»

pesar «писар» — doxtar «духтар»

āqā «оқо» — bānu «бону», «хонум»

nar «нар» — māde «мода»

šir-e nar «шерии нар» — šir -e māde «шерии мода»

Баъзе вожаҳои иқтибосии арабӣ дар ҳудудҳои пасвандии чинсии занона (-а)-ро нигоҳ доштаанд:

malek «малик» — maleke «малика»

šāer «шоир» — šāere «шоира»

ma'šūq «маъшук» — ma'šūqe «маъшуқа»

Аммо истеъмоли пасвандии номбурда барои ифодаи чинсии занона дар ин забонҳо ҳатмӣ набуда, ҳосияти чинсфарқкуниро надорад, балки дар шакли аслии арабиашон иқтибос шудаанд» [I. 89, 106; 90, 98].

Аз ин бармеояд, ки категорияи грамматикии чинсият дар забони тоҷикӣ ҳанӯз дар давраи эронии миёна пурра аз байн рафтааст. Дар забонҳои форсӣ, дарӣ ва тоҷикӣ фарқияти чинсӣ ба воситаи воҳидҳои луғавӣ ифода мегардад, ки мавзӯи баҳси диссертатсияи мо гардидааст.

Дар исми забони тоҷикӣ воситаҳои тарзи ифодаи чинсият дида шавад ҳам, дар морфология онро ҳамчун категорияи грамматикии чинсият ҷудо намекунанд. Дар забони тоҷикӣ исмҳои вучуд доранд, ки танҳо аз нуқтаи назари биологӣ ба қадом чинс (мардона ё занона) мансуб будани қалимаҳоро нишон медиҳанд. Дар баробари ин, чинсият дар забони тоҷикӣ бо ёрии пасванд низ ифода меёбад, ки ба ин қалимаҳои иқтибосии забони арабӣ мисол шуда метавонанд, ба монанди **муаллим – муаллима**, **шоир – шоира** ва ғ. Чи тавре ки Шарофиддин Рустамов қайд мекунад, забони тоҷикӣ ба гурӯҳи забонҳои аналитикӣ дохил шуда, категорияи грамматикии чинс ва

падеж надорад, ҳиссаҳои номии нутқ шаклҳои флективӣ надоранд, робитаи онҳо бо ёрии пешванду пасвандҳо, бандаки изофӣ ва алоқаи ҳамроҳӣ ба амал меояд [I. 92,122].

Бояд гуфт, ки ҳамаи забонҳои дунё ҷинсиати табииро фарқ мекунанд ва барои ифодаи он воситаҳо ҳам доранд. Пеш аз ҳама, инсон ва, умуман, махлуқоти зинда аз нуқтаи назари биологӣ ба ҷинсҳои мардонаю занона ё нару мода ҷудо карда мешаванд. Барои ифодаи ҷинсиати исмҳои забони тоҷикӣ калимаҳои махсусе истифода мешаванд, ки дар як вақт ҳам ба кадом ҷинс ва ҳам ба кадом гурӯҳи исмҳо мансуб будани онҳо далолат мекунанд. Яъне калимаҳои **мард, зан, писар, духтар** нисбат ба одамон, **нар, мода** нисбат ба ҳайвонот ва **хурӯсу мокиён** нисбат ба парандагон истифода мешаванд.

Забоншинос Ш. Рустамов менависад: «Дар китобҳои дарсии солҳои аввал (солҳои 20-30-юми асри XX дар назар аст – М.М.), ки дар пайравии грамматикаи забонҳои русӣ ва арабӣ навишта шудаанд, дар хусуси мавҷудияти категорияи ҷинсиат дар забони тоҷикӣ гуфта шудааст» [I. 92, 27]. Ин ҳолат сабабҳои муайян дорад. Ба ин, пеш аз ҳама, калимаҳои иқтибосӣ сабаб шудаанд, ки дар шакли ҷинси занонашон ба забони тоҷикӣ дохил шудаанд ва нишондиҳандаи шаклии он пасванди **-а** мебошад. Маънои ҷинсиат дар ин қабил исмҳо барои он хубтар ифода мешуданд, ки ба муқобили худ шакли ифодакунандаи ҷинси мардона ҳам доштанд. Чунончи: котиб – котиба, муаллим – муаллима, мураббӣ – мураббия ва ғ. Ин ҳолат дар исмҳои хос низ мушоҳида мешавад: Салим – Салима, Нодир – Нодира, Фариз – Фариза, Собир – Собира, Солеҳ – Солеҳа, Амин – Амина ва ғ., зеро ин гуна номгузорӣ дар забони арабӣ низ ҳамчун исмҳои хос истифода мешаванд.

Ин гурӯҳи калимаҳои иқтибосии забони арабӣ ба калимасозии исмҳои хоси забони тоҷикӣ низ таъсир карда, боиси ба амал омадани номҳои занона гардидааст. Мисол, исми хоси **Маҳина** ба воситаи пасванди-**а** аз калимаи аслии тоҷикии **Маҳин**, **Хуршеда** аз **Хуршед**,

Парвина аз **Парвин** ва ғ. сохта шудаанд. Гузашта аз ин, дар бархе аз ҳолат ба таҳрифи шакл ва маъноӣ калима ҳам роҳ медиҳанд. Далели ин гуфтаҳо калимаҳои тоҷикӣ аз нуқтаи назари қоидаҳои грамматикӣ забони мо ғалат, ба мисли калимаҳои **Шаҳноза**, **Дилноза**, **Гулноза** шуда метавонанд, ки, аслан, бояд дар шакли **Шаҳноз**, **Дилноз**, **Гулноз** бошанд ва дар ҳамин шакл мансубияти онҳо ба чинси занона қоидаи воқеъ аст, бинобар ин, ба ин гуна калимаҳо илова кардани пасванди **-а** зарур нест.

Ба ин гурӯҳ калимаҳои иқтибосӣ русӣ, ки бо шакли маъноӣ чинсияташон дохил шудаанд, низ таъсир расонида буданд: пионер-пионерка, комсомол-комсомолка ва ғайра. Ин гуна калимаҳои иқтибосӣ русӣ баъди пош хӯрдани Иттиҳоди Шуравӣ мақом ва мавқеи истифодаи худро аз даст додаанд ва дар забони гуфтугӯӣ низ аз истеъмол баромадаанд. Пас, суоле пайдо мешавад, ки чаро пасванди-«**ка**»-и забони русӣ, монанди пасванди арабӣ ба калимасозии забони тоҷикӣ таъсири худро нагузоштааст?

Ба назар чунин мерасад, ки иллати асосӣ дар шумораи ками ин гуна калимаҳои иқтибосӣ русӣ мебошад, ки таъсири худро расонида натавонистаанд, зеро ба ҷуз ду ё се мисол аз ин гуна калимаҳо дар забони тоҷикӣ дигар дучор намеоянд. Сониян, муддати истеъмоли ин калимаҳо нисбат ба иқтибосҳои арабӣ ба маротиб кам буданд. Ҳамин буд, ки бо гузашти як давраи таърихӣ аз истеъмол баромаданд. «Ба забони тоҷикӣ садҳо ва ҳазорҳо воҳиди луғавӣ дохил гардида бошад ҳам, ягон унсури ёридихандаи грамматикӣ, луғавию грамматикӣ, калимасоз дохил нашудааст. Мо тамоми луғати забони тоҷикиро аз ҳамин лиҳоз аз назар гузаронидем, вале ягон калимаи муштаракро пайдо накардем, ки аз асоси тоҷикиву ванди русӣ сохта шуда бошад» [1.70, 56].

Таҳқиқи ин гурӯҳи калимаҳои иқтибосӣ нишон медиҳад, ки онҳо ба сохти забони тоҷикӣ таъсире накардаанд ва ҳамчун ҳодисаи лексикӣ ба ҳисоб гирифта мешаванд. Новобаста ба он ки дар забони

точикӣ категорияи грамматикӣ чинсият на дар ҳамаи ҳиссаҳои номи нутқ ва ҳатто на дар ҳамаи исмҳои дучор мешавад, метавон онро аз рӯйи маъно ва тарзи ифода ба забони арабӣ муқоиса кард:

1. Чинси мардона: а) номҳои шахс: **Алӣ, Хуршед, Умар, Сухроб...**

б) аз нуқтаи назари биологӣ: **падар, бобо, писар, додар...**

2. Чинси занона: а) исмҳои, ки номи шахси занона доранд: **Аноргул, Бунафша, Сурайё, Шаҳрия**

б) исмҳои, ки аз нуқтаи назари биологӣ ба чинси зан тааллуқ доранд: **модар, хоҳар, духтар** ва ғ.

Аксари калимаҳои зикргардида дар забони тоҷикӣ истеъмол мешаванд, вале дар онҳо аломатҳои категорияи грамматикӣ чинси занонаро ҷудо намекунад. Бояд зикр намуд, ки дар забони тоҷикӣ вожаҳои ҳастанд, ки ба гурӯҳҳои чинси занона ё мардона дохил мешаванд ва ин танҳо ба исмҳои ҷондор хос аст. Аммо баъзан мешавад, ки маҳз барои нишон додани чинси занона калимаҳои «зан» ва «духтар»-ро ба вожаҳои **коргар, деҳқон, пир, чавон** ва ба мисли инҳо илова кунанд, ба монанди **деҳқонзан, коргарзан, чавондухтар, пиразан**. Дар вақти тарҷумаи калимаҳои маъноӣ чинсияти муайяндоштаи забони хориҷӣ ба забони тоҷикӣ аз калимаҳои номбаршуда истифода мебаранд. Дар ин ҳолат гуфта метавонем, ки ин гуна калимаҳо ба вазифаи морфемаҳои ифодакунандаи чинсият мувофиқат мекунад: ***Чавонзан хеле вақт хомӯш нишаст*** [Ш. 8, 246. Нависанда агар ҷумларо «Чавон хеле вақт хомӯш нишаст» менавишт, мубтадои ҷумла ҳатман чинси мардона мебуд. Луғатҳои **пир, деҳқон** ва **коргар** низ дар ин шакл танҳо ба чинси мардона марбутанд.

Ҳамин тавр, дар забони тоҷикӣ чинсият ҳамчун категорияи грамматикӣ ҷудо намешавад, танҳо исмҳои ҷондор аз рӯйи номи шахс ё ба кадом чинс (занона ё мардона) тааллуқ доштанишон муайян карда мешаванд. Ин муайянкунии чинсият тавассути калимаҳои **зан, духтар, мард, писар**, калимаҳои иктибосшудаи забони арабӣ бо пасванди **-а**, ки номи занҳо ё онҳоро мувофиқи касбашон ифода мекунад ва

инчунин калимаҳои аслии тоҷикӣ, ки номҳои одам, ҳайвонот ва парандагонро мефаҳмонад, ифода мегардад. Мисол: **чавондухтар, чавонписар, Шариф, Шарифа, Ҳабиб, Ҳабиба, пирамард, пиразан, модагов, мокиён** ва ғ.

1. 1. 1. Баъзе мушкилоти категорияи ҷинсият дар забоншиносии муосир

Қолиб аст, ки чаро баъзе калимаҳо, масалан дар забони русӣ, аз рӯйи ифодаи ҷинсияташон мардонаанду дигар калимаҳо ба гурӯҳи ҷинси занона ва ё миёна тааллуқ доранд. Ё барои чӣ дар баъзе забонҳо (забони фаронсавӣ) ду ҷинс бо аломатҳои дастуриашон мавҷуданд, аммо дар дигар забонҳо (*мас.* тоҷикӣ) ҷинсияти грамматикӣ дар асл вучуд надорад.

Аз ин гуфтаҳо масъалаҳои баҳсноки зиёде пайдо мешаванд, ки нақши ҷинсияти грамматикӣ дар забон яке аз онҳост. Яъне барои соҳибони худ кадом навъи забон муносиб ва бароҳаттар аст: забонҳое, ки дорои категорияи ҷинсият мебошанд ва ё забонҳое, ки аз ин категория маҳруманд?

Ба назар чунин менамояд, ки забонҳои гурӯҳи аввал комилтар ва беҳтаранд, зеро дар ҷумла, пеш аз ҳама, мард ё зан будани онҳо, ки дар борааш суҳан меравад ва ҳатто бо ҷонишин ифода шудааст, маълум мегардад. Барои мисол дар ҷумлаи русии «Она пришла» на танҳо ҷонишини «она», балки феъли «пришла» ҳам ҷинси занона далолат мекунад, дар ҳолате ки дар тарҷумаи тоҷикӣ ин ҷумла «Вай омад» кадом ҷинс будани соҳиби амал номаълум боқӣ мемонад. Нақши категорияи ҷинсият дар мутолиаи асари бадеӣ ё шеър назаррастар аст. Таваҷҷуҳ шавад:

– Да! Я была ребёнком, но всё помню. Он уехал и бросил нас.

Дар ин мисол мушаххас аст, ки духтар дар бораи падараш суҳбат мекунад ва хонанда мутолиаи давоми маводи хондашударо баъди чанд вақт агар аз ин сатр оғоз кунад, бе душворӣ мефаҳмад, ки ин суҳанонро кадоме аз қахрамонони асар мегӯяд.

Инак, тарҷумаи тоҷикии ҷумлаҳои мазкурро аз назар мегузаронем:

– Бале! Ман кӯдак будам, аммо ҳама чиро дар хотир дорам. Ў моро партофта рафт.

Хонандаи асар барои ба хотир овардани соҳиби нутқ маҷбур аст, ки ба сатрҳои пешин муроҷиат кунад.

Маълум аст, ки ягон овозхони русзабони мардина суруде ба монанди «Я гуляла по полянку»-ро намехонад, аммо овозхони тоҷикчи марду чи зан «Дар гулзоре сайр кардам»-ро бо камоли майл месарояд ва ин дуруст ҳам мебошад. Ба истисноии сурудҳое, ки сирф занона ва ё мардонаанд, дар ин ҳолат ҳофиз бояд маънояшро дарк карда, онро вобаста ба ҷинсияташ интихоб кунад. Масалан, як ҳофизи ҷавонмарди тоҷик чунин суруде, ки аз рӯйи мантиқ бояд ҷинси латиф онро иҷро кунад, мехонад:

Кам биё, кам-кам, биё думболи ман...

Агар мехоҳӣ маро, ба хостгорим биё.

Дуруст аст, ки ин, пеш аз ҳама ба фаросату дарккунии ҳунаrpеша вобастагӣ дорад (ба хостгории домод рафтани!), аммо, бовар аст, ки чун забони русӣ категорияи ҷинсият дорад ва он дорои нишонаҳои мушаххаси грамматикӣ аст, ҳеч як ҳунарманди русзабон маъниро дарк накунад ҳам, ба чунин иштибоҳи нораво роҳ намедихад.

Ба ҳамин мисолҳо монанд далелҳои зиёдеро метавон овард, ки бартарии забонҳои категорияи ҷинсиятдоштаро аз забонҳои муқобил исбот созанд.

Аммо ин ҳама маъноии онро надорад, ки забонҳои категорияи ҷинсиятдошта мушкилот надоранд. Баъзе далелҳое, ки мо аз нигоштаҳои забоншиносони хориҷиро дар робита ба масъалаи мазкур дар зер меорем, мумкин аст, яке аз сабабҳои аз байн рафтани категорияи ҷинсият дар забонҳои форсии тоҷикӣ гардида бошанд.

Маълум аст, ки дар гурӯҳи забонҳои эронӣ то аҳди форсии миёна категорияи грамматикии ҷинсият вучуд доштааст, ки исботи ин қазия

мавҷудияти ин категория дар баъзе аз забонҳои помири шуда метавонад. Масалан, дар забон шугнони ду чинс – мардона ва занона аломатҳои дастурии ба худ хосро соҳибанд, ки дар исм, чонишин, феъл ва гоҳо дар сифатҳо ҳам ба назар мерасанд: **куд (саг), кид (модасаг); туйд (рафт) мардона, тойд (рафт) занона; йу (вай) мардона, йӓ (вай) занона; рушт (сурх) мардона, рошт (сурх) занона** ва ғ.

Аммо мавзуи баҳси мо мушкилоте, ки забонҳои категорияи чисиятдошта ба он мувоҷеҳ шудаанд, мебошад. Масалан, дар забони русӣ, ки соҳиби се чинси дастурӣ мебошад, фаҳмидан душвор нест, ки калимаҳои **мать – модар, женщина – зан, сестра – хоҳар** ба чинси занона, **муж – шавҳар, отец – падар, брат – бародар** ба чинси мардона мутааллиқанд. Аммо аз чӣ сабаб калимаҳои **бахор – весна** ба чинси занона ва **тобистон – лето** ба чинси миёна гузаштаанд? Оё, аз рӯи мантиқ, ҳар ду мафҳум як чинс нестанд? Ё чаро вожаи **дар – дверь** ба чинси занона, лекин **тиреза – окно** ба чинси миёна тааллуқ дорад? Ба монанди инҳо мансубияти чинсии садҳо ва ҳазорҳо вожаи дигарро мантиқан шарҳ додан ғайриимкон аст. Ғайр аз ин, калимаҳое, ки шаклан чинси занонаанд ва мувофиқи қоидаи грамматикӣ бо анҷомаи «-а» ба охир мерасанд, метавонад чинсияти мардоноро низ ифода кунад: **лиса – рӯбоҳ, обезьяна – маймун, акула – наҳанг, белка – санҷоб.** Ё, баръакс, вожаҳое, ки аз ҷиҳати нишондоди дастурӣ бояд мардона бошанд, ҳамчун занона ном мебаранд: **врач – духтур, директор, педагог, секретарь – котиб...**

Инчунин дар баъзе ҳолатҳо ба назар мерасад, ки вожаҳои ифодакунандаи як мафҳум (муродифот) дар чинсҳои гуногун қарор мегиранд, ки ин ҳодиса ҳам хеле аҷиб аст. Масалан, дар забони русӣ **живот – шикам** ба гурӯҳи вожаҳои чинси мардона, вале **брюхо**, ки айнан ҳамин маъноро дорад, ба чинси миёна гузаштааст. Чаро? Ин савол бечавоб мемонад, зеро аз адабиёти илмии забоншиносии рус шарҳи дурусти ин ҳодисаро ёфта натавонистем, яъне ҳуди забоншиносони рус низ дар посухи ин пурсиш очизанд.

Ин проблема фақат ба забони русӣ хос нест, дар дигар забонҳо, масалан, дар олмонӣ ҳатто калимаҳои **das Weib** – зан ва **das Mädchen** духтар шомили чинси миёнаанд. Бо дарназардошти ин ҳама далелҳо саволе ба миён меояд: вақте ки калимаҳо аз лиҳози таснифоти чинсият мантиқан ба чинси мувофиқ гузошта нашавад, пас, мавҷудияти категорияи чинсият чӣ маъно дорад?

Маълум аст, ки бостоншиносон мадфанҳои сокинони қадимаеро пайдо карда, аз он ҷо бозёфтҳои таърихӣ, устухонҳои одамони он давр ва ашёҳои, ки дар он вақт ба одамон хизмат карда буданд, берун меоранд ва меомӯзанд. Ин ашёҳо мушаххасанд, онҳоро дидан, ламс кардан ва омӯختан мумкин аст, вале забонро чӣ тавр ва дар кучо «кофтан» мумкин аст? Дуруст аст, ки дар забоншиносӣ ҳам чизҳои қадима, ба монанди дастхатҳо, мавҷуданд, аммо хат, чунон ки маълум аст, аз пайдоиши инсоният дида хеле дертар ба миён омадааст. Чӣ тавр мо метавонем, ба зулмоти асрҳо дохил шуда, ба даврае, ки одамон ҳанӯз навиштанро намедонистанд, бингарем? Агар маводи омӯзишӣ бевосита вучуд надошта бошад, пас, маводи ғайримустақимро бояд ҷуст... Масалан, шахси калонсол гапзании кӯдаконро дида, кӯдакиашро тасаввур мекунад. Ба ҳамин монанд забоншиносон забонҳои мухталифи муосиру қадимаро муқоиса карда, маълум кардаанд, ки бисёре аз онҳо монандӣ доранд ё ба ҳамдигар хешанд (ба мисли забони русиву украинӣ ё забони қадими санскрит бо ҳиндӣ ва форсию тоҷикӣ). Асрори чинсияти грамматикиро аз омӯзиши забонҳои хешу бегонаи гуногун ифшо кардан мумкин аст.

Забоншиносии маъруфи охири асри XIX ва аввали асри XX-и фаронсавӣ Антуан Мейе бо истифода аз таҳқиқоти забоншиносони дигар тавачҷуҳи худро ба он равона кард, ки дар баъзе забонҳои кишварҳои Аврупо, Ҳинд ва Эрон (ҳиндуаврупоӣ) вожаҳо ба таври гуногун ташаккул ёфтаанд, яъне ашё ва ҳодисот вобаста ба ҷондор ва бечон буданашон ба чинсҳо ҷудо шудаанд [82, 57]. Таҳқиқашро давом дода, ӯ муайян мекунад, ки ҳатто як шайъ метавонад, номи мутафовит

дошта бошад: исми ғайришахс ба чинси миёна ва исми шахс ба чинси мардона ё занона дохил мешаванд, ва ин ҳодиса ҳукми қонунӣ ҳам касб кардааст.

Барои дурусттар фаҳмидани қазияи мазкур А. Мейе аз китоби муқаддаси қадимаи ҳиндӣ – Ригведа вожаи «об»-ро мисол меовард. Ин калима барои ифодаи мафҳуми бечон (Киштӣ дар рӯйи **об** шино мекард) дар Ригведа бо калимаи «*udan*», ки ба чинси миёна мутааллиқ аст, ном бурда шудааст. Вале вақте вожаи **об** ҳамчун як мафҳуми ҳаракаткунанда баён мешавад (**Оби** гапдаро аз роҳ бозистод), бо калимаи «*arah*» ифода гардидааст, ки он ба шакли чамъи чинси занона дахл дорад.

Дар асари «Илиада»-и Ҳомер низ ба ҳодисаи дар боло кайдгардида монанд зиёд дучор омадан мумкин аст. Масалан, Ҳектор, қаҳрамони асари мазкур, вақте ба майдон мебарояд, адиб ўро ба ситораи муҳаррик монанд мекунад. Ситора ба маънои аслӣ, яъне чирми осмон, дар забони юнонӣ бо вожаи *astron* ифода мегардад ва аз рӯйи мансубияти чинсӣ ба чинси миёна тааллуқ дорад. Аммо Ҳомер дар ҳолати зикршуда аз калимаи *aster*, ки чинси мардона аст, истифода намудааст [I. 38, 29].

Аҷиб аст, аммо дар забони тоҷикӣ, ки оғӣ аз категорияи грамматикӣ чинсият мебошад, ҳодисае ба мисли гуфтаҳои фавқ ба назар мерасад. Масалан, барои номгузорӣ вожаи *хуршед* мардона ҳисоб меёбаду *ситора* ва *моҳ* (моҳ дар калимасозӣ: Саидмоҳ) занона шумурда мешаванд.

Дар баъзе забонҳо, аз ҷумла забони русӣ, баъзе аз мутаазодҳои чуфт аз ҷиҳати мансубияти чинсӣ низ бо ҳамдигар антоним шудаанд: рӯз – день – мардона, шаб – ночь – занона, об – вода – занона, оташ–огонь – мардона ва ғайра.

Дар забони русӣ ҳатто баъзе аз анвои дарахт аз рӯйи ифодаи чинсӣ муқобили ҳам меистанд: *сосна* – занона, *кипарис* – мардона...

Ҳатто дарахти самардор бо мевааш дар як ҷинс қарор надоранд: *яблоко* – ҷинси миёна, *яблоня* – занона ва ғ.

Дар нутқ ва гуфтугӯи муқаррарӣ ин ҳодиса ба маъно ва мазмуни фикр таъсир намерасонад, аммо дар тарҷимаи осори бадеӣ, хусусан дар назм, гоҳо душворӣ ба миён меорад. Масалан, адибони классик ва муосири тоҷик аз вожаи **сарв**, ки номи дарахти сӯзанбарги ҳамешасабзи рости баланд аст ва маҷозан ба маънои «қадди рост ва мавзунӣ ёр» истеъмол мегардад, зиёд истифода мекунад. Дар луғатномаи «Фарҳанги тоҷикӣ ба русӣ» тарҷимаи вожаи мазкур чунин омадааст: «*бот.* кипарис; сарви равон, *пер.* красавица; возлюбленная; сарви сикхӣ а) стройный кипарис; б) *пер.* красавица со стройным станом; в) *пер.* возлюбленная» [П. 11, 523]. Чунон ки гуфта шуд, **сарв** дар русӣ ҷинси мардона мебошад, аммо маъшуқа ва қадди мавзунӣ ӯ дар адабиёти мо ҳам бо роҳи ташбеҳ ва ҳам истиора бо сарв ифода мегардад, аз ин ҷиҳат дар тарҷима аз тоҷикӣ ба русӣ барои далолати «қад» истеъмол шудааст, вале дар ифодаи худӣ маъшуқа, мо то ҳол дучор наомадем:

Я однажды сравнил её стан с кипарисом,
Возгордился теперь кипарис до корней!

Дар байти боло «кипарис» дар ташбеҳи «қомат» қор фармуда шудааст, аммо хандаовар мешуд, агар мисраи «Сарви равони ман биё» «Иди ко мне, мой ходящий кипарис» тарҷума шавад. Ин аз ду ҷиҳат номумкин аст: аввалан, ифодаҳои маҷозӣ ба забони дигар айнан (тахтуллафзӣ) ба нудрат тарҷума мешаванд, баъдан, «кипарис», ки ба ҷинси мардона тааллуқ дорад, наметавонад, бар ифодаи маъшуқа ба қор равад.

Ҳамин тавр, шоҳиди он шудем, ки забонҳои «соҳибҷинс» ҳам аз мушкилоти грамматикӣ оғӣ набудаанд, аз ин рӯ барои мо – тоҷикон, ҳамин забони ноби бе категорияи ҷинсияти грамматикамон мувофиқу бароҳаттар будааст.

Аммо гуфтаҳои боло маъноӣ онро надорад, ки дар забони адабии муосири тоҷикӣ воситаҳои ифодаи чинсият аслан вучуд надорад ва ҳеч ниёзе ба он ҳам нахоҳад буд.

Маълум аст, ки баъзе вожаҳои иқтибосӣ, хосатан аз забони арабӣ, нишонаҳои мансубияти чинсиро дар забонамон то имрӯз нигоҳ доштаанд, ба мисли **манзума**, **ҳикоя**, **маҳбуба** ва ғайра, ки ба калимасозии забони тоҷикӣ низ як андоза таъсири худро гузоштаанд. Масалан, дар номгузорӣ ҳатто ба калимаҳои аслии тоҷикӣ низ пасванди -а илова шуда номи мардонро ба занона табдил медиҳад: Шаҳзод – Шаҳзода, Умед – Умеда ва ғ. Дуруст аст, ки ин қазия нисбат ба номҳое ба мисли Шаҳноз, Маҳноз, Наргис ва монанди инҳо дуруст намеояд, чунки ин калимаҳо бе илова кардани пасванде хоси чинси занонаанд.

Аммо, мувофиқи «Қоидаҳои имлоӣ забони тоҷикӣ»-и соли 2021 ҳамин нишонаи иқтибосшуда ҳам аз байн бардошта шуд, дар банди 13 омадааст «Чинсияти грамматикаи калимаҳои иқтибосӣ дар имлоӣ забони тоҷикӣ қорбурд намешавад: муҳтарам, раис, шоир, адиб, муаллим...» [Қоидаҳои имлоӣ забони тоҷикӣ ва Аломатҳои китобатии забони тоҷикӣ. –Душанбе, 2021].

Ба назари мо, доштани нишонаҳои тафовути чинсият дар системаи вожагонии забон ба асолату сифати забони адабии тоҷикӣ зарар намерасонад, баръакс, масалан, барои тарҷумаи матни бадеӣ аз тоҷикӣ ба забонҳое, ки соҳиби категорияи чинсият мебошанд, мушкили тарҷумонро андаке ҳам бошад, осон менамояд. Ё дар ҳуди номгузорӣ калимаҳои зиёде ҳастанд, ки онҳо фақат ба чинси мардона тааллуқ доранд, аммо чун пасванди -а ба онҳо илова мешавад, номи зебои занонаро дода метавонанд. Масалан, вожаҳои «наврӯз» ва «фирӯз» дар ин шакл фақат номи хоси мардонро медиҳанд, аммо чун ба онҳо пасванди -а илова гардад, номи зебои духтарона месозанд: Наврӯза, Фирӯза.

Дуруст аст, ки забони тоҷикӣ, ки зотан забони ҷинсиятгаро (падарсолорӣ) будааст, вожаҳои ифодакунандаи мафҳумҳо ва сифатҳои шукӯҳ, шахомат, солорӣ, ҷасурӣ, ғурур ва монанди инҳо фақат хоси мардҳо будааст ва имрӯз ҳам боқӣ мондааст. Бинобар ин илова кардани пасванди -а ба онҳо як амали сунъӣ аз одат берун менамояд. Мисол, вожаи **раис** пештар маънои маҳдудтари «сардор, идоракунанда, сарвар» [II. 13, 117] -ро дошт, баъдтар далолаткунандаи мафҳум ва маъноҳои васеътар мегардад: «сардор, сарпараст ва идоракунандаи муассиса, корхона, созмон ва ғ. 2. таър. дар аморати Бухоро соҳибмансаби рухоние, ки ба иҷрои қоидаю қонунҳои шариат назорат мекард; раиси ҷамоа раиси шурои деҳа ва ё деҳот» [II. 13, 14]. Яъне пештар раисӣ танҳо ба мардҳо хос буд, ҳоло бошад занон ҳам раиси корхонаву ҳам раиси ҷамоату маҳалла, ноҳия... низ шудаанд. Нисбат ба бонувон ба кор рафтани ин вожа ва ба ҷинсият мувофиқ шудани он тақозо мекунад, ки пасванди ифодакунандаи ҳамин ҷинс (-а) ба он илова шавад: **раиса**. Ин дар аввал ба назар сунъӣ менамояд, аммо баъдан соҳибони забон ба он одат мекунанд ва он ба як калимаи маъмули забон табдил меёбад. Инро мо дар мисоли вожаҳои имрӯз маъмули **шоира, муаллима, адиба, котиба** ва ғайра мушоҳида намудаем:

– Се -чор рӯз пеш писари **муаллимаи** математикамон хабар овард, ки пойи модараш шикастаасту ба кор омада наметавонад, ҳатто бо имзои шумо варақай беморӣ овард [III. 4, 7]. **Котиба** охиста аз паҳлуи чапи раис гузашта, дар гӯшаш чизе гуфт ва бо табассуми ба худаш хос пас гузашта рафт [III. 7, 133]. Дар ин нишаст **адиба – шоираи** ширинкалом, Гулрухсор Сафиева иштирок намуда, дар охир бо суҳанони ҷамъбасти баромад намуд [Адабиёт ва санъат, 2011, №17].

Дар забони адабии муосири тоҷикӣ калимаҳои ғавқуззикр кайҳо хазм шудаанд ва имрӯзҳо ҳам дар адабиёти бадеӣ истеъмоли васеъ доранд.

1. 2. Ҳаракати феминистӣ ва ташаккули забоншиносии феминистӣ

Дар тӯли таърих дар аксар манотиқи сайёраи Замин мардон ва занон на фақат аз лиҳози биологӣ мутафовит, балки аз ҷиҳати ҳуқуқ низ нобаробар доништа шудаанд: мардҳо нисбат ба занҳо болотар маҳсуб мешуданд. Даъвои комилии ақлонӣ, манфиатталошӣ ва мақомҷӯӣ, саъю кӯшиши сарватманд шудан, ки хислатҳои хоси аксари мардон аст, назар ба хислатҳои занон, яъне эҳсосият, дилсӯзӣ ва ғамхорӣ, меҳр нисбат ба фарзандон афзалтар шуморида мешаванд. Дар аксар мавридҳо мардон нисбат ба занон сарватмандтар, бонуфузтар ва дорои мақоми баландтар буданд ва ҳастанд.

Яке аз машҳуртарин чунбишҳои занон барои ноил шудан ба баробарҳуқуқӣ бо мардон бо номи ҳаракати феминистӣ ёд мешавад, ки чун ҳаракати ҷавобӣ ба падарсолорӣ чандинасра ба миён омада, дар охири асри XIX шакли ҳаракати гендериро гирифт. Истилоҳи «феминизм» аввалин бор аз ҷониби муаллифи романи «Хонуми комелиядор» – А. Дюма – писар истифода шудааст ва калимаи лотинӣ «фемина» буда, маънояш «зан» мебошад [1. 38, 29].

Муаррихону муҳаққиқони феминизм ҳамсари президенти Амрико Чон Адамс – Эбигай Адамсро, ки соли 1776 дар номаи худ аз шавҳараш беҳтар намудани аҳволи занонро талаб намуда буд, аввалин муборизи роҳи озодии занон мешуморанд. Вале нахустин Манифести феминизм, ба қавли А. В. Кирилина, «... «Эъломияи ҳуқуқи зан ва шаҳрвандзан (гражданка)» мебошад, ки онро соли 1791 адиба Олимпия де Гуж навиштааст. Дар моддаи якуми Эъломия гуфта мешавад: «Зан таваллуд мешавад ва дар назди қонун озод аст ва бо мардҳо баробарҳуқуқ мебошад». Моддаи шашум ин фикрро идома медиҳад: «Ҳамаи шаҳрвандон (ҳам занон ва ҳам мардон) барои соҳиб шудан ба тамоми мартабаю мансабҳои ҷамъиятӣ, ба тамоми вазифаҳо бояд ҳуқуқи баробар дошта бошанд ва ғайр аз қобилияту истеъдоди шахсиашон ба ин чизе набояд монё шаванд». Дар хотима Олимпия де Гуж чунин пешгӯӣ карда буд: «Агар зан ҳуқуқи ба пойи дор

баромадан дошта бошад, пас, барои ба минбар баромадан ҳам бояд ҳуқуқ пайдо кунад» [I. 38, 29].

Бале, чунин изҳорот дар он давра ниҳоят хатарнок буданд ва натиҷааш ин шуд, ки сари хонум Олимпияро чун шахсе, ки ба тартиботи ҷамъиятӣ нафрат дорад, аз тан ҷудо карданд, вале ин изҳорот ба ӯ умри ҷовидона бахшид. Бо вучуди ин, масъалаи таъмини баробарҳуқуқии мардону занон то дер ҳал нашуда монд. Гузашта аз ин, дар баъзе кишварҳо қонунҳое ба тасвиб расид, ки ошкоро барои нигоҳ доштани вазъи нобаробари зан нисбат ба мард ва мутеияти ӯ ба мард равона шуда буд. Аз ҷумла, Кодекси граждение, ки Бонапарт Наполеон соли 1804 интишор дод ва он асоси ҳуқуқҳои буржуазӣ ҳисоб мешуд, тасдиқ намуд, ки занҳо ҳуқуқи шахрвандӣ надошта, зеро васояти падар ё шавҳари худ қарор доранд. Дар пайравии ин кодекс тамоми қонунҳои нави буржуазӣ тақсимои анъанавии нақшҳои марду занро дар ҷомеа ҷотона муқаррар намуданд. Ба мардҳо, мисли пештара, олами беруна ва сарварӣ дар хона, ба занҳо олами хона, тарбияи кӯдак ва тобеият ба шавҳар тааллуқ доштанд. Ин тартибот қуллайи баландтарини падарсолорист. Мард сарвари хона, хӯҷаини комилҳуқуқи зани худ мегардад ва вай усули ҳукмрониро ба воситаи зеро фишор қарор додани шахси дигар меомӯзад. Ин «шахси дигар» зани ӯст, ки аз рӯйи қонун вазифадор аст, ки обрӯйи шавҳарро дар оила баланд бардорад, ба ӯ сари таъзим фуруд орад ва зулми ӯро мутеона таҳаммул намояд.

Танҳо дар нимаи дуҷуми асри нуздаҳум дар Англия ҷунбишҳои занон аз нав вусъат ёфт. Соли 1960 ба парламенти кишвар петиция (хитобнома), ки ба он 1500 нафар занон бо талаби ҳуқуқҳои пурраи интихоботӣ имзо карда буданд, супурда шуд. Ин талаб бечавоб монд ва боиси намоишҳои эътирозии занон гардид, ки он ба таърих бо номи роҳпаймоии суфражистӣ дохил гардидааст [I. 38, 31].

Бо вучуди ин занон дар натиҷаи муборизаи худ барои ба даст овардани ҳуқуқи интихобот охири асри XIX аввалин маротиба дар

Зеландияи Нав ва Австралия ба ин ҳуқуқ комёб гаштанд. Таҳти фишори созмонҳои гуногуни занон дар муҳимтарин кишварҳои ҷаҳон солҳои гуногун занон ба ҳуқуқи интихобшавӣ ноил гардиданд.

Дар охири солҳои 60-ум ва ибтидои солҳои 70-уми асри XX фаъолияти сиёсии занон дар арсаи байналмилалӣ ба кулӣ тағйир ёфт. Дигаргуниҳои солҳои 80-ум дар фаъолияти занон ҷомеашиносонро маҷбур кард, ки «инқилоби оромонаи занҳо»-ро чун инқилобе дар асри XX арзёбӣ намоянд.

Тавре ки муҳаққиқон қайд кардаанд, заминаҳо ва сабабҳои асосии ин дигаргуниҳо чунин буданд:

- *Ба истеҳсолоти ҷамъиятӣ бештар ҷалб шудани занон;*
- *Ба таври умумӣ баланд шудани ихтисоси меҳнати онҳо;*
- *Болоравии таҳсилоти занон;*
- *Баррасии аҳаммияти фаъолияти меҳнати зан дар ҷомеа;*
- *Аз зарурати маҷбурӣ ба сарвати махсус табдил додани меҳнати зан [I. 38, 31].*

Ҳаёти зан ба шарофати меҳнати касбӣ сифатан нава шуд, яъне пурмазмунтар ва эҷодкоронатар гардид.

Ҳаракати нави занон *неофеминизм* ном гирифт. Шиорҳои он ба бартараф намудани тасаввуроти анъанавӣ равона шудааст: вазифаи асосии зан давом додани насл мебошад, мақсади асосии ҳаёти онҳо иҷрои вазифаҳои наслофарӣ буда, таваллуд кардани фарзанд кори умдатарини онҳост. Аммо неофеминистҳо исрор мекунанд, ки модариро аз категорияи «вазифа» ба категорияи «ҳуқуқ»-и зан гузаронидан лозим аст. Онҳо талаб менамоянд, ки ҳуқуқи зан барои пешгирии ҳамл ва имконияти қатъи он эътироф шавад. Неофеминистҳо ҳамчунин дар бораи «модарии бошуурона» ва «банақшагирии оила» масъала ба миён гузоштаанд ва бо овози баланд шиор мепартоянд: «Батни мо ба мо тааллуқ дорад!» «Батн» ин ҷо маънои «тақдир» ва мазмуни шиор «ба тақдири худ соҳиб шудан»-ро дошт.

Ҳамин тариқ, дар асри XX ҳаракати занон хусусияти байналмилалӣ пайдо намуд. Як қатор конфронсҳои байналмилалӣ баргузор гардида, ҳуҷҷатҳои муҳим оид ба вазъу ҳуқуқҳои занон қабул шуданд. Махсусан, чор конфронси умумичаҳонӣ, ки аз ҷониби СММ доир ба вазъияти занон тайи солҳои 1975-1995 даъват шуда буданд, нақши басо муҳим бозиданд. Ба шарофати ин конфронсҳо мушкилоти занон дар маркази таваҷҷуҳи ҷомеаи ҷаҳонӣ қарор гирифт. Тадричан бисёр кишварҳои ҷаҳон ин ҳуҷҷатҳоро ба тасвиб расонда, ба ин тариқ ба ҳалли мушкилоти занон дар кишварҳои худ мароқ зоҳир намуданд. Дар баробари ғимояи манфиатҳои занон мутахассисони соҳаи гендершиносӣ ба мушкилоти мардон низ рӯ оварданд. Муҳаққиқони ҳаракати феминистӣ ба ҳуҷҷатҳои омаданд, ки масъалаҳои занонро дар танҳои, бе дарку фаҳмиш ва иштироки ҷаҳлонаи мардон ҳал кардан имконнопазир аст.

Умуман, вазъи ногувори занон дар ҷомеа боиси ба вуҷуд омадани ҷунбишҳои занон барои ноил шудан ба ҳуқуқҳои шаҳрвандии худ гардид. Натиҷаи он таҳқиқоти гендерӣ дар солҳои 70-80-уми асри XX-ро ба миён овард. Таҳқиқоти гендерӣ соҳаи сершоха буда, бо масъалаҳои таърих, забоншиносӣ, сиёсатшиносӣ, ҷомеашиносӣ, фалсафа ва ғайра алоқаманд аст. Ба он амалан ҳамаи масъалаҳои ҷаҳлолияти якҷояи мардон ва занон дар сохтори ҷамъиятӣ, оила ва ҳаёти шахсӣ дохил мешавад.

Ҳамин тариқ, феминизм дар арсаи байналмилалӣ ба ҳаракати гендерӣ табдил ёфта, дар олами мутамаддин вусъати бештаре пайдо кард ва дар айни замон ҷузъи таркибии сиёсати дохилии бисёр кишварҳои ҷаҳон, аз ҷумла Тоҷикистон, мебошад.

1. 2. 1. Забоншиносии феминистӣ

Ҳадафи асосии забоншиносии феминистӣ (ЗФ) таҳияи дастурҳои возеҳ барои назария ва амалияи феминистӣ буд. Дар ин давра якҷанд самтҳои илмӣ ба феминизм нигаронидашуда (психоанализи феминистӣ, забоншиносии феминистӣ) таъсис дода шуданд, ки ҷалби

идеологии худро пинҳон намедошанд. Назарияи постмодернистӣ барои асоснок кардани ҷаҳонбинӣ ва таҳқиқоти феминистӣ фаъолона азхуд карда мешавад.

Дар охири солҳои 60-ум ва аввали солҳои 70-уми асри XX омӯзиши гендерӣ дар забон ба тӯфайли ҷунбиши нави замон дар Иёлоти Муттаҳидаи Амрико ва Олмон як қавм гирифт, ки дар натиҷаи он дар забоншиносӣ як самти хос пайдо шуд, ки онро забоншиносии феминистӣ (ЗФ) ё танқиди феминистии забон номиданд. Ҳадафи асосии забоншиносии феминистӣ фош кардани патриархия – ҳукмронии мардон дар ҳаёти иҷтимоӣ ва фарҳангӣ мебошад.

Кори бунёдӣ дар соҳаи забоншиносӣ асари Р. Лакофф «Забон ва ҷойгоҳи замон» буд, ки андросентризм (мардгаро) будани забон ва паст будани симои занро дар тасвири олами забон асоснок кард. Вижагиҳои асосии танқиди феминистии забон аз хусусияти возеҳи полемики(мунозираваӣ)-и он, таҳияи методологияи забоншиносии хоса, ҷалб намудани натиҷаҳои тамоми соҳаҳои илмҳои инсоншиносӣ (равоншиносӣ, ҷомеашиносӣ, этнография, антропология, таърих ва ғайра) ба таҳқиқ ва тавсифи лингвистӣ, инчунин як қатор кӯшишҳои муваффақи таъсир ба сиёсати забон иборат мебошанд.

Идеологияи феминизм аксар вақт ҳамчун ҷузъҳои фалсафаи постмодернистӣ ба ҳисоб меравад, аз ин рӯ тавачҷуҳи вай ба падидаҳои забон афзудааст.

Ба ақидаи намояндагони ЗФ, забон тасвири ҷаҳонро аз нуқтаи назари мардона ба даст меорад, бинобар ин на танҳо антропосентрӣ (ба як шахс нигаронида), балки андросентрӣ (ба мард нигаронида) шудааст: забон тасвири ҷаҳонро бар асоси нуқтаи назари ҷинси мардона, аз рӯйи мавзӯи мардона, аз нуқтаи назари мардона эҷод мекунад, ки дар он ҷинси занона, асосан, дар нақши ашё, дар нақши «бегона» пайдо мешавад ё тамоман ноҳақиқат гирифта мешавад.

Дар забоншиносӣ бахшҳои дар атрофи муқаррароти назариявии ЗФ

ва татбиқи амалии онҳо идома доранд. Аммо бояд иқрор шуд, ки ЗФ дар соҳаи сиёсати забон, таҳлили маводи шумораи зиёди забонҳо ва фаҳмиши нави мушкилоти методологӣ ба муваффақиятҳои чиддӣ ноил шудааст.

Забоншиносии феминистӣ (ЗФ) нишонаҳои зерини андросентризм (мардмарказӣ ё мардсолорӣ)-ро ҷудо намудааст:

1. Муайян кардани мафҳумҳои «одам» ва «мард». Дар бисёр забонҳои аврупоӣ ҳар ду мафҳум ҳам бо як калима ишора карда мешаванд: одам дар забони англисӣ *man, homme* дар фаронсавӣ, *Mann* дар забони олмонӣ. Дар забони олмонӣ боз як вожа вучуд дорад – *Mensch*, аммо он низ аз ҷиҳати этимологӣ ба *mannisco-u* олмонию қадим бармегардад, ки боз маъноҳои «мардона», «ишора ба мард»-ро доранд. Калимаи *der Mensch* мардона аст, аммо аҷиб ин аст, ки он метавонад, дар робита бо занон ба воситаи категорияи грамматикӣ чинси миёна ифода гардад – *das Mensch*.

Ифодаи ба ин монанд дар забони тоҷикӣ ҳам вучуд дорад. Масалан, барои нидо ба мардум – ҳар ду чинс вожаҳои мардонаи **падар, бародар, писар** ва ғайра ба қор бурда мешаванд:

Ғарибӣ куйи саҳт аст, эй бародар,

Ғарибонро наку дору маёзор... (мардумӣ).

Гӯянда «бародар» гуфта ба шунаванда ва ё хонанда, ки намояндаи ҳар ду чинс буда метавонад, муроҷиат намудааст. Дар ин маврид мо дар бобҳои минбаъд батафсил хоҳем истод.

2. Исмҳои занона одатан аз исмҳои мардона гирифта мешаванд, на баръакс. Аҷобат боз дар он аст, ки онҳоро аксар вақт баҳодихҳои манфӣ ҳамроҳӣ мекунанд. Истифодаи нишони чинсияти мардона барои истинод ба зан ҷоиқ аст ва мақоми ӯро боло мебарад. Баръакс, пешбарии мард аз рӯйи таъиноти занона арзёбии манфӣ дорад.

Дар баъзе ҳолатҳо дар забони тоҷикӣ, хусусан дар адабиёти бадеии мансури он, ин ҳодиса дучор меояд. Ҳатто дар «Шоҳнома» дар мавриде Баҳроми фотех шоҳи туркон Совашоҳро дар ҷанг **мағлуб** ва

мақтул гардонида, писараш ва ҷонишинаш Пармударо дар қалъае муҳосира карда, ба ӯ хитоб мекунад:

...Нишастӣ кунун дар диже чун занон,
Пур аз хун дилу даст бар сар занон.

Аммо дар насри бадеии имрӯза ин ҳолат зиёдтар ба назар мерасад, ки дар бобҳои баъдӣ ин масъала низ равшантар баррасӣ хоҳад шуд.

3. Исмҳои мардона метавонанд, номуайян истифода шаванд, яъне барои таъини шахси ҳар ду ҷинс ба кор рафта метавонанд. Механизми "дохилшавӣ" дар ҷинси грамматикӣ мардона вуҷуд дорад. Замони мурочиати умумӣ ба гурӯҳи одамони ҷинси гуногундошта забон шаклҳои мардонро афзалтар меонад. Барои мисол, дар забони русӣ омӯзгори мардро «учитель» мегӯянд ва занро «учительница», ки дар умум бо як вожа – «педагог», ки ҷинси мардона аст, ифода мешавад. Ҳамин тариқ, мувофиқи забоншиносии феминистӣ, дар аксари ҳолатҳо ин забонҳо занонро нодида мегиранд.

4. Номи бештари касбҳо дар забонҳое, ки категорияи грамматикӣ ҷинсият доранд, дар гурӯҳҳои мардона ва занона нобаробаранд. Масалан, дар забони русӣ вожаи «врач» ба ҳар ду ҷинс баробар дахл дорад, аммо агар маҳз зан таъкид гардад, калимаи «врачиха» истифода мегардад, ки аз лиҳози маъно ба тобиши манфӣ майл дорад.

Дар забони тоҷикӣ, ки категорияи ҷинсият надорад, баъзе аломатҳои грамматикӣ ифодаи ҷинсиятро иқтибос кардааст. Масалан: шоир – шоира, муаллим – муаллима. Аммо, мувофиқи «Қоидаҳои имлои забони тоҷикӣ», ҳамин нишонаи иқтибосшуда ҳам аз байн бардошта шуд. Дар банди 13-и он омадааст: «Ҷинсияти грамматикӣ калимаҳои иқтибосӣ дар имлои забони тоҷикӣ қорбурд намешавад: мухтарам, раис, шоир, адиб, муаллим...» [Қоидаҳои имлои забони тоҷикӣ ва Аломатҳои китобатии забони тоҷикӣ. – Душанбе, 2021].

5. Мувофиқати синтаксисӣ аз рӯйи шакли ҷинси грамматикӣ хиссаи дахлдори нутқ ба вучуд меояд, на аз рӯйи ҷинсияти воқеии шахс. Ин қазия низ ба забонҳои аврупоӣ, махсусан олмонӣ, бештар дахл дорад.

6. Занонагӣ ва мардонагӣ ба монанди қутбҳо ба ҳамдигар ҳам дар сифат (арзёбии мусбат ва манфӣ) ва ҳам дар миқдор (бартарии мард ҳамчун як инсонии универсалӣ) муқобил меистанд, ки боиси ташаккули асимметрияҳои (нобаробарии) гендерӣ мегардад. Ин қазия, ки дар забони муосири тоҷикӣ низ мавҷуд аст, ба ақидаҳои номбаршуда робита дорад ва ба тафсири васеътар ниёз дорад. Он дар бахшҳои баъдинаи диссертатсия баён мегардад.

Ин қазияҳо, асосан, дар маводи забонҳои англисӣ ва олмонӣ муфассал таҳия ва таҳлил шудаанд, аммо дар забоншиносии тоҷик, бо вучуди он ки дар адабиёти бадеии забони тоҷикӣ аксар қазияҳои номбурда дучор оянд ҳам, то ҳол мавриди баррасии ҷиддӣ қарор нагирифтаанд.

Дар забоншиносии феминистӣ ду самт вучуд дорад: якум ба омӯзиши забон ишора мекунад, ки «асимметрияҳо (нобаробарӣҳо) дар системаи забон» бар зидди қанон нигаронида шудаанд. Ин нобаробарӣҳоро дар ЗФ «шаҳвонияти лингвистӣ» номидаанд. Сухан дар бораи қонуниятҳои патриархалӣ меравад, ки дар забон собит шудаанд ва дар онҳо ба қанон нақши дувум ва, асосан, сифатҳои манфӣ нисбат дода мешаванд. Дар ҷаҳорҷӯбаи ин самт таҳқиқ карда мешавад, ки кадом тасвирҳои қанон бо забон сабт карда мешаванд, дар кадом соҳаҳои семантикӣ зан муаррифӣ карда мешаванд ва ин муаррифиро бо кадом маъноҳо ҳамроҳӣ мекунанд. Механизми лингвистии "дохилшавӣ" ба ҷинси грамматикӣ мардона низ таҳлил карда мешавад: забон шаклҳои мардонро афзалтар медонад, агар ин маънои шахсонӣ ҳар ду ҷинсро дошта бошад.

Ба андешаи намояндагони ин равия, механизми "дохилкунӣ" ба безъитбории қанон дар тасвири ҷаҳон мусоидат мекунад. Сепир

таҳқиқоти масъалаи нобаробарии ҷинсӣ дар забонро муҳим мешуморад ва чунин фарзиро пешниҳод намудааст: забон на танҳо маҳсули ҷомеа, балки воситаи ташаккул додани тафаккур ва менталитети он мебошад. Ин ба намояндагони ЗФ имкон медиҳад, ки онҳо нуқтаи назари он ки «ҳамаи забонҳои ҷи дар фарҳанги патриархалӣ ва ҷи пас аз патриархалӣ забонҳои мардона будаанд ва дар асоси тасвири мардонаи ҷаҳон сохта шудаанд»-ро тасдиқ намоянд [П. 104, 459]. Яъне, забоншиносии феминистӣ аз нав дида баромадан ва тағйир додани меъёрҳои забоншиносиро тақозо мекунад ва аз ин ҷост, ки ЗФ стандартизатсияи бошуурокаи забон ва вориди дигаргунӣ дар сиёсати забонро ҳадафи таҳқиқоти худ меҳисобад.

Самти дуюми ЗФ ба омӯзишу пажӯҳиши хусусиятҳои муошират дар гурӯҳҳои ҷинсияташ якхела ва омехта равона шудааст. Ин таҳқиқот доираи васеъро фаро мегиранд: стратегияҳои гуногуни рафтори мардон ва занон дар гуфтугӯ дар ҷанбаҳои гуногуни гузаронидани муколамаҳои баҳсбарангези ток-шоуҳои телевизионӣ, муколамаҳои байни табибон ва беморон, муоширати шифохӣ дар оила ва ғайра таҳлил карда мешаванд. Омӯзиш ва таҳқиқу таҳлили гуфтори занон, махсусан дар концепсияи нокомиҳо ҳангоми гуфтугӯ, аз ҷумла қатъи сухани хонумҳо аз тарафи мардон, ба охир расонда натавонистани сухан, гум кардани мавзуи гуфтугӯ, хомӯшӣ ва як қатор нишондодҳои дигар асоси таҳқиқоти самти дуюми ЗФ-ро ташкил медиҳад. Ҳамаи инро метавон саҳми арзишманд дар таҳлили муошират арзёбӣ намуд.

Масалан, баъзе хусусиятҳои фарқкунандаи нутқи занон муқаррар карда шудаанд:

- занон бештар пасвандҳои тобишҳои хурдию навозишдоштаро истифода мебаранд;
- зан бештар ба савол додан майл дорад;
- дар суханронии онҳо бештар оҳангҳои хушмуомилағӣ ва меҳрубонӣ вучуд доранд;

– дар нутқи занон бартарӣ вучуд надорад, онҳо қобилияти беҳтари гӯш кардан ва тавачҷуҳ кардан ба мушкилоти ҳамсухбатро доранд;

– дар маҷмуъ, нутқи занон ҳамчун «башардӯстона» тавсиф мешавад.

Аммо худӣ ҳамин далел ба ақидаи намояндагони забоншиносии феминистӣ, барои занон ҳангоми муошират дар гурӯҳҳои омехта оқибатҳои манфиро ба бор меоваранд. Рафтори эҳтиёткорона, бидуни ҳашм ва боадабона онҳоро дар ҷамъият заифтар, бечуръаттар ва умуман бесалоҳияттар нишон медиҳад.

Ин ҷо мушкили дигар пешорӯ меояд: агар занон дар ҳузури мардон мисли онҳо сухан ронанд (дурушт, сухани ҳамсухбатро бурида, аз алфози қабех истифода бурда...), ин на танҳо баробарҳуқуқии онҳоро таъмин карда наметавонад, балки бар зарари ҷомеа ҳам хоҳад буд. Ё мардонро «тарбият» кардан лозим? Ин ҳам кори осон нест. Ё шояд ин нобаробарии муошират азали ва қонунӣ бошад?

Ана ҳамин масъалаҳо сабаби пайдо шудани забоншиносии гендерӣ шудаанд.

Дар забоншиносӣ бахсҳо дар атрофи муқаррароти назариявии ЗФ ва татбиқи амалии онҳо идома доранд. Аммо бояд иқрор шуд, ки дар соҳаи сиёсати забон ЗФ ба муваффақиятҳои ҷиддӣ ноил шудааст.

1. 3. Забоншиносии гендерӣ ва масъалаҳои баҳси он

Ташаккули таҳқиқоти гендерӣ нахуст маъноӣ ба ҳамаи соҳаҳои ҷамъиятшиносӣ ворид намудани масъалаи «занон»-ро дорад. Чунон ки гуфта шуд, он дар солҳои 70-уми асри ХХ зери фишори ҳаракатҳои ғайбонаи занон ба вучуд омада, аз нав дида баромадани нақши занро дар пешрафти башарият, фарҳанг ва таърихи ҷомеа талаб мекард. Дар байни онон олимони низ буданд. Маҳз онҳо ба ақидаҳои анъанавӣ, ки дар доираи илмӣ доир ба мақоми зан ҳукмрон буданд, муқобилият карданд. Моҳияти ин талабот иборат аз он буд, ки ҳангоми пешниҳоди ҳар гуна назарияи ҷамъиятӣ ба назар гирифтани лозим аст, ки аҳли

чома одамони бечинс нестанд. Чамъият аз марду зани тарбияи гуногундида иборат аст, ки ҳар яки онҳо таҷрибаи гуногуни иҷтимоӣ дорад ва ба ҳодисаҳои чамъиятӣ бо назароти гуногун менигарад.

Таҳқиқоти гендерӣ дар марказҳои илмии Фарб зуд эътироф ёфт ва муассисаҳои илмӣ таълими курсҳои махсуси гендериро воҷиб мешумурданд. Демократӣ кардани ҳаёти чамъиятӣ дар мамлакат ба эҳёи ҳаракатҳои мустақилонаи занон мусоидат мекард. Аз тарафи дигар, дигаргуниҳои иқтисодиву иҷтимоӣ боиси тақвияти номувозинатии гендерӣ – нобаробарии мавқеи иҷтимоӣ ва нақшҳои фарҳангии занону мардон, паст рафтани мақоми зан дар бисёр соҳаҳои ҳаёт гардиданд.

Ҳамин тариқ, таҳлили умумият ва фарқият дар идроки ҳақиқат ва рафтори иҷтимоии мардҳо ва занҳо мавзӯи асосии гендершиносӣ интихоб гардид. «Ин умумият ва фарқият минбаъд на бо хусусиятҳои физиологии мардону занон, балки бо вижагиҳои тарбия ва таълими онҳо бо тасаввуроти дар ҳар тамаддуни мушаххас паҳнгардида, ки мардон ва занон чӣ гуна бояд рафтор кунанд, марбут доништа шуд» [1, 5, 5].

Пас, мафҳуми «гендер» чиро ифода мекунад?

Вожаи «гендер» (gender) англисӣ буда, аслан, барои ифодаи мафҳуми «ҷинс» ва «ҷинсияти грамматикӣ» ҳамчун истилоҳи байналмилалӣ дар илми забоншиносии ҷаҳон қабул гардидааст, аз ин ҷиҳат мо низ ин истилоҳро бидуни тарҷума ба тоҷикӣ (ҷинс, ҷинсият) мавриди корбурд қарор медиҳем. Сабаби дигари айнан ба кор бурдани калимаи мазкурро дар шарҳи забоншиносии тоҷик А. Байзоев мебинем: «Дар забони русӣ мафҳуми «гендерные отношения» вуҷуд дорад. Агар ба ҷойи калимаи «гендер» муодили тоҷикии он – «ҷинс»-ро қабул кунем, он гоҳ ин ибораи русӣ ба тоҷикӣ «муносибатҳои ҷинсӣ» тарҷума мешавад. Тарҷумони дигар ин ибораи тоҷикиро ба русӣ ба шакли «половые отношения» тарҷума хоҳад кард. Ин ибораи русиро агар бори дигар ба тоҷикӣ тарҷума кунем, он «муносибатҳои

шаҳвонӣ» мешавад. Ва агар боз ин ибораи тоҷикиро ба русӣ тарҷума кардан хоҳем, он «сексуальные отношения» хоҳад шуд! Мусаллам аст, ки «муносибатҳои гендерӣ» (гендерные отношения) бо мафҳуми «муносибатҳои шаҳвонӣ» (сексуальные отношения) иртиботе надорад, аз ин рӯ, ба шакли «чинс» тарҷума кардани мафҳуми «гендер» дар ин маврид қобили қабул нахоҳад буд» [I. 7, 21].

Таҳқиқоти гендерӣ моҳияти комилан байнисоҳавӣ доранд. Гендер маҷмуаи бузурги равандҳои иҷтимоӣ ва раваншиносӣ, инчунин муносибатҳои фарҳангии мебошад, ки ҷомеа ба вучуд меорад ва онҳо дар муносибати шахсият бо забони миллӣ низ таъсир мерасонанд [I. 117,124]. Ҳамин тариқ, дар гендер алоқаи мураккаби ҷанбаҳои фарҳангӣ, раванӣ ва иҷтимоӣ ба назар мерасад, аз ин рӯ он на танҳо барои файласуфон ва ҷомеашиносон, балки барои намоёндагони як қатор илмҳо, аз ҷумла забоншиносон низ, ҷолиб аст. Чунонки аз сарчашмаҳои муътамад бармеояд, аввал раваншиносии гендерӣ ба вучуд омада, дар сатҳи он забоншиносии гендерӣ ва поэтикаи гендерӣ ташаккул ёфтааст. Дар айни замон, омӯзиши гендерӣ дар соҳаҳои гуногуни гуманитарӣ нақши назаррас дорад. Ба гуфтаи Е. И. Трофимова, таъкид ба нақши чинсҳо дар рушди инсоният, баёни рамзӣ ва семиотикии онҳо дар фалсафа, таърих, забон, адабиёт, санъат ҷанбаҳои нави тавсеаи ҷомеаро ошкор месозад, ки ба моҳияти равандҳои ҷорӣ амиқтар ворид шуданро имкон медиҳад.

Мисли ҳама чизи нав кашфшуда таҳқиқоти гендерӣ низ ба тавачҷуҳи зиёд, ба омӯзиши ҷиддӣ ва гуногунпахлу ниёз дорад, сохтани истилоҳҳои ифодакунандаи моҳияти ин падида муҳим аст, зеро дарки дақиқи таърифи мушаххас дар ниҳоят корро самаранок мекунад ва натиҷаҳои ҷолиб медиҳад [I. 117, 15].

Мавзӯи муносибати забон ва чинс дар забоншиносии дунё то нимаи аввали садаи XX аз назарҳо дар канор буд, ягон таҳқиқоти систематикӣ дар ин соҳа анҷом дода нашуда буд. Танҳо дар аввали асри XX мавзӯи забон ва чинс дар забоншиносӣ ба мадди аввал

гузаштан гирифт, ки ба он омилҳои зерин мусоидат кардаанд: аввалан, ин мавзӯ барои забоншиносони маъруфи ҷаҳон, ба мисли О. Эсперсен, Э. Сепир, Ф. Мотнер, ки як қатор равияҳоро дар забоншиносии асри ХХ асос гузошта буданд, ҷолиб гардид. Сониян, нақши ҷанбаи иҷтимоӣ дар тавсиф ва таҳқиқи забонӣ ба мадди аввал гузошта шуд.

Категорияи гендер ҳамчун мафҳум ба дастгоҳи илм дар охири солҳои 60-ум ва ибтидои солҳои 70-уми асри ХХ ворид карда шуд ва аввал дар таърих, таърихнигорӣ, ҷомеашиносӣ ва равшаншиносӣ мавриди истифода қарор гирифта, сипас дар забоншиносӣ пазируфта шуд, ки барои прагматика ва тавсифи инсонгароӣ дар маҷмуъ самарабахш гардид.

Ҳамин тариқ, мафҳуми гендерӣ барои тавсифи ҷанбаҳои иҷтимоӣ, фарҳангӣ ва равшаншиносии «занона» нисбат ба «мардона» истифода шудааст. Дар ин давра, асосан, суҳан дар бораи омӯзиши занон (women's studies) мерафт.

Дар солҳои 80-уми асри ХХ фаҳмиши бештар мутавозин дар бораи ҷинс на танҳо мушкилоти шарҳи таърихи занон, психология, ҷиҳати ҳуқуқӣ ва ғайраи онҳо, балки инчунин мушкилоти омӯзиши ҷамъонаҳои ҳаёти иҷтимоӣ фарҳангии бонувон ва мардонро низ дар бар гирифт. Дар солҳои 90-ум як самте, ки танҳо ҷинси мардонро таҳқиқ мекунад, ба миён омад ва маълум гардид, ки «мардӣ» дар ҳар гуна ҷомеа ҳар гуна зухуроте дорад, аммо асоси ин ҷараёнҳоро мардонагии доминантӣ (hegemonic masculinity) номиданд.

Дар айни замон, менависад А. Кирилина, дар илм то имрӯз назари ягонаи табиати гендер вучуд надорад [И. 38,10]. Он, аз як тараф, ба сохторҳои равшаншиносӣ ё моделҳои мансуб аст, ки бо мақсади тавсифи дақиқи илмии мушкилоти ҷинс ва муайян кардани вазифаҳои биологӣ ва иҷтимоӣ-фарҳангии он таҳия шудаанд. Аз тарафи дигар, гендер ҳамчун сохтори иҷтимоӣ зоҳир мешавад, ки ҷомеа онро маҳз тавассути забон ба вучуд овардааст.

Дар айни замон дар доираи омӯзиши гендерӣ як қатор самтҳои фарзиявӣ фарқ карда мешаванд, ки бо муносибати идеологии муаллифон ва бо рушди таърихӣ ҳуди гендерология алоқаманданд. Аз нуқтаи назари таърихӣ се марҳилаи ташаккули гендершиносӣ мавҷуд аст:

1. Марҳилаи «Хушдор». Таваҷҷуҳи асосӣ ба инҳирофи андросентризм (инсонситезӣ) дар илмҳои иҷтимоӣ, танқиди имкониятҳои тафсирии назарияи иҷтимоии аз нуқтаи назари мардон пешниҳодшуда, нуқси маърифатшиносии мардсолории суннатӣ равона гардидааст. Тарҳрезии дар боло овардашудаи масъала, пеш аз ҳама, дар осори постмодернӣ таҳия шудааст.

2. Марҳилаи «Концептуализатсияи феминистӣ». Ҳадафи асосии он таҳияи дастурҳои возеҳ дар назария ва амалияи феминистӣ буд. Дар ин давра якҷанд самтҳои илми равшаншиносӣ (психоанализи феминистӣ, забоншиносии феминистӣ) эҷод карда шуданд, ки иштироқи идеологии онҳоро пинҳон накардаанд. Назарияи постмодернистӣ барои асоснок кардани ҷаҳонбинӣ ва таҳқиқоти феминистӣ ғаёлона аз худ карда шуд.

3. Марҳилаи «баъдифеминистӣ» бо санҷиши эмпирики (таҷрибавӣ)-и ғояҳои аз ҷониби намоёндагони забоншиносии пештараи феминистӣ, пайдоиши «мардшиносӣ», омӯзиши байнифарҳангӣ ва лингвистию фарҳангии гендер, ҷалби шумораи зиёди забонҳо дар таҳлили мавод ва дарки нави масъалаҳои методологӣ маънидод карда мешавад. Вазифаи асосии таҳлили ин марҳила ҷӣ гуна ҳузур доштани гендер дар равандҳои иҷтимоӣ мебошад ва фазои таҳлили онро ҳар ду ҷинс, робитаҳо ва муносибатҳои онҳо бо системаҳои иҷтимоии сатҳи гуногун ташкил медиҳад [I. 38, 34].

Дар айни замон дар забоншиносии рус таҳқиқот дар ҳар се самт идома доранд, ки «аз як тараф, бо гетерохронизми азхудкунии масъалаҳои гендерӣ дар фанҳои алоҳидаи илмӣ, аз тарафи дигар, бо

хусусиятҳои минтақавӣ манфиатҳо ва афзалиятҳои таҳқиқотӣ ва сеюм, бо риояи уҳдадорӣҳои муҳаққиқони инфиродии ин ё он модели назария ва метатеоризатсия» [I. 38, 28].

Вазифаи асосии муҳаққиқони соҳаи забоншиносии гендерӣ аз он иборат буд, ки байни мафҳумҳои «чинс» ва «гендер» фарқи аниқ гузоранд. Гендер на танҳо тафовути ҷисмонӣ биологӣ байни зану мард, балки хусусиятҳои аз ҷиҳати иҷтимоӣ ташаккулёфтаи байни мардӣ ва занист, рафтори пешбинигардидаи иҷтимоие мебошад, ки барои мардону занон мувофиқ доништа шудааст.

Чинс бошад, дар навбати аввал, тафовутҳои ҷисмонӣ, физиологӣ ва биологӣ байни марду занро ифода мекунад. Ин хулосаи зоҳиран одӣ бо душворӣ аз худ карда мешавад. Аз қадим чунин мешумориданд, ки рафтори анъанавии зану мардро «генҳо» ва «хромосомаҳо» муайян мекунанд, ки онҳо гуногун мебошанд. Яъне, дар занҳо ҳардуи ин унсурҳои чуфт якхела мебошанд: XX – хромосома, аммо аз онҳо мардон бо аломати XY – хромосома ишора карда мешавад.

Чунин ақида, яъне аз ҷиҳати биологӣ муқаррар кардани қисмати зану мард, тӯли ҳазорсолаҳо ягона ақидаи дуруст ба шумор мерафт. Тарафдорони баробарии гендерӣ исбот мекунанд, ки чун анъана ба «мардона» ва «занона» ҷудо кардани нақшо аз рӯйи қобилиятҳои зотию табиӣ натиҷаи муносибатҳои сиёсӣ, равишҳои муайяни иҷтимоикунонӣ, тарбия ва таълим аст.

Ҳоло ки сухан дар бораи таҳқиқоти гендерӣ меравад, бояд дар назар дошт, ки ин мафҳум ба ҳамон маънои маъмулии «gender», яъне «чинс» ба маънои биологӣ физиологӣ ва категорияи грамматикӣ нест. Дар натиҷаи инкишофи маъноӣ он ба мафҳуми васеи илмӣ табдил ёфтааст, ки ба таври умум доир ба муносибатҳои марду зан дар тамоми соҳаҳои фаъолияти инсон, аз ҷумла сиёсат, иқтисод, ҷомеа, оила ва илму фарҳанг баҳс мекунад.

Бояд ёдовар шуд, ки таҳқиқоти гендерӣ, аслан, идомаи мантиқии ҳаракат ва пажӯҳишҳои феминистӣ буда, дар заминаи он ба вуҷуд

омадааст. Аммо мафҳумҳои феминизм ва гендершиносиро як шуморидан дуруст нест, зеро гендершиносӣ илмест, ки на танҳо соҳаҳои ҳаёт ва инкишофи занон, балки мардонро низ дар якҷоягӣ бо тамоми масъалаҳои иҷтимоӣ аз нигоҳи илмҳои соҳаҳои мухталиф мавриди омӯзиш қарор медиҳад.

Барои мутахассисон тафовути феминизм аз ҳаракати гендерӣ равшан аст, вале барои хонандаи одӣ онро чунин шарҳ додан мумкин аст: ҳаракати гендерӣ марду занро муқобили ҳам намегузорад, балки ҳар ду ҷинсро барои зиндагии муназзам ва мувозин даъват менамояд, яъне ҳам манфиатҳои мардон ва ҳам манфиатҳои занон бояд дар шароити баробар риоя ва ҳимоя шаванд. Инкишофи минбаъдаи ҷомеаи инсонӣ дар бисёр ҳолатҳо ба муваффақ шудан ба ин мувозинат робитаи қавӣ дорад.

Гендершиносии лингвистӣ дар Тоҷикистон. Гендершиносии лингвистӣ дар кишвари мо то ҳол ҳамчун илми мустақил ё як соҳаи забоншиносӣ рушд накардааст. Ба ин масъала муҳаққиқон – Ф.Р. Амонова, М.Т. Маҳмадҷонова, А. Байзоев тавачҷуҳ карда бошанд ҳам, аммо пажӯҳиши бунёдӣ дар забоншиносии тоҷик то ба имрӯз мавҷуд нест.

Яке аз аввалин муҳаққиқони гендершиносии лингвистии тоҷик Ф. Амонова қайд кардааст, ки пажӯҳишоти гендерӣ дар забони тоҷикӣ ба дастовардҳои забоншиносии Ғарб таъя намуда, бояд дар самтҳои зайл таҳқиқ карда шавад:

1. Тафовутҳои интралингвистии забони занони тоҷик: тафовутҳо дар соҳаҳои овозшиносӣ, навошиносӣ, луғат ва грамматика.

4. Пажӯҳиши хусусиятҳои зерини стратегияҳои гуфтугӯии занон ва мардон: а) фармонфармоии мардон дар суҳбат; б) қолабҳои вижаи гуфтугӯии занон.

5. Хусусиятҳои гуфтугӯ дар гурӯҳҳои якҷинса [И. 6, 61].

Аммо боз ҳам таъкид лозим мешуморем, ки гендершиносии лингвистии тоҷик дар марҳилаи ташаккул қарор дорад.

Хулоса, аҳаммияти истифодаи омили гендерӣ дар забоншиносӣ бори дигар бояд таъкид шавад. Дар ин ҷо, илова бар гуфтаҳои боло, таҷзия ва таҳлили матнҳои намоёндагии мардону занон, таҳлили воҳидҳои забонии мавриди истифодаи мардон ва занон мавриди таваҷҷуҳ аст, зеро он ба беҳтар фаҳмидани мазмуни мантиқии матн мусоидат мекунад. Ҷанбаи гендерро имкон ба назар гирифтафароҳам оварда мешавад, ки ба асарҳои бадеии маъруф ба таври дигар мувоҷиҳат карда шаванд, зеро тафсири дурусти онҳо барои омӯзиш ва таҳқиқи амиқтари масъалаҳои гендершиносӣ мусоидат менамояд..

БОБИ 2. ТАҲАВВУЛОТИ ШАКЛӢ ВА ЛУҒАВИЮ МАЪНОИИ ВОЖАҲОИ МАНСУБ БА ҚИНСИ МАРДОНА

Зарур ба ёдоварист, ки вожаҳои ифодакунандаи мафҳуми чинсияти одамонро аз рӯи муносибат ва алоқаи иҷтимоии онҳо ба ду гурӯҳ чудо кардаанд: а) гурӯҳи калимаҳое, ки номи мафҳумҳои хешовандиро далолат мекунанд ва б) калимаҳое, ки мафҳумҳои ғайрихешовандиро ифода мекунанд.

Вожаҳои гурӯҳи аввалро дар луғатшиносӣ калима ва истилоҳоти хешутаборӣ (хешовандӣ) ном бурдаанд, ки онҳо як ҷузъи бузурги луғати забонамонро ташкил медиҳанд. Ин луғот аз қадим ба унвони вожаҳои зарурию ҳаётии мардуми эронитабор ва бархе аз онҳо чун унсурҳои муштараки оилаи забонҳои ҳиндуаврупоӣ дар тӯли таърих ҳамвора такмилу ташаккул ёфта, бо роҳу воситаҳои гуногун сохта шудаанд. Ташаккули ин қабати луғавӣ бо ду роҳ сурат гирифтааст: аввалан, ин воҳидҳои луғавӣ бунёду идомаи таърихии гуфтори мардуми ҳавзаи оилаи ҳиндуаврупоӣ буда, тадричан дар ҳамнишинӣ бо дигар қавму миллатҳо ва ҳаводиси сиёсӣ иҷтимоӣ такмил ёфта, муродифот пайдо кардаанд ва барои ифодаи як мафҳум чандин вожа дар истифода қарор гирифтааст. Роҳи дигари тақомули лексикаи хешутаборӣ тариқи роҳу василаҳои вожасозӣ ва истилоҳсозии забон сурат гирифтааст, ки ҳам қолибҳои сермаҳсул ва ҳам каммаҳсул дорад. Силсилаи калимаву истилоҳоти хешутабории забони тоҷикӣ аз нуқтаи назари грамматикӣ (сарфӣ) то андозае мавриди баррасии муҳаққиқон қарор гирифтааст, аммо аз ҷиҳати луғавию маъноӣ кори ҷиддии илмие дар ин самт ба анҷом нарасидааст.

Гурӯҳи дуюмро калимаҳое ташкил медиҳанд, ки мафҳумҳои онҳо бо ҳам алоқаи наздики иҷтимоӣ надоранд ва онҳоро вожаҳои ғайрихешовандӣ номгузорӣ кардаанд.

2. 1. Калимаҳои ифодагари мафҳумҳои хешутабории ҷинси мардона

Калимае, ки мафҳуми хешутабории ҷинси мардона, асосан, аз он сар мешавад, **бобо** аст. Дар ФЗТ (1969) танҳо ду маънои он оварда шудааст:

БОБО بابا 1. падар, волид.

Гуфт: Бобо, равона шуд поям,

Кард рои ту оламороям.

Низомӣ

Қадри бобо он замон донӣ, ки худ бобо шавӣ.

Зарбулмасал

2. падари падар ё падари модар, чад [П. 12, 89].

Чи тавре ки маълум аст, ки чи дар забони адабӣ ва чи дар забони гуфтугӯӣ **бобо** гуфта, пеш аз ҳама, падари падар ё падари модар дар назар дошта мешавад, аммо аҷиб ин аст, ки дар ФЗТ **падар, волид** ҳамчун маънии аввали вожаи **бобо** нишон дода шудааст. Мо дар маводи мавриди таҳлиламон ин луғатро ба маънои зикршуда дучор наомадем. Дар баъзе лаҳҷаҳои шарқӣ (қаротегинӣ) **бова** барои ифодаи мафҳуми «падар» ба кор бурда мешавад, аммо маънии **падари падар ё модар** дар он шева дар шакли **бово** ва **бъво** ифода мегардад.

Дуруст аст, ки дар Эрони имрӯз **бобо** ва дар Афғонистон вожаи **боба** ҳамчун мурочиат ба падар истифода мешаванд. Шояд дар Эрон ба ҷойи **падар** истеъмол гардидани **бобо** собиқаи қадимтаре дошта бошад ва дар байти Низомии Ганҷавӣ ба ҳамин маънӣ низ омада бошад, аммо дар мисоли дигар, ки зарбулмасал аст, ба назари мо, «бобо» бо ҳамон маъноҳои маъмули имрӯза **падари падар ё модар** ва ё умуман, **марди солхӯрда** ба кор рафтааст.

Дар Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ бошад вожаи мазкур ба тариқи зайл шарҳ ёфтааст:

БОБО بابا 1. падари падар ё падари модар, ниё, чад: бобои падарӣ, бобои модарӣ. 2. насли гузашта, аҷдод (ба ин маънӣ, асосан, дар шакли чамъ – бобоён ва бобоҳо меояд); гузаштагон; падару бобо (-и

мо) гузаштагон (-и мо), аҷдод (-и мо). 3. *таър.* сардори ҷамъиятҳои косибону ҳунармандони замони пеш: бобои кафшдӯзон, бобои машқобон, бобои саисҳо; **бобои барфӣ** қаҳрамони афсонавии ҷашнҳои солинавӣ – рамзи сармо дар халқҳои Аврупо, ки мӯйсафеди рӯсурхи ришу мӯйлабдор буда, дар тан пӯстину дар сар телпак дорад ва дар расми истиқболи соли нав дар атрофи арҷаи солинавӣ ба бачаҳо тухфаҳо тақдим мекунад; 4. **шери бобо // ҷони бобо** дар мавриди изҳори навозиш аз тарафи мӯйсафедон ба бачагон гуфта мешавад [II. 14, 48].

Дар ФТЗТ ба маънои **падар** омадани ин калима тамоман қайд нашудааст.

Дар байти зерин шоир Лоиқ Шералӣ **бобои Суғд** гуфта деҳоти водии Яғнобро дар назар дорад, ки мардуми он бо забонашон нишонае аз ниёгон – суғдиён мебошанд:

Мешиносам хонаи **бобои** суғдамро ҳанӯз

Ҳамчу ганҷе дар қабатҳои замини бурдбор [III. 21, 71].

Аслан мардуми тоҷик деҳқонро «бобои деҳқон» мегӯянд. Ин амал шояд барои деҳқон, ки ба инсоният ҳам хӯрданиву ҳам пӯшидани муҳайё мекунад ва барои халқ азизу муҳиб шудааст, чун эҳтирому сипос падида омада бошад. Аммо дар баъзе ноҳияҳои шимоли Тоҷикистон вожаи **бобо** ҳамчун эҳтирому самимият нисбат ба шахсони начандон солдидаи аҳли дину тақво низ истифода мешавад: бобои мулло, бобои ҳоҷӣ ва ғ. Дар байти зерин ин калима ҳамчун баёнӣ эҳтиромии деҳқон ба кор бурда шудааст:

Ҳар баҳорон бар замин **бобои** деҳқон

Чун бипошад ба ҳавас пундонаро [III. 20, 105].

Аммо дар «Дуои борон» ном шеъри Лоиқ **Бобои деҳқон** дар шакли таркиби иборавии исми хос панҷ маротиба ба кор бурда шудааст. Шоир Л. Шералӣ низ **Бобои деҳқон** гуфта ҳамаи деҳқонро дар назар гирифтааст:

Боз ҳам **Бобои деҳқон** зора мекард

Аз Худову аз фалакҳову малакҳо [III. 20, 154].

Калимаи **бобо** дар шакли чамъ – бобоён дар забони адабии тоҷикӣ асосан маънои «ниёгон, гузаштагон, авлоди гузашта»-ро медиҳад:

Бобоёни мо аз барои ҷанг шамшерҳоро кашидани шаванд, шамшерҳо аз ғилоф намебароянд: ҳама занг зада ба ғилофҳо часпида мондаанд. Ба ҳама чӣ хел даму куф доштани падару **бобоёни** ӯ маълум. Магар ӯ аз камари онҳо нест? [Ш. 12, 12].

Калимаи «бобо» низ ба қатори вожаҳои умумистеъмол дохил шуда, ду муродиф низ дорад, ки ҳар дуяш хоси забони адабианд: **падаркалон ва падарбузург**. Бо вучуди хоси забони адабӣ буданашон ин луғатҳо дар осори бадеӣ, аз ҷумла дар маводи зерӣ таҳлил қароргирифтаи мо, кам истеъмол шудаанд:

Ин **падаркалон** буд, ки падарро низ ба ин роҳ хидоят мекард [Ш. 12, 312].

Мана, ин **бобоят**, нав аз аскарӣ омада буд.... ангушти ларзонашро ба сурати ҷавоне монда, ба наберааш дар бораи **падаркалонаш** ҳикоят оғоз кард кампир [Ш. 12,76].

Вожаи «бобо» ҳам дар нутқи гуфтугӯӣ ва ҳам дар забони адабӣ, хосатан дар забони осори бадеӣ, барои ифодаи эҳтиром ба ҳамаи мардони синнашон ба ҷое расида ҳамчун мурочиат гуфта мешавад:

– Ист, **бобо**, хушдоманат дӯстат медоштааст [Ш. 13, 54]. – Ором шавед, **бобочон**, шумо одами бамаданият менамояд, ба ин бача сарбасар нашавед, – гуфта ба тарафи мӯйсафед нигоҳ кард Ситора [Ш.13, 137]. **Боботон** гуфтамку мисли ҳама **бобоҳо** дар ҷанг аст, чанд бор гӯям! Ҷанг тамом шавад, як халта қанд дар китф меояд [Ш. 13, 225]. –Худат хабаркаш! **Бобиву бобокалонат** хабаркаш! – авзои Насим якбора бечо шуд [Ш. 13, 211].

Худуди интишори гунаҳои **бобо** дар шеваҳо гуногун аст. Масалан: дар гурӯҳи лаҳҷаҳои қаротегинӣ шакли **бобо II бова II бӯво**; дар гурӯҳи ғарбии Кӯлоб **боба//бова**; дар гурӯҳи шимолии Кӯлоб **бобоII бобиII бови**; дар ҷануби Кӯлоб **бобо, бо**; дар Ванҷу Дарвоз **боба** дар гурӯҳи ваҳиёӣ – қаротегинӣ **буво// бӯбо//бӯво** мустаъмал мебошанд. Аз ҷузъи

боби ва **бови** ва воҳиди луғавии **калун** бо роҳи фарқи изофат ба вучуд омадани калимаҳои мураккаби **бобикалун//бовикалун** ба маънои “бобокалон, падари бобо” ба назар мерасад. Аммо ин хусусияти умумӣ надорад. Маънои ин калимаҳо дар ҳудуди интишори лаҳҷаҳои мавриди таҳқиқ фаҳмо аст, зеро тафовути фонетикии калимаи, умумиистеъмолии **бобокалон** аз онҳо чандон зиёд нест. Бо решаи мазкур вожаи **бобохун** ба маънии “**падархонд**” ба вучуд омадааст, ки на аҳаммияти шевагӣ, балки хусусияти лаҳҷавӣ дорад; у мён –а **бовохун** гирифтод. Аз решаи “**бобо**” ё “**бово**” бо иловаи пасванди-гӣ сифати нисбӣ сохта мешавад, ки ба маънои “**бобой**” ё “**падар**” ба мансубият далолат менамояд, ки аввалӣ бо тафовути савтиаш хусусияти шевагӣ касб намудааст. Бо асосҳои **бобо** ва **ота** калимаи **отабово** сохта шудааст, ки дар қолаби маъмули калимасозии забони тоҷикӣ (исм+исм) буда, маънои “саромад, гузаштагон, ниёгон”-ро дорад: Отабовомун ай Вахийо – ай.

Вожаи «**бобо**» ба танҳои чун исми шахс ва дар ҳайати номҳои чинси мардона (Ҳусейнбобо, Шарифбобо, Каримбобо) истифода шавад ҳам, ба ҷумлаи воҳидҳои ҳешутаборӣ дохил намешавад. Чун ифодаи эҳтиром дар таркибҳои **бобои** Рустам, **бобои** Сӯфӣ, **бобои** Файзали, **бобои** Шариф ва ғайра низ истифода мешавад. Ин ҳолат ҳам дар нутқи рӯзмарраи кулли тоҷикон ва ҳам дар муомилаи қаҳрамонони осори бадеӣ, хосатан наср, зиёд кор фармуда мешавад:

Бобои Рустам лаби ҷӯйи қаъри дара нишаста, бо панҷаҳояш обро пош меод [Ш. 15, 393]. Чанд нафар сари роҳ меистоданд. Дастҳо пеши бар, онҳо ба **бобои** Рустам салом доданд [Ш. 15, 394]. **Бобои** Занбӯр ба бачаҳо таҳдидомез гап мезанад [Ш. 13, 112] Шиносоҳо гумон карданд, ки ин зани сарсаҳт ҳам аз ғаму дарди бачаҳояш мисли **бобои** Карим савдоӣ шуд [Ш. 13, 138].

Дар мисолҳои овардашуда калимаи «**бобо**» на мафҳуми ҳешутаборӣ, балки вазифаи баёнӣро адо менамояд ва маънои «инсонӣ чинси мардонаи солрафта, мӯйсафед, пир»-ро медиҳад, яъне

Рустам, Занбӯр ва Карим одамони пиранд, мӯйсафеданд. Дар матни зайл вожаи тахти назари мо мафҳуми хешутабориро тасвир мекунад:

– Бобои Рустамчон, нагуфтӣ, ки фардо хабаргириашон меравем? [Ш. 4, 100].

Дар ин мисол бармалост, ки Рустам номи набера аст ва вожаи ифодакунандаи мафҳуми навозиши «чон» матлабро равшан мекунад. Яъне ин чо «бобо» маънои хешутабории «падари падар»-ро додааст. Аммо, лозим ба ёдоварист, ки дар ифодаи «бобои Рустам» ва ба ин монанд ду маъно нухуфтааст, ки онҳо дар матни пурра мушаххас мегарданд. Чунончи:

1. Дастҳо пеши бар онҳо ба **бобои Рустам** салом доданд [Ш. 6, 394]. 2. О, ин мӯйсафед **бобои Рустам** – ҳамон Рустами чӯраат аст-ку, чӣ хел нашинохтӣ? [Ш. 6, 172].

Аз матнҳои боло маълум мешавад, ки «**бобои Рустам**»-и ҷумлаи аввал ба маънои «эҳтиром нисбат бар пирони чинси мардона» омада ва дар ҷумлаи дуюм он ба маънои «ифодаи маънои хешутаборӣ» корбурд гардидааст.

Вожаи дигаре, ки силсилаи истилохоти хешутабориро давом дода, дар он мақоми дувумро касб кардааст, **падар** мебошад.

Дар ФТЗТ шарҳи он чунин аст:

ПАДАР پدر 1. марде, ки аз вай фарзанд ба вучуд омадааст, соҳиби фарзанд, калони оила нисбат ба зану фарзанд (он); **падару модар** волидон, волидайн; **бар падаратон раҳмат!** *ибораест, ки барои тақдири коре ё изҳори миннатдорӣ бар касе гуфта мешавад*; **оки падар ниг. ок;** **падар шудан** соҳиби фарзанд гаштан; **падарони мо** гузаштагони мо. 2. асосгузор, бунёдгузори чизе, соҳае: **падари таърих**. 3. мурочиати боэҳтиром нисбат ба марди солхӯрда. 4. роҳбар, роҳнамо: **падари маънавӣ**.

Вожаи **падар** низ идомаи шаклҳои форсии бостон ва форсии миёна буда, решааш ба забонҳои хиндуаврупой рафта мерасад: эронии бостон ***pitar** – > форсии бостон > **pitar** авестӣ **pitar** > форсии миёна:

pitār// pidār> форсии нав: **padār**. Решаи ин вожаро аз ҳиндуаврупоии ***pətér** доништаанд [2. 19, 638].

Дар арафаи соли нав **падари** Қайс ба бинои донишгоҳ омада, писарашро суроғ кард [III. 13, 57]. Охир вай **падару модар** надорад [III. 3, 154].

Падар – калимаи умумиэронӣ ва аз решаи ҳиндуаврупоӣ: авестой **питар**, форсии тоҷикии қадим **пита**, скифӣ **пито**, паҳлавӣ **падар**, суғдӣ **птр**, форсӣ **педар**, осетинӣ **фида**, афғонӣ **плар**, балучӣ **пис**, немисӣ **фатер**, англисӣ **фазе(р)**. Дар забони тоҷикӣ калимаи падар аз «пита»-и забони қадим бо иловаи суффикси-**ар** ва гузариши овози «т» ба «д» шакл гирифтааст. Дар раванди такомули забон маънии калима васеъ шудааст, вай ҳамчун чӯзӣ калимасоз мафҳумҳои навро ба вучуд овардааст: падар (устод, шахси бузург, пир), падарвор, падарарӯс, падархонд ва ғайра.

Одили Ашкбӯс решашиноси эронӣ менависад: «Падар дар асл **подар ё пойдар** будааст ва **по(й)** дар **падар** аз пойидан аст. Падар, яъне поянда, касе, ки мепояд, касе ки муроқиби хонаводааш аст». Ҷолиб аст, ки талаффузи **father**-и англисӣ бештар ба **подар** шабеҳ аст, то талаффузи падар» [I. 148, 3].

Қобили зикр аст, ки вожаи «падар»-ро ханӯз дар садаи XIV Ҳофизии Шерозӣ ба маънии «ҳазрати Одам» ба кор бурдааст:

На ман аз хонаи тақво бадар афтодаму бас,

Падарам низ бихишти абад аз даст бихишт [II. 13, 92].

Маълум аст, ки шоир дар ин байт ривояти аз бихишт ронда шудани Ҳазрати Одам (а)-ро тасвир менамояд, яъне **падар** дар ин ҷо ишора ба Одам (а) аст. Ин ҳадисро шоир дар ғазали дигараш низ тасвир намудааст, ки вожаи **падар** он ҷо ҳам киноя аз Ҳазрати Одам (а) мебошад:

Падарам равзаи ризвон ба ду гандум бифурӯхт,

Нохалаф бошам, агар ман ба ҷаве нафрӯшам [II. 13, 390].

Аммо, аз он ки вожаи тахти назар дар луғатҳои дастраси мо ва эҷодиёти адибони муосири тоҷик (ҳам дар наср ва ҳам дар назм) бо ҳамин маънӣ дучор наомад, ин ҳодисаро ҳамчун маъниофаринии хос ва услуби Ҳофизи Шерозӣ қаламдод намудан мумкин аст.

Дар шакли ҷамъ калимаи мавриди назар ба вожаи **бобо** дар ифодаи маъноӣ «ниёгон, гузаштагон» муродиф мешавад ва ба мисолҳои зиёде ҳам аз осори классикӣ ва ҳам муосир дучор омадем, ки шохиди ин гуфтаҳои онҳо, аммо ин маъноӣ вожаи «падар» низ аз назари луғатшиносони пешину имрӯз пинҳон мондааст:

Ҳаргиз назананд мушту силиву лагад,

Хоки **падарон** аст, наку медоранд [Умари Хайём].

Шоир Лоик Шералӣ калимаи мазкурро ба ҳамин маъноӣ ёдшуда зиёд ба қор бурдааст. Масалан, дар шеър, ки номаш ҳам «Хоки падарон» аст, вожа ба ин маъно панҷ бор такрор шудааст:

Хоки **падарон** аст замине, ки дар ӯ

Мо тухми умеду орзу коштаем.

Хуни **падарон** аст, ки ҳамранги шафақ

Мо парчами фирӯзӣ барафроштаем [Ш. 21, 92].

Шоир доираи ҳамнишинии луғати «падарон»-ро хеле тавсеа дода, зиёд истифода намудааст, ки дар натиҷа калима тобишҳои маъноӣ зиёдтарро қасб кардааст. Дар шеър, ки қаблан ном бурдем, вожаи «падарон» дар таркиби ибораҳои **хоки падарон, хуни падарон, гӯри падарон, замони падарон** ва **нишони падарон** истеъмол гардида, маъноӣ «гузаштагон»-ро дар доираи васеътар аз миллат – «халқи ориёинаҷод» додааст. Дар рубоӣ ва шеърҳои дигар ҳамин маъно дар доираи тангтар – «миллати тоҷик», «гузаштагони ҳуди шоир» истифода гардидааст:

Дар навбати худ қалам ба даст омадаем,

Тасҳеҳ кунем то ҳаттои **падарон** [Ш. 21,451].

Дар нутқи гуфтугӯӣ, чунонки маълум аст, «падар» ба маънии аввалаш – «марде, ки аз вай фарзанд ба вучуд омадааст» хеле кам

истеъмол мешавад, барои ифодаи ин маъно вобаста ба лаҳҷаю шеваҳои Тоҷикистон вожаҳои **ота, ата, ово, аво, дада, дадо** ва ғайра ба кор бурда мешаванд. Мо дар нутқи персонажҳои осори бадеии насри маводи тасвирии худамон луғати «падар»-ро зиёд дучор омада бошем ҳам, он, асосан, барои ифодаи мурочиати эҳтиромона ба марди аз ғӯянда бузургтар ба кор рафтааст:

– Эҳ, **падар**, шумо худро бегона нагиред, мо ҳама аз як одамом, – калонгирона гуфт бача [Ш. 13, 56]. – Не, ин хел намешавад, падар, ҳоло бачаи худат ба ҷойи ман мебуд, ҳамин гапата мегуфтӣ? – паст наомад Салим [Ш. 13, 88].

Аксари нависандагон дар нутқи шахсии осорашон танҳо вожаи **падарро** истифода мекунанд:

Падарам ин воқеаро аз кучо буд, шунида, оташин шуда ба хона омад [Ш. 2, 120]. Фирӯза **падару** модарашро надидааст, онҳо дар синни кӯдакии ӯ қазо карда, ягона фарзанди дилбанди худро ба ҳамин кампир мондаанд [Ш. 3, 9]. Зебо бепарво менамуд, ҳарчанд аз **падар** мегурехт, бо модару додараш забони суҳбат надошт [Ш. 11, 320]. Дар арафаи соли нав **падари** Қайс ба бинои донишгоҳ омада, писарашро суроғ кард [Ш. 13, 57].

Чунонки қайд гардид, адибони насрнавис дар забони персонажҳои асарашон муродифоти гуфтугӯии шеваҳои тоҷикиро аз рӯйи мансубияти минтақавиашон истеъмол мекунанд, ки поёнтар рочеъ ба ҳар кадоме аз онҳо истода мегузарем. Аммо барои гурез аз такрор, ё ба забони адабӣ наздиктар намудани забони асарашон бошад, ки баъзе нависандагон аз забони қаҳрамони асарашон калимаи **падарро** истифода мебаранд:

Ту ӯро мешиносӣ, **ота, падараш** – Наимшоҳ катии мо гандум дарав мекард. Аноргул хӯша мечид, – хотиррасон кард Восеъ [Ш. 16, 122].

Нависандаи зиндаёд Чумъа Одина аз дигар нависандагон дида забони қаҳрамононашонро ба забони адабӣ хеле наздик кардааст. Аз ин рӯ вожаи **падар** дар осори ӯ аз забони персонажҳо зиёд ба кор бурда

шудааст:

Тарзи муҳокимаронияш андаке унхела бошад ҳам .. аз баъзеҳо беҳтар. Ба ҳар ҳол шогирди **падарам**-дия! [Ш. 10, 40]. Ту ба ман чӣ гап дорӣ? **Падару** модарам дар хона нестанд. Вақте ки омаданд, биёву гапатро ба ҳамонҳо гӯй... [Ш.10, 49]. Ҳеч чойи таачҷуб надорад — ҷавоб дод оромона Мерган, – ҳамаи инро ба ҳурмати **падарат** кардааст [Ш. 10, 82].

Чунонки зикр гардид, вожаи **падар** муродифот зиёд дорад, ки ҳамаи онҳо дар зери таъсири лаҳҷаю шеваҳои забони тоҷикӣ дар забони осори бадеӣ пайдо шудаанд. Асосан, аз рӯйи чунин калимаҳо аҳли кадом маҳал будани қаҳрамони асар маълум мегардад.

ДАДО ^{دادو} *гуфт.* падар, додо, дада: **гадо бошад, дадо бошад** (*мақ.*). Тухфа набиёр, дадома биёр, гуфтанд баробар ҳар ду [Ш. 11, 225]. Дилам барои занашу бачаҳояш сӯхт, якеаш аз ҳамин Меҳрубони худамон андаке калонтар «додо, додо» мегӯянд, гиря мекунанд, ба падараш дил андохтааст, касал шудааст [Ш. 7, 76]. Ҷогаҳ кайҳо интизорат, дадаи Суман, марҳамат! – меҳрубонии сохтаи зан ба мардак нафорид [Ш. 11, 161].

ОТА ^{آته} *гуфт.* падар. Онҳо қариб ҳар шаб гирякунон аз хоб бедор шуда, «хез, хонаи худамон равем, пеши отам равем» гуфта ғаш мекарданд [Ш. 13, 28].

Калимаи **дада** (**дадо**) солҳои охир дар забони адабӣ низ як дараҷа нуфуз пайдо кардааст, ин калима дар забони гуфтугӯӣ ба шакли **дадо, додо** дучор мешавад: – **Дадаҷон!** – гӯён фарёд кашид ва ғалтид [Ш. 6, 112]. – **Дадот** ба маҷлис рафта буд, ҳозир меояд [Ш. 11, 112]. – Ба **додои** ту раҳмат, аммо худат чӣ кардӣ (Зарб).

Ҳой, **отаи** Ҳасан! Ин чо баро, шунав, сағираҳоят чӣ мегӯянд! Дод аз дасти манғит! (Ш. 16, 14). **Ота**, – гуфт *ӯ*, – Ҷобирро бигиру хуб бизан, ки аз кардааш пушаймон шавад! [Ш. 16, 15]. Додом ҳам сахари тарсонд.... [Ш. 13, 81]. Не, дадаҷон, не! – боз Шамсия ба зорӣ даромад [Ш. 3, 326].

Калимаи **падарандар** дар ФТЗТ чунин маънидод шудааст: **ПАДАРАНДАР** پدراندر падари ўгай, шавҳари модар [II. 15, 53].

Аз кӯдакиам дар дасти **пийандар** калон шудагӣ.

Ин ҳолати **падарандар** ҳайрати Ҳалимро фузунтар кард [III. 13, 127].

Аз байни муродифоти услубии калимаи **падар** ҳамин сарсилсила (падар) хусусияти умумиистеъмоли дорад ва дар калимасозӣ ҳам сермаҳсул мебошад: падарӣ, падарвор, падарона, падарвакил, падархонд, падарарӯс, падаркалон, падаршоҳӣ...

Ҳамин хусусияташ ҳаст, ки ин калима чун рамзи иззат ва эҳтиром нисбат ба шахси калонсол, саромади ягон чараён ва таълимот низ ба кор бурда мешавад.

ПИСАР پسر 1. фарзанди нарина; *муқоб.* **духтар**; **писари ўгай** писари шавҳар аз зани дигар ё писари зан аз шавҳари дигар; писарандар; **писар ёфтан** соҳиби писар шудан. 2. бача. 3. ҷавон (*дар мавриди хитоби одами солдида ба ҷавон*) [II. 15, 102].

Баромади вожаи **писар** низ аз забони форсии бостон маншаъ мегирад: эронии бостон ***putra** > форсии бостон **puṣa** > авестой **puora** > форсии миёна **pus// pusar** > форсии нав **pisar** [II. 9, 47; 19, 127]. Гунаи **писар** дар забони форсии нав дар зери таъсири **pitar** падид омадааст [II. 19, 163].

Ба Рустам супурдаш дилу дидаро,

Чаҳонҷӯй – пури писандидаро.

Биёмад нахуст он сувори хажир,

Пуси шаҳриёри чаҳон – Ардашир.

Шакли ҳозираи калима аз ду этимология бармеояд: пусар ё пусра – писар (натичаи метатеза – ҷойивазкунии овозҳои «с» ва «р».)» [II. 19, 21].

Дар «Вожаёб» ном фарҳанги электрони эронӣ дар бораи калимаи «писар» навишта шудааст: «Аммо писар «пӯстдар» буда. Кори кандани пӯсти ҷонварон бар уҳдаи писарон буд ва онон чунин номида

шудаанд: ruthar. Дар порсии бостон پوثر (пууар) ва дар пахлавӣ **пусра** ва **пухар** ва дар хинди қадим **писвар** аст» [I. 149].

Ин тафсир аз рӯйи қиёфай овозии решаи вожаи таҳти назар бо муқоиса ба шарҳи боло монанд мебошад, фарқ дар он аст, ки ин ҷо шарҳи маъно низ дода шудааст, ки ба назари мо, ҳақиқат дорад.

Дар маводи мавриди таҳлили мо вожаи «писар» ба ҳамаи маъноҳои дар боло зикршуда истеъмом гардидааст:

Аноргул онро фақат ду бор: дар тӯйи хатнаи **писари** Фотима – хохари Восеъ ва дар тӯйи арӯсии Қосим пӯшидаасту халос (III. 16, 20). Шакар аз рӯйи эҳтиёт **писарашро** ба мулки Балчувон – ба тарафи Сарихосор гурезонд [III. 16, 45].

То ки мерос бар **писар** бошад,

Падарон мурдаанд дар раҳи ор.

То ки руҳи падар шавад розӣ,

Писарон мурдаанд дар таҳи ор [III. . 21, 152].

– Гулмоҳ баъд аз дафтари ман мегирад, – гуфт **писарча** духтаракро мудофиакунон [III. 3, 111].

Бояд зикр намуд, ки «писар» дар ифодаи хурдӣ ва навозиш шакли «писарак» ва ё «писарча»-ро мегирад, ки дар мисоли боло барои нишон додани хурдӣ ба кор рафтааст. Дар баъзе аз маъхазҳои таълимию илмӣ тобишҳои маъноии «хурдию навозиш»-ро ифода кардани пасвандҳои **-ча** ва **-ак** қайд гардидааст [I. 17, 157]. Аммо, чунонки мо мушоҳида намудем, вожаи таҳти назари мо дар шакли «писарак» ва ё «писарча», асосан, тобиши хурдиро медиҳад:

Ҳусния дар худи ҳамон шаб, дар набудани падараш **писарчааш** ва чизу чораашро гирифта, тамоман ба хонан Ҳалима кӯчид [III. 11, 239]. Соро ба **писарчаи** худ нони аз хона бардошта овардагиашро ба об тар карда, хӯрданд [III. 1, 244]. Пас, чанд гоҳ он **писаракро** ҳамроҳ гирифта мегардад [III. 3, 243].

Барои ифодаи маъноии навозиш бошад ба калимаи «**бача**» воҳиди луғавии «**чон**» илова мегардад:

– **Писарчонам**, амакатро маътал накунон! Зуд либосатро пӯш!.. [Ш. 10, 246].

Аммо, агар аз забони модарон луғати «**писарак**» ба кор равад, он хатман тобиши маъноии навозишро низ дар пай дорад:

– Ғами ту очата беачал мекушад, **писаракам!** Марчон хушбахт аст, ки чизи гум мекардагӣ надорад!" [Ш. 12, 184].

Маълум аст, ки дар забони гуфтугӯӣ ба ҷойи «писар» вожаи «бача» зиёдтар кор фармуда мешавад, аммо, ба фикри мо, аксар нависандагон барои забони асари худро ба забони адабӣ наздик намудан аз забони персонажҳояшон вожаи «писар»-ро низ истифода мебаранд:

– **Писаратон** ба ман маъкул не, таккадимоғ [Ш. 15, 59]. – **Писар** медоштам, ғайри духтари ту арӯси дигар орзу намекардам [Ш. 11, 38].

Инчунин калимаи «писар» дар мурочиат ба ҷавонон (бештар) аз тарафи одамони калонсол, ки ҳатто ҳеч пайвандию наздикӣ надоранд, низ истифода мегардад. Дар ин ҳолат оҳанг ва матлаби мурочиаткунанда, аслан, дар либоси меҳрубонӣ ва эҳтиром изҳор мегардад ва дар осори бадеӣ ғолибан дар наср ба назар мерасад:

– Эҳ, **писарам**, чӣ гӯям... ту барин бача доштам... бачаи гулам... – гуфт зан ва хомӯш шуд [Ш. 11, 78].

Дар гуфтугӯ хеле кам, аммо дар забони осори бадеӣ калимаи «писарбача»-ро зиёд дучор гардидан мумкин аст. Шояд барои он бошад, ки «бача», ки аслан муродифи «писар» аст, барои ифодаи «духтар» низ ба кор меравад ва барои аз ҳам фарқ кардани чинсият вожаҳои «писарбача» ва «духтарбача» истифода мешаванд:

Писарбача бодикқат қиёфаи модарашро мушоҳида менамуд. Ӯ модарашро ниҳоят дӯст медошт, чунки аз он рӯзе, ки худро мешинохт, доимо бо вай буд [Ш. 10, 256].

Вожаи **бародар** ҳам аслан мафҳуми ҳешутабории чинси мардонро ифода карда, мисли калимаи **падар** хоси забони адабӣ аст. «Аз гурӯҳи исмҳо, ки дар ҳамаи забонҳо қисмати аз ҳама зиёди калимаҳоро

ташкил медиҳанд, вожаҳои ифодагари мафҳумҳои ҳаётан муҳими а) хешутаборӣ: **хоҳар**, **бародар**, **тағо**, **амак**, **амма**, **хола** ... ба ҷумлаи калимаҳои умумиистеъмоли дохил мешаванд» [I. 48, 111]. Ба фикри мо, ин калима ва вожаи **падар** ҳам ба қатори калимаҳои умумихалқӣ дохил мешаванд, зеро онҳо ғайр аз забони адабии муосири тоҷикӣ дар забонҳои форсӣ ва дарӣ низ дар истеъмоли васеъ қарор доранд.

«**Бародар**» дар ФТЗТ чунин тафсир шудааст:

БАРОДАР 1 برادر . писари як падару модар нисбат ба писару духтарони дигари он падару модар, додар; **бародари зоида** ду писари аз як модар зоидашуда, бародари модаряк; **ҷумҳурии бародар** ҷумҳурии муносибати дӯстии чун бародар дошта. 2. *мухотаб барои мууроҷиати эҳтиромона нисбат ба мардон*[II. 14, 143].

«Бародар – додар, дӯсти наздик. Калимаи хиндуаврупоӣ: эронии қадим **брота**, ҳиндуи қадим **бхрота**, русӣ **брат**, лотинӣ **братер**, немисӣ **брудер**, англисӣ **брозер**»[II. 20, 7].

Дӯст медорам, аммо мисли бародар, – гуфт Саид [III. 3, 11].

Чунон ки дар таҳлилу баррасии вожаи «падар» зикр гардид, ҷузъи **-дар** решаи вожаи «падар» дар якҷоягӣ бо «пой» «пайдоранда, мууроқибааткунанда» маънидод мешавад. Баъдтар **-дар** ба пасванди ифодакунандаи тобиши маъноии «мууроқиб, поянда, дастёр» табдил ёфта, калимаҳои **модар**, **бародар**, **хоҳарро** сохтааст. Оиди Ашқбӯс, ки пештар ҳам ёд шуда буд, дар мавқеи **бародар** менависад: «Бародар низ дар асл баро + дар аст. Яъне касе, ки барои мо кор анҷом медиҳад, яъне қоранҷомдиҳанда барои мо ва барои ороиши мо» [I. 148, 3].

Калимаи «бародар» дар «Луғатномаи Деҳхудо» ғайр аз маъноҳои дар боло қайдшуда, инчунин маъноҳои «ба тавосӣ (баробар М.М.), яқсон, як андоза; хеши наздик; рафиқ, шахси маҳбуб» илова гардидаанд.

Бой боз ба Восеъ нигоҳ карда пурсид:

– **Бародар**тро ба чӣ гуноҳ зиндонӣ кардаанд? [III. 16, 92].

– Аз гирифтаи пештар вайро санчида диданам лозим, охир. **Бародараш** дар зиндон будааст, ман надонам, ин худаш чӣ хел одам [Ш. 16, 98].

Дар мисолҳои боло вожаи таҳти таҳлил қароргирифтаи мо ба маънои асли – «писари як падару модар нисбат ба писару духтарони дигари он падару модар» ба қор бурда шудааст. Қайд намудан бамаврид аст, ки дар осори бадеии муосири тоҷикӣ, хосатан дар назм, ин калима ба маънии зикршуда зиёд истеъмол мегардад:

Он лаҳза **бародар** аз **бародар** бирамад,

Он лаҳза писар раҳо шавад аз модар [Ш. 21, 299].

Аммо дар осори мансур вожаи мавриди назар, одатан, барои мурочиат ба шахси наздик, дӯст ва бегонаи тақрибан ҳамсин истифода мегардад:

Биё, **бародар**, гуфтаҳои ту маро хеле тасалли дода буданд, боз камтар гап зану дили пурдарди маро андаке даво бахш [Ш. 3, 533]. Мерган, ки ба ин такаллуфоти «эшонзода» бо тамасхур гӯш мекард, аз дил гузаронд: «Холо ба сарат наафтадааст, **бародар!** [Ш. 10, 27].

Маълум аст, ки калимаи «бародар» ҳам ба мисли «падар» аслан хоси забони адабиёт, аз ин сабаб, ин вожа ҳам дар гӯйишҳо муродифот дорад. Азбаски вожаи мазкур танҳо маънои умумии новобаста ба синну сол «писари як падару модар нисбат ба писару духтарони дигари он падару модар»-ро мефаҳмад, дар лаҳҷаҳо муродифоти услубии он пайдо шудаанд, ки ба синну сол вобастагӣ доранд. Яке аз ин калимаҳо вожаи «ака» мебошад.

АКА ۱. бародари калонӣ. 2. калимаи мурочиат, ки хурдон ба ҷавобу мардони аз худ калон аз рӯи иззату ҳурмат мегӯянд, ё ба номи онҳо ҳамроҳ мекунанд [Ш. 14, 47].

Азбаски вожаи мазкур калимаи забони гуфтугӯӣ аст, дар ашъори шоирони муосири тоҷик онро пайдо карда натавонистем, аммо, баръакси ҳол, дар осори мансур он ба ҳар ду маънои оварда зиёд истеъмол мешавад:

– **Ака, акачон**, – аламҳои дили хоҳар тоза шуданд, аз гиря худро нигоҳ дошта наметавонист [III. 6, 260].

– Гуфта будам-ку, **ака**, ҳамон писарак омадааст, дадояшро нағз медадааст, бачаи нағз, – посбон Меҳрубонро ба марди хилъати сафедпӯш нишон дода [III. 6, 283].

Чунон ки гуфта шуд, вожаи «ака», аслан, калимаи забони гуфтугӯйист ва дар ҳамаи гӯйишҳои тоҷикӣ истеъмоли васеъ дорад. Ин вожа дар забони ӯзбекӣ ҳам айнан ҳамин маъноҳои дар забони тоҷикӣ мустақиман дар бар мегирад. Дар «Русско-узбекский, узбеко-русский онлайн-словарь» «1. старший братъ, 2. вежливое обращение к старшему мужчине; прибавляется к мужским именам собственным при уважении» тарҷума шудааст, ки баробар аст ба «**АКА** ۱. бародари калонӣ. 2. калимаи мурочиат, ки хурдон ба ҷавонону мардони аз худ калон аз рӯйи иззату ҳурмат меғӯянд, ё ба номи онҳо ҳамроҳ мекунанд» дар ФТЗТ омада [II.14,47]. Калимаи **ака** аз «оқо»-и туркӣ-муғулӣ ба забони форсӣ иқтибос шудааст. Дар забони форсии Эрон «оқо» (оғо) боқӣ монда, дар форси Мовароуннаҳр гунаи акаро гирифтааст. Бояд иқрор шуд, ки маншаи ин вожаро муайян карда натавонистем, аммо аз он ҷое, ки лексемаи мазкур дар ҳамаи забонҳои гурӯҳи туркӣ (қазоқӣ, қирғизӣ, туркманӣ ...) вучуд дорад, вале на дар ҳамаи забонҳои гурӯҳи эронӣ (аз чумла, форсии Эрон) мавҷуд аст, гуфта метавон, ки он ба забони тоҷикӣ иқтибос шудааст.

Вожаи **ака** ба маънои бародари калонӣ истифода шавад ҳам, баъзан чун мурочиат нисбат ба падарандар, гоҳо аз рӯйи ҳурмату эҳтиром ба амак ва ҳама гуна марди аз худ калон низ истифода мешавад:

– Мебахшед, **ака**, – бо табассуми сохта ба падарандараш мурочиат кард Амир, – он моли шумо не [III. 7, 177].

Умуман, калимаи «ака», ба назари мо, аз доираи шеваю лаҳҷа кайҳо баромада, ба қатори калимаҳои гуфтугӯйии омиёна дохил шудааст.

«**Калимаҳои омиёна** мансуби ягон шева ва ё лаҳҷаи муайян набуда, ба ҳамаи соҳибони забони шифоҳӣ баробар хидмат мекунад. Дар баъзе адабиёт чунин калимаҳо бо номи халқӣ-гуфтугӯӣ зикр шудаанд. Ба назар чунин мерасад, ки ин истилоҳ сунъист ва мақсадро муайян ифода карда наметавонад. Муҳаққиқони эронишиноси хориҷӣ чунин вожаҳоро бо истилоҳи луғоти омиёна, яъне мардумӣ овардаанд, ки он мафҳуми мавриди назарро аниқ ифода кардааст ва ба ин нисбат қобили дастгирӣ аст» [I. 48. 118].

Дар забони гуфтугӯӣ калимаи дигаре, ки ба вожаи «**бародар**» муродиф аст, **уко** (**ука**) мебошад, ки дар адабиёти бадеӣ нисбат бар вожаи **ака** камистеъмолтар аст. Сабабаш он аст, ки ин лексема ҳоло дар қабати калимаҳои лаҳҷавӣ қарор дорад, аз ин лиҳоз дар маводи зеро таҳлил қароргирифтаи мо ҳам камтар ба кор бурда шудааст:

Укем омаданӣ буд, даракаш нашуд, надонам, боз чӣ кораш баромада бошад? [III. 3, 281]. – **Ука**, бисёр калонгарӣ накунад! [III. 1, 211]. – Э, **ука!** – биё, қаҳри касро набиёр! [III. 7, 56].

Калимаи **додар**, ки ҳам муродиф (фарзанди як волидайн) ва ҳам мутаозод (калонӣ – хурдӣ) дар баробари вожаҳои **бародар** ва **ака** қарор дорад, дар ФТЗТ чунин маънидод шудааст:

ДОДАР دادر 1. писари як падару модар нисбат ба писару духтари дигари онҳо, бародар; бародари хурдӣ, уко; **додари айнӣ // додари зоида // додари ҳамхун // додари ҳамтан** бародари аз як падару модар рӯида нисбат ба дигаре, бародари модаряк; **додари сабабӣ** додархонд [2. I. 48,]. дӯст, чӯра, рафиқи наздик (*одатан, ҳамчун мухотаб дар мууроҷиат ба марди бегона ба кор мебаранд*); **додари қиёматӣ** додархонди якумрӣ; дӯсти ниҳоят наздик [II. 14, 458].

Ин калима дар «Луғатномаи Деххудо» ҳам зикр гардида, ба таври зайл маънидод шудааст:

Додар 1. Бародар, ах, бародар ба лаҳҷаи мардуми Мовароуннахр

(Бурҳон (-и қотеъ М.М.). шақиқ (Нисоб):

Аз падар чун хостанд он додарон

То барандаш сӯйи сахро як замон

Мавлавӣ

2. дӯст.

Маълум мешавад, ки вожаи «додар» як калимаи забони гуфтугӯ набуда, балки хеле пеш дар адабиёти бадеӣ, аз ҷумла дар назм низ, доираи истеъмоли васеъ доштааст. Дар луғатномаи номбурда барои ин вожа шоҳиди зиёд оварда шудааст, аммо мо танҳо яке аз онҳоро овардем.

Дар адабиёти бадеии муосири тоҷикӣ (ҳам назм ва ҳам наср) низ додар дар ҳамаи маъноҳои зикршуда серистеъмол мебошад:

Хайр, эй ду милаи марғуладори дилбарам,

Ҷомаи домодии манро ту пӯш, эй **додарам!** [III. 21, 47]

Оё сари сабзат чӣ шуд

Бо сад таманно, **додарам?**

Вой ормони мурдаам,

Во **додарам**, во **додарам** [III. 21, 221].

Дар байтҳои боло **додар** ба маънои аслий – «бародар, писари як падару модар нисбат ба писару духтари дигари онҳо» ба кор бурда шудааст. Аммо дар ҳолатҳои зиёд онро ба маънои «ҳамчун мухотаб дар мурочиат ба марди бегонаи аз худ хурдсолтар» низ ба кор мебаранд:

Юсуфи руҳи вафодори маро

Додарони нотавону кинадорам,

Бар чаҳи зулмат фиканда

Гургро бадном карданд [III. 12, 108].

Агарчи сарвари манӣ,

Самандари ман нестӣ.

Агарчи **додари** манӣ,

Зи модари ман нестӣ! [III. 12, 343].

Дар забони насри бадеӣ ин вожа бо ҳамаи маъноҳояш ба назар мерасад:

1. Зебо бепарво менамуд, харчанд аз падар мегурехт, бо модару **додараш** забони суҳбат надошт [Ш. 11, 61].

2. **Додар**, ана ҳамин навашро пӯш, ки дузди лаънатӣ бинаду чашмаш кӯр шавад [Ш. 13, 117].

3. Аммо далелҳои Восеъ **додарашро** қонеъ накарданд, балки ба ӯ бемаънӣ ва сафсата барин намуданд [Ш. 16, 40].

4. Одати халқии «**додари** қиёматӣ» шудани ду марди ба ҳам бегона, хусусан, дар байни кӯҳистониён хеле маълум аст. Восеъ ва Назир ҳам «**додарони** қиёматӣ» буданд [Ш. 16, 43].

5. – **Додаро**, бевақт шуд, мо кабинета бишӯем.

– Пагоҳ мешӯӣ, – гуфт мард.

– **Додарчон**, пагоҳ хоҳарам маърака дорад, район меравам, – гуфт зан бо оҳанги илтиҷо [Ш. 4, 70].

Дар ҷумлаҳои 1-3 вожаи **додар** ба маънои аввал «бародари хурдӣ», дар ҷумлаи чорум ба маънои «додархонди якумрӣ; дӯсти ниҳоят наздик» ва дар ҷумлаи охир (5) барои мурочиат ба муҳотаби синнаш хурдтар истифода гардидааст.

Ба калимаи «**додар**» пасванди **-ак** илова шавад – **додарак ба** маънои «додари аз ҳама хурдӣ» далолат мекунад:

ӯ **додаракашро** саҳт оғӯш карда бесадо мегирист [Ш. 4, 23].

Вожаи «додар», азбаски ба қатори калимаҳои умумистеъмол дохил мешавад, дар калимасозӣ низ ҷаъол аст. Бо ин вожа калимаҳои ба мисли **додарона**, **додарӣ** сохта шудаанд, ки аз ҷиҳати мансубияти сарфӣ сифатанд ва аз нигоҳи сохти грамматикашон сохта. Ғайр аз ин, исмҳои мураккабе, монанди **додарарӯс**, **додарзода**, **додаршӯӣ**, **додархонд** ва ғайра низ аз ин вожа ба вучуд омадаанд.

– Ту то ҳол ба ман чӣ **додарӣ** кардаӣ, ман ғайр аз неши забон аз ту чӣ дидаам?! – фарёд кашид Зумрад [Ш. 10, 211]. Охир, мулло Турдикул, ба соҳибҷашн **додархонд** мешавад! [Ш.11. 69]. Ман бо супориши

додарарӯсат омадам, – гуфт падараш баъд аз аҳволпурсии тарафайн!
[Ш. 10, 77].

Воҳиди луғавии «**амак**» низ давоми силсилаи калимаҳои хешутаборӣ буда, дар луғатномаҳо, аз ҷумла дар ФТЗТ чунин ташреҳ шудааст [Ш. 14, 58]:

АМАК **عمك** 1. бародари падар, аму. 2. *гуфт.* аз рӯи ҳурмату эҳтиром ба мардони аз худ калонтар гуфта мешавад [Ш. 14, 58].

Дар ФЗТ (1969) ин вожа дар шакли классикӣ оварда шуда, маншай он ҳам дарҷ гардидааст: АМ(М) а. **عم** – амак, бародари падар [Ш. 14, 61].

Яъне «**амак**», аслан, калимаи арабӣ буда, шакли аслиаш ам(м) (**عم**) мебошад ва дар забони форсии имрӯз ҳам дар ҳамин шакл дар истеъмол аст. Дар забони тоҷикӣ то иқтибос. [I.11, 68] гардидан ин мафҳумро кадом вожа ифода кардааст, маълум нест, аммо дар забони дари тоҷикони Афғонистон барои далолати мафҳуми мазкур ҳамчун калимаи гуфтугӯии омиёна вожаи **коко** (**كوكا**) мавриди қорбурд қарор гирифтааст. Танҳо дар забони адабии китобии дарӣ калимаи «амм» истифода мегардад ва он ҳам хеле кам.

Дар забони тоҷикии муосир бо фарогирии ҳамаи лаҳҷаҳои он вожаи «амак» дар истеъмоли тамом аст ва ин калима барои ифодаи ҳар ду маъно дар ФТЗТ овардашуда истифодаи густурда дорад, яъне пурра ҳазм гардида, тоҷикӣ шудааст:

Восеъ шунида буд, ки Ризо аз деҳаи Кулбағиён буда, дар хурдсолӣ аз падару модараш ятим монда, баъд аз даргоҳи **амаки** бадҷаҳлу муштзанаш ронда шуда, ду-се сол инҷониб «адирӣ» мебошад, сарсарӣ мегардад [Ш. 16, 35]. Гулизор бо шунидани овози **амакаш** гурехта аз боғ бадар рафт [Ш. 16, 201]. **Амакаму** завҷааш ҳар қадар исрор карданд, дигар ба дастархон нанигаристам [Ш. 13, 87].

Амакат сихату саломат буд, як навъе будем, пири меҳнатӣ ризку рӯзие ёфта меомаду ба кори ман ёрӣ медод [Ш. 3, 281]. Вой ман мурам, **амакаш** худашон омадаанд-а! Офтоб аз кучо баромад? [Ш. 16, 108].

Аммо гоҳе сирф ба хотири риояи услуб адибони тоҷик вожаи форсии «аму»-ро низ истифода мебаранд. Масалан, С. Улуғзода дар романи «Фирдавсӣ», ки амалиёташ асосан дар Эрон сураат мегиранд, аз забони қаҳрамони ин асар шакли зикршударо ба кор бурдааст:

Ин занакӣ ҳавобаланд ба ҳар чиз хӯрдагирӣ мекунад, ба ҳама панд меҳонад, гуфтораш ҳама аз набию васию имоми шаҳид аст, мисли ин ки онҳо **амухояш** мебошанду вай ҳадисҳои ононро аз забони худашон шунидааст [Ш. 17, 15].

Калимаи дигари ифодакунандаи маънои хешутабори наздик вожаи «тағо» ё «тағой» мебошад, ки он иқтибос аз забонҳои туркӣ-муғулист. Дар фарҳанги дар айни замон маъмултарини тоҷикӣ – ФТЗТ ин воҳиди луғавӣ ба тариқи зайл шарҳ дода мешавад, аммо баромади решааш маълум нагардидааст:

ТАҒО(Ғ) **تغاي/تغا** бародари модар [Ш. 15, 292].

Дар ФТЗТ (1969) калимаи мавриди таҳлил вучуд надорад, аммо барои ифодаи маънои «бародари модар» вожаи иқтибосии арабӣ «хол» бо якҷанд шоҳид оварда шудааст:

ХОЛ Ш. а. (خال) тағо, бародари модар.

Дило, ин тан адуи кухнаи туст,

Адуи кухна **холу ам** нагардад.

Ш а м с и Т а б р е з ӣ [2. 13, 488].

Дар «Луғатномаи Деххудо» калимаи «тағойӣ» ба тариқи зайл шарҳ ёфтааст:

تغائي . [ت] (ا) به تركي برادر مادر را گویند که بهندي مامون نامند. از لغات تركي نوشته شده . (غياث اللغات چ هند).

Тағойӣ. [т] (ا), яъне исм (М.М.) ба туркӣ бародари модарро гӯянд, ки ба ҳиндӣ «момун» номанд. Аз луғати туркӣ навишта шуда («Ғиёс-ул-луғот», чопи Ҳинд).

Азбаски вожаи «тағо» дар забони форсӣ мустаъмал нест, Деххудо дар фарҳангаш онро аз «Ғиёс-ул-луғот»-и чопи Ҳинд иқтибос овардааст. Маънои «бародари модар» дар забони форсии муосир бо

калимаҳои «дойӣ», «хол», «холу» ва дар гӯйишҳои форсӣ «марбурор», «обу» ва «обӣ» дода мешавад. Чунончи:

دائي . (ا) برادر مادر . خال . خالو . مربرار . ابو . آبي :

بردائي نيک پي شو يکي

همي باش نزديک او اندکي

تراگر ببيند بدينگونه خال

ز روي تو گيرد همه روزه فال .

شمسي (يوسف و زليخا).

— دائي تني ; برادر مادر که باوي از يک پدر و يک مادر باشد. مقابل دائي ناتني .

Дойӣ. (ا, яъне исм), бародари модар, хол, холу, марбурор, обу, обӣ:

Бар дойии нек пай шав яке,

Ҳамебош наздики ӯ андаке;

Туро гар бубинад ба-дин гуна хол,

Зи рӯйи ту гирад ҳамарӯза фол

Шамсӣ («Юсуф ва Зулайхо») [Ш. 1, 344].

Дар забони дарӣ ин мафҳум бо калимаи «момо» баён мегардад, дар ҳоле ки «момо» дар тоҷикӣ модаркалонро мегӯянд.

Чунонки қайд гардид, дар ФТЗТ вожаи «тағо» танҳо бо як маъно («бародари модар») шарҳ дода шудааст, вале, маълум аст, ки ин калима ҳам ба мисли вожаҳои пештар таҳлилнамудаи мо серистеъмол ва умумистеъмол аст, аз ин рӯ он ҳам фақат дар як маъно маҳдуд шуда наметавонад. Чунонки аз маводи таҳлилий бармеояд, «тағо» ба ғайр аз маънои додашуда, маъноҳои «мурочиат ба марди аз гӯянда тақрибан ба синни падар баробар», «ҳамчун эҳтиром ба шахси чинси мардонаи калонсоли бегона»-ро ҳам дода метавонад. Ба ин маънӣ, чунонки аллақай қайд гардида буд, вожаҳои «бобо», «падар» ва зиёдтар «амак» низ ба кор бурда мешаванд.

Дар маводи мавриди таҳлили мо калимаи «тағо», пеш аз ҳама, ба маънои аслии аввалаш истеъмол гардидааст:

Баъд аз дақиқае бобову **тағоияш** ва хоҳарчаву додарчаҳояш ба хона ворид шуданд [Ш. 10, 126]. Ана, амакашу **тағоияш** ба миёна даромада, ба моли Бузургхон нарх монанд [Ш. 10, 130].

Аммо ба маънои «мурочиат ба марди аз гӯянда такрибан ба синни падар баробар», «ҳамчун эҳтиром ба шахси ҷинси мардонаи калонсоли бегона» низ зиёде кор фармуда шудааст:

Тағо, мебахшед, чехраатон шинос менамояд, шумо аз кучо мешавед? [Ш. 10, 19]. Аз мазмуни ҷумла маълум аст, ки мухотаб ба гӯянда бегона будааст.

Қобили зикр аст, ки вожаи мазкур кайҳост, ки дар лаҳҷа маҷозан маънии «пуштибон, мададгор, ёрирасон»-ро гирифта, ба забони адабии тоҷикӣ низ ин маъно роҳ ёфтааст:

... хатман дар он ҷо ҳам қозикалоне ҳаст, ки ба \bar{u} на ришва дода мешаваду на «**тағо**» ба кор меравад. Бовар намекунед? (Ҷумҳурият. №21, 22.05.2019). Агар **тағо** набошад, дар ягон ҷо кор пеш намерад.

Ҳангоми таҳлилу таҳқиқ саволе ба миён омад, ки «Чаро ба ин маънӣ вожаҳои дигари маъноӣ хешутаборӣ дошта (падар, бобо ё амак) истифода намешаванду маҳз тағо?».

Ба назари мо, сабабаш, пеш аз ҳама, меҳрубонии модарона мебошад, зеро чун душворие сари хонаводае, ки хосатан саробон – падарро аз даст додааст, меояд, модар ба аввалин шахсе, ки мурочиат мекунад, бародараш аст. Сабаби дигар, ки аз шунидаҳо ва хондагиамон бармеояд, боз ба омили ишорашуда алоқаманд мебошад: вақте фарзандон ноболиғ бошанд ва падар ё таркашон мекунад, ё мефавтад, ҳомию муттақои аввалини онҳо боз ҳам тағо мемонад. Ҷабри амакро нисбат бар тағо зиёдтар шунидаем. Масалан, Ятим (Шоддӣ) қаҳрамони асари устод Айнӣ. Зулми амак боис мешавад, ки аз хона фирор мекунад.

Калимаи **тағо** дар забони аслаш (туркӣ-ӯзбекӣ) боз маъноӣ дигар низ доштааст: «Истилоҳи «Тағой» дар замони мо маъноӣ бародари модарро ифода мекунад. Аммо аз таҳқиқи исмҳои хоси туркӣ хулосае

бармеояд, ки дар асл ин истилоҳ маънои орзуро доштааст. Барои хамин ҳам дар байни халқҳои туркнажод ва халқҳои ҳамсоя, аз ҷумла дар байни тоҷикон, номҳои мураккаби аз калимаи «Тағой» сохташуда ниҳоят маъмуланд (Тағойбой, Тағоймурод, Тағойгул, Тағойбегим) ва ғ.» [2. 21, 10 –11].

Вожаи «**бача**» ба қатори луғати умумиистеъмол дохил мешавад. Ин калима дар ФТЗТ чунин тавзеҳ ёфтааст:

БАЧА 1. фарзанди одамизод, кӯдак, тифл: боғчаи бачагон муассисае, ки бачаҳо аз сесолагӣ то мактаб рафтанд дар он тарбия меёбанд, кӯдакистон; хонаи бачаҳо муассисае, ки дар он атфолӣ бепарастор ва یتим таълиму тарбия мегиранд. 2. Ҳамчун калимаи мурочиат ба хурдони мардина аз тарафи калонсолон гуфта мешавад: чавон, чавонмард. 3. насли ҳайвон: бачаи шер, бачаи гург; бачаю кача – зану фарзанд, аҳли оила [II. 14,158].

Яъне дар ин луғати маъруф танҳо се маънои он оварда шуда, «фарзанди одамизод» ҳамчун маънои аввали он муаррифӣ шудааст. Мо корбурди калимаи «бача»-ро дар насри С. Айнӣ, Ҷ. Икромӣ, К. Мирзоев, А. Самадов ва назми Бозор Собир, Лоиқ Шералӣ, Гулрухсор ва Фарзона танҳо мансуб ба инсон баррасӣ намудем.

Ба назари мо, ин вожа дар шакли чамъ, асосан, маънои умумии «фарзанд-ҳам писар ва ҳам духтар»-ро медиҳад, аммо дар шакли танҳо, аслан, ба маънои «писар» корбаст мешавад:

Бубинед, душманоша яксара берахмона нобуд, қир кард, вале **бачаҳошона** дар кӯча напартофт [III. 11, 57]. Бе ин **бача** кулба дар назари мани танҳо тираву тор менамояд [III. 11, 63]. – Ҳа, **бачам**, омадам, бе ту ман дар ҳеҷ ҷо зиндагӣ карда наметавонам, дар хонаи ту, пеши пойҳои ту мемирам ман, **бачам**. Якрӯза мурдаамро худат соҳиб шав, **бачам!** – гуфт модар бо овози гирифта [III. 6, 419].

Аммо ин вожа дар шакли чамъ ҳам гоҳо маънои ҷинси мардонаи фарзанди инсонро медиҳад:

Хонаи поён барои **бачаҳо**... таҳхонаи калон ва болохонаи васею калон барои ҷамъомади **духтарҳо**, келинчаҳо ва дугонаҳои келин буд [Ш. 5,133].

Барои мурочиат вожаи мазкурро танҳо ба чинси мардона мутааллиқ медонанд, аммо дар осори бадеӣ гоҳо ба духтарон низ бо ин калима мурочиат мекунад:

Ҳа, феълаш ҳам ҳуснаш барин, рав, **бачем**, Саломатро гӯй, тӯтет қатӣ биё! [Ш. 3, 26].

Дар ин матн **бачем** мурочиати ойими хурдии Ғаниҷонбойбача ба Фирӯза, қахрамони марказии ин асар, аст, ки чинси занонаро ифода мекунад.

Дар матни дигар, ки аз асари «Марги бегуноҳ»-и К. Мирзоев гирифта шудааст, калимаи зери назар дар шакли ҷамъ мафҳуми чинси занонаро дода, дар шакли танҳо маънои «писар» дар назар гирифта шудааст:

–Чӣ гап аст, **бачаҳом?** – аз духтарони ҳамсоя, ки аз сари девор ба холи ӯ назора доштанд, пурсид холаи Зарафо ва боз гуфт: – **Бачама** сиёҳпӯшҳо қапида ба мошинашон андохта бурданд мегӯед [Ш. 6, 21].

Ногуфта намонад, ки ҳолати ифодаи чинси занонаи «бача» зиёдтар дар осори Ҷалол Иқромӣ ба назар мерасад, дар насри Кароматуллоҳи Мирзо бошад, он дар ағлаб маврид ба маънои «писарбача» кор фармуда шудааст.

Аз мушоҳидаҳои мо бармеояд, ки калимаи **бача** дар шакли танҳо одатан барои ифодаи мафҳуми чинси мардона истеъмол мегардад: аз 120 мисоли дар асарҳои номбаршуда дарёфтгардидаи мо вожаи зери назар дар зиёда аз 100 ҳолат маънои «писар»-ро додааст:

– Дар суҳанҳои ширини **бача** садқа [Ш. 6,75].

– Ман **бачаи** дар кӯча мондагӣ надорам, ки ба даргоҳи вай мумсик фиристонам [Ш. 6, 48].

Аз нав **бача** шудед? Аз барои Худо Кӯдакҳо тамошо доранде, аз кафшкан бо оҳанги коҳишу тавалло мегӯяд зан [Ш. 13, 276].

Э Худо, ба ин мардҳои калон чӣ бало расид, ки дар як нафас **бача** шуданд, худ ба худ мегӯяд зан. Аз қору рафтарашон хара хандаву буза бозӣ [Ш. 13, 276].

Қобили зикр аст, ки калимаи **бача** ғайр аз маъноҳои дар боло овардашуда боз дар осори бадеӣ ва нутқи гуфтугӯӣ ба маъноҳои дигаре далолат мекунад, ки онҳо дар луғатҳо қайд нашудаанд:

– Ту ҳанӯз **бачай**, нодон ҳастӣ, гарму сарди дунёро надидаӣ... [Ш. 13, 17].

Дар ҷумлаи боло луғати **бача** ба маънои «кӯдаки нодон» қорбаст шуда, ҳамин маъноро сифати **нодон** боз ҳам таъкид намудааст. Ин маъноро калимаи сохтаи **бачагӣ** равшантар зоҳир мекунад, ки дар осори устод Айнӣ зиёдтар дучор меояд:

Ту **бачагӣ** кардӣ, ин шӯриши Арбоб ба ту ва задани туро аз дилсӯзӣ аст, туро «хушёр шав, одам шав мегӯяд» [Ш. 1, 12].

Дар мисолҳои зерин **бача** маънои «сода, камтаҷриба»-ро медиҳад, ки ба ин маънӣ низ вожаи мазкур дар осори бадеӣ зиёд истеъмол гардидааст:

Ту ҳоло **бачай**, Сангин, **бача**. Ту аз гапҳои ман набаро [Ш. 13, 349]. Ба ин **бача** хандаам меояд, **бача**-дия. Аз ин савдо ба ӯ як тин намерада [Ш. 13, 365].

Вожаи «**бача**» барои ифодаи маънои манфии «камақл, бефаҳм» низ ба қор бурда мешавад, ки ин маъно низ дар фарҳангҳо зикр нашудааст:

– Не!.. – гуфт Мирзо Абдулло мад кашида, – шумо маро **бача** фикр кардед, ин қоратонро ба деҳқони бесавод кунед... [Ш. 1, 153].

Вожаи «**бача**» имрӯз дар гуфтугӯ ҳамчун нидо ба қор бурда мешавад, ки, аслан, маъноҳои эҳсосотию модалии таачҷуб ва надоматро ифода мекунад:

– **Баччааа**, китоба имрӯз ҳам фаромӯш кардам....

– А бачааа, нақод ҳамин Сабоҳати худамон бошад ...

Дар калимасозӣ вожаи таҳти назар хеле сермахсул буда, луғати сохтаю мураккаби зиёдеро сохтааст. Қобили тазаккур аст, ки аксари ин калимот ба чинси мардона мансубанд ва дар осори бадеӣ низ ба ҳамон маъно ба кор бурда шудаанд:

Сарбозбача чойҳои буридашудаи гарданбанд ва аргамчинро ба ҳам пайванд дода, аспро дубора ба ароба баста ба савории мо тайёр кард [Ш. 1, 133].

Шунидам, ки аз деҳаҳои болову поин ҳам ба чанд **бачамард** даъватнома доданд [Ш. 6, 73]. Муборак шавад! Акнун ба **точикбача** монанд шудӣ [Ш. 13, 318]. Дилёб, додардориву **бачадорӣ** ҳам мушкил будааст [Ш. 13, 93].

Дар матнҳои, ки мисол оварда шудаанд, вожаи «бача» калимаҳои сохтааст, ки мафҳумашон чинси мардона аст, яъне ба писарбача марбутанд.

Дар калимаҳои дигаре, ки маҳз вожаи дар заминаи мазкур ба вучуд омадаанд ва онҳо ба қатори ифодакунандаи мафҳуми хешутаборӣ дохил мешаванд, бо вучуди он ки дар ФТЗТ онҳоро ба ҳар ду чинс – мардонаю занона марбут каламдод карда бошанд ҳам, мувофиқи мушоҳидаи мо, онҳо низ дар аксари мавридҳо ба чинси мардона далолат намудаанд.

ХОЛАБАЧА بچه خاله писар ё духтари хола. Чунин тафсир шудааст вожаи «холабача» дар ФТЗТ [Ш. 15, 444]. Аммо мо дар маводи таҳлилий мо «холабача»-ро ба маънои «духтари хола» хеле кам дучор омадем:

1. **Холабачааш** дар сояи сада ба шикам хобида хуррок мекашид [Ш. 10, 19]. 2. Охир, **холабача** ҳам бародар аст-ку! – хитоб намуд Нозимӣ [Ш. 6, 177]. 3. Маҳмуд зуд ба пиёлае чой кашида ба **холабачааш** дароз кард [Ш. 10, 22]. 4. Ё Марзия ном беваеро ба занӣ гирифт. Марзия **холабачаи** амлоқдори Сарихосор буд [Ш. 16, 103].

Дар мисолҳои дар боло овардашуда ва маводи ба дастовардаи мо калимаи «холабача» фақат дар як маврид (ҷумлаи 4,) ба чинси занона далолат кардааст, дар дигар ҳолатҳо (46 мисол дар даст дорем) ба

чинси мардона тааллуқ доранд.

Барои ифодаи маънои «духтари хола» дар забони осори бадеӣ голибан худи ҳамин ибора – **духтари хола** истифода шудааст:

Агар ба **духтари хола**ат хостгор фирistem, чи мегӯй? Духтари нагз [Ш. 10. 47]. Ман бо **духтари хола**ат гуфтугӯй кардам. Шумоён баҳузур нишастан гиред [Ш. 10,11]).

АМАКБАЧА **عمك بچه** писари амак; фарзанди амак [Ш. 14, 58].

Онҳо Муллосафарро ҳамроҳи худашон ба кӯҳистон, ба зиёрати ёру диёр ва хешу табораш таклиф намуданд, зеро ӯ гуфта буд, ки дар Сарихосор хоҳару чиянҳо ва **амакбачаҳо** дорад [Ш. 16, 152]. Хусния соли гузашта мактаби миёнаро тамом карда, бо **амакбачааш** магазинчӣ Мамадҷон издивоҷ карда буд, бинобар ин чӣ будани ҷангу ҷанҷоли оила ва корро намедонист [Ш. 16, 17]. Ин масоҳа ба чор қисм тақсим ёфта, қисми якум, ки ба даромади дарвоза рост меомад, аз онҳо мо буда, се қисми дигараш, ки дар тарафи шарқи мо буд, ба амак ва **амакбачаҳои** падарам тааллуқ дошт [Ш. 1, 27]. Пас аз он, он ҷавон ду марди мӯйсафедро амакҳоям ва он ду каси моро пешвоз гирифтаре **амакбачаҳоям** ва он ҷавони ҳаллоҷикунандаро додарам гӯён ба тағоиаи шинсонд [Ш. 1, 197]. Дар он миён ҳодисае рӯй дод, ки ман аз баҳри пулзахиракуни гузаштам: дар саҳро **амакбачае** доштам, ки як ҷавони пурзӯри тануманде буд [Ш. 1, 284].

Дар ҳар се ҷумлаи охир, ки аз «Ёддоштҳо»-и устод Садриддин Айнӣ оварда шуданд, вожаи мавриди назар чинси мардонро ифода мекунад.

ТАҒОБАЧА **تغابچه** фарзанди тағо (бародари модар) чи духтар ва чи писар.

Калимаи ишорашуда, дар асл, ҳам дар забони гуфтугӯӣ ва, хосатан дар забони адабӣ, камистеъмом мебошад. Сабаб ҳамин аст, ки аз осори зиёди бадеӣ, ки маводи таҳлили илмии моро ташкил медиҳанд, танҳо як маротиба ба ин калима дучор омадем:

Ниёз гуфт, ки ин гапро аз **тағобачааш** фаҳмидааст [Ш. 16, 254].

Калимаи «шавҳар» дар ФТЗТ чунин тавзеҳ ёфтааст:

ШАВҲАР شوهر марди зандор, шӯй, ҳамсар: **ба шавҳар баромадан; шавҳар кардан** ба никоҳи марде даромадани зан [II. 15, 618].

Ин вожа низ дар давраи қадими забони форсӣ реша дорад. Муҳаққиқони забонҳои эронӣ Расторгуева В. С. ва Эдельман Д. И. вожаи **šōy**-ро муштак аз ***fšau** –: **fšu** – «хӯрондан», «ғизо додан» медонанд, ки дар забони форсии миёна чунин шакл гирифтааст: **šwu**, **šōy** > форсии нав **šōy** [II. 20, 85]. Бархе аз муҳаққиқон вожаҳои **шӯй** ва **шавҳарро** муштак аз решаи ***xšaudra**-и эронии бостон медонанд. [I. 73, 1988]. Профессор Д. Саймиддинов бошад илова ба вожаи **šōy** дар забони форсии миёна муродифоти он **gādār** ва **mērag**-ро меорад, ки маънои шавҳарро ифода мекарданд [I. 100; 76].

Калимаи **шавҳар** маънои умумикунандагӣ ва хусусияти умумиистеъмолӣ дорад. Ин калима ба маънои синонимӣ ҳамаи калимаҳои дигар (шӯ, шӯй, ҳамсар, мардак, хӯчаин)-ро иваз карда метавонад, аммо калимаҳои дигар на ҳамеша ин вазифаро адо карда метавонанд.

Арслоналии дар ин вақт омадарасида ҳарчанд ки даст дода бо **шавҳари** хоҳараш вохӯрию аҳволпурсӣ менамуд, аз модари ин духтар, ки ба гардани вай овезон шудааст, чашм канда наметавонист [III.16, 78].

Калимаи «**шӯй**» махсуси забони умумии гуфтугӯӣ мебошад ва дар осори бадеӣ бештар дар нутқи персонажҳо дучор мешавад.

Вожаи "соҳиб" сермаъно ва серистеъмол аст. Ин калима яке аз чузъҳои асосӣ ва сермахсули таркиби калимаҳои мураккаб низ мебошад. Калимаи **соҳиб** ҳамчун синоними **шавҳар** таърихӣ мебошад:

Имрӯз не пагоҳ аз хонаи падарат меравӣ, албатта, падарат туро ба дасти **шавҳарат** – **соҳибат** бароварда месупорад.

Калимаи **ҳамсар** низ сермаъно аст. Ин калима ба маъноҳои баробар будан; баробар омадан; рафиқ; дӯст бештар дар забони гуфтугӯӣ меояд:

Ҳамсар бо яке аз маъноҳои худ варианти услубии калимаи **шавҳар** шуда метавонад:

Кампири пурдида донист, ки **ҳамсари** меҳрубонаш аз дунёи пуршӯр ва серташвиш абадан чашм пӯшид [III.5,67].

Калимаи **мардак** воситаи фарқ кунонидани ҷинсияти табиист. Ин калима дар забони умумии гуфтугӯӣ чун синоними калимаи боло серистеъмол аст:

Баъди он воқеа **мардаки** ман маро чунон азоб дод, ки мондан гиред.

Онҳо зану **шӯйи** қадрдон ва ҳоло синну солашон ҳам гузаштагӣ. Тасаввур намоед, ки марди ҷавон – **шавҳараш** ўро дар хона, дар наздаш дида ба чӣ ҳол меафтад [III.12,72].

ҲАМСАР 1 همسر . баробар, ҳамқаду баст. 2. завҷ, завҷа, ҷуфт, зан ё шавҳар нисбат ба ҳамдигар. Мухтор пеш аз ҳама бахшидаи ў буд, **ҳамсар** ва қарини ў буд [III. 3, 105]. Парончак ҳам назорату ғамхорӣ мецоҳад, ғур-ғур кард **ҳамсари** амакам ва аз назди мо дур шуд [III. 13, 35].

Воҳиди луғавии **хӯҷаин** дар лаҳҷаҳо ба маънои "шавҳар" истифода мешавад. Ҳол он ки дар луғат вай ба маънои аслии "бузург, соҳиб, хӯҷаин мансуб ба насли хоҷагон" оварда шудааст. Дар забони тоҷикӣ калимаи хӯҷаин хусусияти умумиистеъмоли гирифтааст. Вай бо вожаи хозайини русӣ ҳамреша мебошад.

Калимаи ифодагари мафҳуми хешутабории **язна** аслан вожаи иқтибосӣ аз забонҳои туркӣ буда, дар ФТЗТ чунин шарҳ ёфтааст:

ЯЗНА *m.* يزنه шавҳари хоҳар, хола ё амма, ки нисбат ба хешони зан калонсолтар бошад, поччо [II. 15, 681].

Дар хусуси вожаи «поччо» дар фарҳанги номбурда омадааст: **ПОЧ(Ч)О** پاجا *гуфт.* шавҳари хоҳар, апа, хола ё амма; шахси домод (нисбат ба хешони наздик, ки хурд бошанд), язна.

Калимаи **язна** дар забони адабӣ аз «поччо» серистеъмол аст. **Поччо** махсуси забони умумии гуфтугӯӣ мебошад:

Қурбонниёз тағоиям ба падарам гуфт: – **Язнамолло!** Ман шумо барин бағайрат шуданро мехоҳам [Ш. 1, 16]. – Собир, **поччот** дар Шоён панҷ-шаш таноб замин ичора гирифтаанд...Ту ва Сайфулло ба паҳлӯи **поччот** даромада деҳқонӣ мекунад [Ш. 1, 16]. **Язнаи** ман – Аҳмадҷони машқоб нигоҳубин карда мегаштанд, гӯру чӯбашонро ҳам худи ҳамон кас бо ҳамроҳи оқсақол карданд ва ана ману апему якто-дуто ҳамсоҷаҳо чамъ шуда фотиҳа хондем [Ш. 3, 207]. **Язнаҷон**, чӣ гӯям? Малика ба гапи ман гӯш намекунад [Ш. 7, 5]. Ҳозир шӯришгарон ба Восеъ ва Сангалӣ назари кунҷковӣ дӯхта буданд – мехостанд бубинанд, ки саркардашон, миращон бо язнаи худ чӣ муомилае мекарда бошад [Ш. 16, 132].

Дар забони форсии Эрон ва Афғонистон калимаи **язна** танҳо барои ифодаи «шавҳари хоҳар» дар истеъмол аст.

Дар забони гуфтугӯӣи тоҷикии муосир вожаи **язна** барои ифодаи таҳқир, масхара ва пастзании шаъни касе ба қор меравад:

– Ба апаат салом гӯ, бигӯ, ки **язна** салони гармакак роҳит кард, – бо оҳанги таҳқиромез гуфт Рамазон ба тарафи Меҳрубон [Ш. 6, 291].

ДОМОД 1. داماد номзади духтар. 2. марди ҷавони нав хонадоршуда, ҷавонмарди тоза зангирифта. 3. шавҳари духтар нисбат ба хешовандони вай; **домод шудан** а) шавҳар шудан ба духтаре; б) хонадор шудан ба духтаре.

Дар «Луғатномаи Деҳхудо» «шавҳари духтари шахс; шавҳари хоҳари шахс» маънидод шудааст, ки маънои дувум (шавҳари хоҳари шахс) дар гуфтугӯӣи тоҷикӣ низ мустаъмал аст, аммо дар фарҳангҳои тоҷикӣ ин маъноро наҷодаанд:

Ҳо, **домодам** мешавад, шӯйи хоҳарам, аммо гап сари чист, нафаҳмидам? [III. 7, 78].

Ин калима ҳам реша дар забони форсии қадим дорад: эронии бостон ***zāmātar** > форсии бостон **dāmātar** > авестой **zāmātar** > форсии миёна **dāmād//dāmāt** > форсии нав **dāmād**. Муҳаққикон решаи **dam** – б) <**zam** –)–ро муштак аз ҳиндуаврупоии **ġem(e)** – «издивоҷ кардан» медонанд [I. 76, 251–252].

Модар асрори ҳабси **домода**шро фаҳмида чун мӯи дар оташ афтада печид [III. 11, 65]. **Домод**хӯча сиҳат-саломат? Худакатон? Шогирдҳо чӣ тавр? [III. 3, 295].

Домодро дар тамоми манотиқи Тоҷикистон дар рӯзи тӯй **шах** мегӯянд. Сурудҳои тӯёнаи зиёде мавҷуданд, ки вожаи **подшоҳ** ва вариантҳои он – **шах**, **шоҳ** ба маънои **домод** ба кор бурда шудаанд:

Шоҳи мо омаде, Подшоҳи мо омаде....

Шаҳ дар минбаре..., Шаҳ даромад хона....

Дар насри бадеӣ низ ин ҳолат зиёд ба назар мерасад:

Пайт мекофт, ки айши **шаҳу** арӯсро талх бикунанд [III. 11, 67].

Калимаҳои дигаре, ки таҳаввули маъно кардаанд, «**чавон**» ва **пир** мебошанд. Ин вожаҳо аз лиҳози мансубияти дастурӣ ба сифат тааллуқ доштаанд, аммо дар тӯли таърих тағйир ёфта, маъноҳои шайъиро ҳам соҳиб шудаанд.

2.2. Бозтоби маъноию сохтори вожаҳои ғайрихешовандии чинси

мardона

Сарсилсилаи калимаҳои ғайрихешутабории мансуб ба чинси мardона, бешубҳа, вожаи **мard** мебошад. Вожаи мазкур реша дар забони ҳиндуаврупоӣ дорад ва дар се давраи таърихии забони форсӣ сайри таҳаввулро гузаштааст: эронии бостон ***martia** – > форсии бостон **martiya** (ҳолати вокатив – Эй мard!) > форсии миёна **mart//mard** > форсии нав **mard**. Муҳаққикон баромади вожаи **мard**ро аз решаи ҳиндуаврупоии ***mer** – «мурдан» ва **mor** –to – «муранда» низ медонанд [II. 19, 30–35]. Ин маънидодкуниро бо он собит намудаанд,

ки дар чамъияти ибтидоӣ мардон зиёдтар берун аз хона қарор дошта, аз пайи ҷустуҷӯи хӯрок ва пӯшок мегаштанд ва ба хавфу хатар (ходисоти табиӣ, ҳайвоноти ваҳшии даранда ...) дучор меомаданд ва баъзеашон (шояд ҳам аксарашон) ба хона барнамегаштанд.

Калимаи мазкур дар ФТЗТ чунин шарҳ дода шудааст:

МАРД مرد 1. чинси наринаи инсон; *муқоб.* зан; одам, инсон; 2. шавҳар, шӯй. 3. росткор, ба қавли худ устувор, содиқ, вафодор; **марди майдон** марди шоистаи майдони корзор; марди шучоъ ва часур; **марди мардон** а) марди аз ҳама часур, одами ниҳоят шучоъ; б) унвони сардори олуфтаҳои Бухорои кӯҳна. 4. шучоъ, далер, нотарс; *муқоб.* номард; **мард будан** далеру собитқадам будан; **мард(он)-икор** аҳли кор; коргарон; он ки хубу диловарона кор мекунад; **ҳам зани хона, ҳам марди кӯча** зане, ки ҳам вазифаи бонуи хонаро хуб адо мекунад ва ҳам мисли мардон машғули кори расмист [II. 14, 760].

Дар ин фарҳанг чор маънои калимаи **мард** зикр гардидааст ва «чинси наринаи инсон; *муқоб.* зан» ба маънои аввали он оварда шудааст, ки маълум ва маъруф аст. Давоми ҳамин ташреҳ, баъд аз аломати нуқтавергул, вожаи «одам» – «инсон» оварда шуда, ки дар ФТЗТ (1969) ин маъно дарҷ наёфтааст.

Маълум аст, ки дар моддаи луғати ФТЗТ (2008) шоҳид барои исботи ифодаи маъно вучуд надорад, аз ин хотир моро лозим омад, ки ба сарчашмаҳои дигар мурочиат намоем ва ба маводи тасвирии ҳудамон амиқтар назар андозем. Дар натиҷа ба баъзе ақидаҳо ва мисолҳои дучор омадем, ки ба маънои умумии «одам» кор фармуда шудани вожаи **мардро** исбот месозанд. Чунончи, забоншиноси эронӣ бо номи Отифа Содоти Мирсаидӣ дар як мақолааш менависад: «Дар ашъори шоирони қадим, ки бархе аз онҳо дар гуфтори имрӯзи форсибазон ба кор мераванд, аз вожаҳои «мард», «бародар»... ба унвони калимаҳои ом барои хитоб кардани тамоми инсонҳо истифода шудааст. Монанди:

Бар бисоти нуқтадонон худфурӯшӣ шарт нест,

Ё сухан дониста гӯй, ай **марди** оқил, ё хамӯш. *Ҳофиз* [I. 150].

Муаллифи мақола барои тақвияти фикраш боз якчанд байти дигарро аз Фирдавсӣ, Парвини Эътисомӣ низ овардааст, ки дар онҳо вожаи мавриди баҳс маънои умумии «инсон»-ро додааст. Вожаи таҳти таваҷҷуҳ ба ин маънӣ дар насри муосири тоҷикӣ низ зиёд ба кор рафтааст:

1. **Мард** бо шавқ сухан мегуфт [III. 116]. 2. Овози **мард** ларзид, ранги рӯяш тағйир ёфт [III. 8, 117]. 3. – Дилатро ғаш накун, Зебочон, «**мард** бояд, ки ҳаросон нашавад, мушките нест, ки осон нашавад» гуфтаанд [III. 7, 188].

Дар мисолҳои якум ва дуҷум маълум аст, ки гап дар бораи як инсонии чинси мардонаи синнаш аз миёна боло меравад, аммо дар мисоли сеҷум калимаи «мард» мафҳуми **омми** «инсон»-ро далолат мекунад, яъне матлаби гӯянда «одам бояд саросема нашавад» гуфтан аст.

Маънои дуҷуми вожаи «мард» дар ФТЗТ «шавҳар, шӯй», яъне «ҳамсар» нишон дода шудааст. Дар фарҳанги нашри соли 1969 ин маъно зикр нагардидааст ва, ба назари мо, дуруст ҳам аст, зеро ба ҳамагон маълум аст, ки вожаи «мард» дар ягон гӯйиши тоҷикӣ ва, билхусус, дар забони адабии тоҷикӣ дар ҳамин шакли содааш маънои «ҳамсар»-ро дода наметавонад. Масалан, «марди Ҳабиба» гуфтан галат аст, ҳеч тоҷик ин тавр намегӯяд, балки «шавҳари Ҳабиба ё шӯйи Ҳабиба, ё ҳамсари Ҳабиба» дар забони адабӣ ва «мардаки Ҳабиба» гуфтан дар баъзе аз гӯйишҳои тоҷикӣ роиҷ аст.

Аммо ба ин маънӣ, яъне «шӯ, шавҳар», дар «Луғатномаи Деххудо» бо овардани як шохид аз Ҳаким Фирдавсӣ зикре ҳаст:

Шӯй, шавҳар, завҷ, ҳалил:

Ба сони занон **мард** бояд туро,

Кучо марди доно ситояд туро.

Фирдавсӣ [II. 1, 211].

Дар забони тоҷикии имрӯз, чунон ки аз маводи таҳқиқи мо бармеояд, мард ба маънии «шавҳар, ҳамсар» ба кор намеравад. «Ба ту зан медиҳем» ё «Туро зан додан лозим» зан ба маънои «ҳамсар» омадааст ва дар забонамон мустаъмал мебошад, аммо мо на дар муносибати рӯзмарраамон ва на дар осори бадеии муосир ба маънои «ҳамсар» омадани мард дучор наомадаем: «Ба ту мард медиҳем» ё «Туро мард додан лозим».

Маъноҳои «росткор, ба қавли худ устувор, содиқ, вафодор» ва «шучоъ, далер, нотарс» ҳамчун маъноҳои маҷозии сеюму чоруми калимаи «мард» дар ФТЗТ қайд гардидаанд. Воқеан ҳам, калимаи мазкур бо ин маъноҳо серистеъмол аст ва дар манобеи тасвирии мавриди назари мо зиёд ба онҳо дучор омадем. Масалан:

– Сангин, **мард** дар ин масъалаҳо ин тавр гап намезанад [Ш. 8,193]. Лекин аз гапат нагард, **мард** бош, гапи **мард** якта [Ш. 12,181]. – Мурдаи **мард** аз зинда гаштани ту барин лӯхтак ҳазор маротиба беҳтар, – гуфт Юнус [Ш. 7, 232].

Дар мисоли аввали мо **мард** ба маънои «росткор, ростқавл» ба кор рафта бошад, дар ҷумлаи дигар дар ҳолати аввал маънои «нотарс, далер» ва дар ҳолати дуюм «устуворӣ»-ро додааст. Дар ҷумлаи сеюм бошад, ин вожа ба маънои чоруми дар ФТЗТ зикргашта, яъне «шучоъ, далер, нотарс» ба кор рафтааст.

Як чизи ҷолиби диққатро бояд тазаккур дод, ки вожаи «мард», чунон ки аз маъноҳои болотар бармеояд, асосан, тобишҳои маъноии мусбат ва гоҳо мафҳумҳои ба ҷинсияти мардонаю занона умумиро ифода мекунад. Масалан, Лоик Шералӣ дар як шеър бо номи «Ҳусн» ин воҳиди луғавиро ба маънои умумии мансуби ҳар ду ҷинс ба кор бурдааст:

Аммо ҳама зебӯй гардид тамом охир

Чун тӯшаи **марди раҳ** дар роҳи дарози дур [Ш. 21, 80].

«Марди раҳ» маънои «мусофир»-ро дорад ва маълум аст, ки ин мафҳум танҳо ба мардон дахл надорад: зан низ аз қадим сафар

кардаасту имрӯз ҳам мусофират мекунад. Ин калима ба маънии мазкур дар байти дигари Лоик ҳам омадааст:

Чун **марди** мусофире, ки танҳо

Ҳамвора ба ҳасрати диёр аст [Ш. 21, 68].

Ин масъала, албатта, собиқаи хеле қадима дорад ва ба давраҳои фарҳанги мардсолорӣ бурда мерасонад, дар он замонҳо ба ҷойҳои дур, асосан, мардҳо сафар мекарданд, аз ин рӯ бо вучуди он ки баробарии ҳуқуқи занону мардон дар ҷумҳурии мо пойдор гардидааст, дар гуфтугӯи рӯзмарра ва насри бадеии адабиёти имрӯз ҳам ҳоло ин муносибат равшан ба назар мерасад. Масалан, калимаи «мард»-ро баъзан нисбат ба зани шучоу далере, ки ҳам «бонуи хонаву ҳам коргари корхонаву сахро ё иҷрокунандаи кори расмӣ» аст, истифода мебаранд.

– **Мард** бош, хоҳар, пеши ин номард сар ҳам нақун, – бо овози хаста гуфт Анвар [Ш. 17, 204]. Дар ин ҷумла калимаи мавриди назар маънои «далерӣ ва нотарсӣ»-ро медиҳад ва ба ин маъно дар ҳаёти рӯзмарраи мо зиёд истеъмол мешавад. Дар насри Гулрухсор низ ин вожа ба ҳамин маънӣ истеъмол гардидааст:

– Аҳсант, **мард** будай, хона ки рафтӣ, ҳаму куртата шутда бите [Ш. 11. 377].

Мард шав, яклаҳт шав, садлаҳти ман,

Одамӣ кун боз, Ҳаввой нақун [Ш. 19, 111]

Калимаи **мардум**, ки дар ФТЗТ ба маъноҳои 1. «одамон, одами бисёр; халқ», 2. «бошандагони ҷое, аҳолии маҳалле» ва 3. «одамони бегона, дигарон» тафсир шудааст, низ решааш ҳамон «мард» мебошад. Дар гузаштаи дуртар шояд ин вожа маънои «гурӯҳи мардон»-ро ифода мекардааст, аммо бо мурури замон маъно ба ҳар ду ҷинс ягонро доро шудааст [Ш. 14, 761].

Луғати **мард** ба қатори калимаҳои умумистеъмол дохил мешавад ва яке аз хусусиятҳои ин гурӯҳи воҳидҳои луғавӣ сермаъно будани онҳо аст. «Онҳо (калимаҳои умумистеъмол – М.М.) дар байни

гурӯҳҳои мухталифи луғавӣ бо сермаъноиву доираи васеи истеъмодро фаро гирифтани худ фарқ мекунад» [1. 48, 110]. Сермаъноии ин навъ вожаҳо ба имконияти васеи ҳанишини онҳо бо калимаҳои дигар вобастагӣ дорад. Возеҳ аст, ки калима ҳар қадар дараҷаи бештари ҳамнишинӣ бо воҳидҳои луғавии дигар дошта бошад, ҳамон қадар зиёдтар маъноҳои иловагиро касб мекунад. Аз ин ҷост, ки вожаи «мард» ҳам мисли дигар калимаҳои умумистеъмол сермаъно ба ҳисоб меравад. Дар «Луғатномаи Деххудо» воҳиди зери назар бо маъноҳои зерин дарҷ гардидааст: 1. Инсонӣ нарина, муқобили зан; 2. Шучоъ, далер, диловар, мубориз; 3. Аҳли нангу номус; 4. Род, бузургвор, бошахсият; 5. Сипоҳ, лашкар; 6. Фиристода, чокар, навкар; 7. Шахс, фард, кас, инсон; 8. Ӯ, вай, он кас; 9. Аҳл, дархӯр, шоиста, дорои аҳлият; 10. Соҳиб, доро, доранда; 11. Маъмур, гумошта бар коре; 12. Ҳариф, ҳамовар; 13. Асил, начиб [II. 22].

Бо аксари ин маъноҳо калимаи «мард» дар назми муосир низ дар истеъмол мебошад. Масалан, дар ашъори шоири шаҳир Лоиқ Шералӣ маъноҳои вожаҳо аз назар мегузаронем:

Ҳар он к-ӯ **мард** буду захирае дошт

Ба майдон омаду майдонталаб буд [III. 21, 68].

Лексемаи мазкур дар байти боло, ба назари мо, маъноҳои дуҷумла сеюм – «далер, диловар, мубориз, аҳли нангу номус»-ро касб кардааст.

Шоир Лоиқ Шералӣ дар шеъри «Барои устод Боқӣ» калимаи мазкурро дар шакли танҳо шаш ва дар шакли ҷамъ (мардон) се бор истифода намудааст, ки қариб ҳамаи маъноҳои дарҷгардидаи ин вожаҳо фаро гирифтаанд. Масалан, дар матлаи ин ғазал луғати мавриди назар ба калимаи «соҳибдил», ки дар мисраи дуҷумла ҳамаин байт ба кор рафтааст, муродиф шудааст:

Дар ин дунё ду-се **марди** бузурге пуштибони мост,

Дар ин дунё ду-се **соҳибдиле** ҳамдостони мост [III. 21, 161].

Маъноҳои калимаи «соҳибдил» дар луғатномаҳои маъмул, аз ҷумла ФТЗТ «1. покдил, нексират; боинсоф, раҳмдил. 2. далер, часур,

нотарс» тафсир гардидааст [II. 15, 262]. Пас, гуфтан метавон, ки **мард** дар байти боло ба маъноҳои ифодакардаи «соҳибдил» ба кор рафтааст, яъне шоир ба калимаи «мард» ғайр аз маъноҳои дар луғатҳои ишорагардида, инчунин, маъноҳои «рахмдилӣ, инсоф; озодӣ; ғамхорӣ; ошиқ»-ро додааст:

Ду-се **мард** аст дар дунё, ки қадри **мард** медонад,
Ду-се тан **марди** соҳибдард қадри дард медонад.

Тамоми оби укёнушоҳу баҳру дарёҳо

Зи оби чашми озодон, зи оби рӯи **мардон** аст [III. 23, 79].

Қаблан зикр карда будем, ки «марди раҳ» аслан ба маънои «мусофир» ба кор бурда мешавад, лекин, чунонки аз маънои байти зерин бармеояд, калимаи мавриди назари мо ба маънои «ба воя расидан, ба ҳаёти мустақил дохил шудан» гирифтааст, ки ин маънӣ низ дар луғатҳои дастраси мо зикр нагардидааст:

Ман калон гардида **марди раҳ** шудам,

Модарам, чашмони раҳпоёт чӣ шуд? [III. 23, 67].

Чунонки ба назар мерасад, луғати «мард» дар маънои иловагии «устуворӣ; ба гапҳои майда-чӯйда аҳаммият надодан, аз пайи корҳои беаҳаммият нарафтани» ҳам ба вожаи «зан» мутазод мешавад:

– Ҳа, шумо. Агар медонистед, пайи як заифро рӯфта, ин қадар майдагапӣ намекардед. **Мард** шудан лозим, муаллим. **Мардон** аз пайи гапи майда – чӯйда намегарданд [III. 6, 9].

Дар баробари ин, калимаи **мард** дар калимасозӣ сермаҳсул аст, бо ин воҳиди луғавӣ вожаҳои аз лиҳози морфологӣ сохта ва мураккаби зиёде тавлид шудаанд: **мардвор, мардона, мардонагӣ, мардӣ, абармард, бузургмард, чавонмард, бачамард, шермард** ва ғайра. Калимаҳои номбаршуда тавассути ин вожа боз ҳам маъноҳои мусбатеро чун «далерӣ, нотарсӣ, ростқавлӣ, бовичдонӣ, некӣ, накукорӣ, доноӣ, хирадмандӣ» ва мисли инҳоро касб кардаанд ва аксари онҳо аз доираи ифодаи чинсияти мардона берун рафтаанд. Ҳатто «дев», ки мафҳуми

бади́ро ифо́да карда маънии ма́нфӣ до́рад, дар забони гуфтугӯӣ дар калимасозӣ бо вожаи «мард» – **девмард** маънои «марди бақувват, зӯр»-ро ба вучуд овардааст, ки маънои мусбат доранд:

– Ту ин **девмарда** бубин, ранги булдозер кор мекунад, офаринаш [Ш. 4, 88].

Ба ҷойи ошиқони **шермарду** ғӯрамарги ту,
Биной шуҳрату шони туро бунёд хоҳам кард! [Ш. 14, 124]

Ба истиқболи **шаҳмарди** умедам,
Ҷихози ҳасратамро ғунча кардам [Ш. 14, 154].

Басо дар рӯи тахту зин бимиранд,
Зи макри занмиҷозон, **шермардон** [Ш. 14, 249].

– Барои хизмати **мардона**, барои он садоқат ва иззату эҳтироме, ки аз шумо меидам, раҳмат, ҳазор раҳмат [Ш. 13, 45]. Умед дошт, ки ғурсате меояду вай бе тардид ба он бадғавҳар дастбағиребон мешавад: савори асп, танҳо ба танҳо ва **мардона** [Ш. 13, 128].

– Лутфат ба ман хуш омад, **марди майдон**, – гуфт он деҳқон ба як тамкини фитрӣ [Ш. 13, 246].

– Магар онҳо ба ман раҳм карданд, ё заррае бошад ҳам, **мардонагӣ** ба кор бурданд? [Ш. 13, 246].

Ҷунонки мушоҳида намудем, вожаи «мард» дорои маъноҳои иловагии зиёде гардидааст, ки куллан мазмуни мусбат дошта, ба қабати калимаҳои услуби баланд дохил мешавад. Калимаи мазкур танҳо дар ҳолати гирифтани пешванди инкории **но**- маънои ма́нфиро медиҳад – **номард**:

– Барову бо овози баланд ба ин халқ бигӯ: Ман **номардам**, беномусам! Шумо ба чанги золимон биравед, ман намеравам [Ш. 16, 341].

Дар матни боло луғати зери назар якҷоя бо калимаи **беномус** кор фармуда шуда, дар айни замон бо ҳам муродиф шудаанд. «Номард»

хам калимаи сермаъно аст, ки дар луғатҳо ба маъноҳои «тарсончак; беғайрат, беҳаммият; нокас, нобакор, ноодам, разил» ва ҳоказо тафсир шудааст.

Вожаи «пир» ҳам, дар асл, сифат мебошад, имрӯзҳо он, асосан, исми шахси ифодакунандаи фақат чинси мардона шуда рафтааст. Дар ФТЗТ ба тариқи зайл ташреҳ гардидааст:

ПИР 1. **پير** солхӯрда, умридида, куҳансол; *муқоб.* **чавон**. 2. қадим, дерин: **дунёи пир**. 3.1. 48, *куҳна, қафомонда*. 4. *кҳн.* шахси таърихӣ ё афсонавие, ки собиқ аҳли касбу пеша ўро ба худ пешво қарор медоданд; (*мас., пири бофандаҳо – Имоми Аъзам, пири саисон Қанбар – саиси халифа Алӣ ва ғ.*). 5. *д.* муршид, роҳнамо, шайхе, ки ба худмуриди ва эътиқодмандон мегирифт: **пири роҳ, пири тариқат; асои пир ба чои пир (зарб)**. 6. марди ҷаҳонгашта ва кордида, тачрибанок: **пири хирад, пири ҳунар, пир нест, тадбир нест (зарб.); пири кор** а) устоди кор, корозмуда, ботачриба; б) *киноя аз* шоирони пешина, саромадони суҳан; **пири таълим** муаллим, устод; **пири барнодил** куҳансоли дилаш чавон; **пири майкада (муғон)** соҳиби майхона; **пир кардан** ҷисман заиф гардонидан, аз кор баровардан (*мас., дард, гами касеро*); **пир шудан** а) куҳансол гаштан; б) беравнақ шудан; забун гаштан; **ҳавсала пир шудан** барҳам хӯрдани рағбат, аз байн рафтани майл (ба коре): **гови пир кунчора хоб мебинад (мақ.)** [II.15, 100].

Дар «Фарҳанги форсии имрӯз» (*فرهنگ فارسی امروز*) маънои аввалини он «марди солхӯрда, пирамард» нишон дода шудааст:

ПИР / *pir*, -ҳо; -он/ исм. 1. [адабӣ] марди солхӯрда; пирамард (Пире ба роҳ мегузашт) 2. Роҳбари маънавӣ; муршид (пири дайр, пири тариқат) [II. 23, 299].

Аҷаб **пири** хирадманде буданд, таърихи подшоҳии Ҳурмузро ба ёд доштанд ва боз чандин ривоятҳо аз бостонзамон медонистанд, ба ман нақл карда буданд [III. 17, 112].

Аммо ногуфта намонад, ки ин вожа нисбат ба калимаи **чавон** барои ифодаи «инсони солдидаи чинси мардона» аз наср дида дар назм мавриди корбурди васеътаре дорад:

Нишастам дӯш бо марди куҳансол,
Аҷаб **пир**и суханвар буду хушҳол [III. 11, 126].

Муриди тоҷдор ҳарчи **пираш** мегуфт, ҳамаро бечунучаро қабул мекард [III. 17, 20].

Як банд алаф ба пушт **пире**
Аз кӯҳ хамида мефаромад... [III.21, 311].

Кӯҳҳо дар чашми тифлонанд тифл,
Кӯҳҳо дар чашми **пиронанд** пир [III. 21, 341].

Калимаи «пир» ҳамчун сифат дараҷаи умумиистеъмоли дорад, аммо ба маънои исм он калимаи китобӣ аст ва дар забони омм муродифоте ба мисли **мӯйсафед** ва **пирамардро** дорад, ки дар осори бадеӣ доираи васеи истеъмодро қасб кардаанд:

Мӯйсафед аз балкони оинабандии хонааш, ки тирезаҳои он ба ҳавлии начандон кушод боз мешуд, ба берун менигарист [III. 4, 19]. Дар ҳақиқат **мӯйсафед** мондаю шалпар шуд, ҳавсалааш намонд, вале дар ҷевон ҳанӯз китоб бисёр буд, ӯ онҳоро ба ҳар сӯ ҳаво меод [III. 6, 91].

Вожаи «мӯйсафед//мӯсафед» ҳам, дар асл, сифат буда, ба ҳар ду чинс – мардона ва занона баробар мансуб будааст, баъдтар ба ҳодисаи грамматикӣ субстантиватсия мувоҷеҳ гардидааст ва имрӯз ба маънои «марди солхӯрда» дар истеъмол аст:

Мӯйсафед банди маркабро ҷониби поёни ҳавлӣ, ба тағи ҳезумхона кашид, борашро фурувард, аили маркабро суст карда, онро зери собот баст [III. 6, 290].

Пирмард аз ташрифи ногаҳонии Маликушшуаро дар ин пагоҳии барвақт ҳайрон шуд ва ҳатто ба ҳавотир афтод: магар ягон воқеаи ғайриодӣ ва нохуше рӯй дода бошад? [III. 17, 221].

Дар канораш тонку шамшеру ба дасташ

Пораи нони газида.

Бингарам бар **пирамарде**: ғаддаеро

Зер карду монд ҳайрон [III. 21, 147].

Ин калимаҳо ба маънои умумии синну соли зиёд доштани шахс ва предмет ба ҳамдигар муродиф мешаванд. Калимаи «пир» дар забон хусусияти сермаъноӣ дорад, ки бо маъноҳои иловагии худ ба калимаҳои дигар муродиф шуда меояд. "**Пир**" дар ибораи «пири кор» бо калимаҳои **устод (усто)**, **омӯзгор** ва саромади ягон чараёни муайян синоним шуда меояд ва нисбат ба шахсу предметҳои ғайришахс ба кор бурда мешавад. Ин калима бо **мӯйсафед** ҳамеша синоним шуда наметавонад. Мӯйсафедӣ вобаста ба синну сол нест. Шахс, мумкин чавон ва дар баробари ҳамин мӯйсафед бошад ва баръакс ҳам шуда метавонад.

Калимаи куҳансол низ нисбат ба шахс ва предметҳои ғайришахс ба кор бурда мешавад:

Куҳансолон "Масҷиди Сари қалъаро дар қадим Ҳочӣ-Лайлӣ ном усто сохтагӣ" мегуфтанд [III. 1, 16]. **Мӯйсафедон** ба ҳурмати ӯ аз ҷояшон хеста ба вай салом доданд [III. 13, 27].

ҶАВОН//ҶУВОН 1. جوان одам, ҳайвон ва ё дарахт, ки ба ҳадди миёнаи умри табиӣ худ ҳанӯз нарасида бошад, барно; муқоб. пир. 2. нав, навбунёд: шаҳри чавон; насли чавон насли наврас; пиру чавон, чавону пир ҳама, ҷумла; чавон мондан ҳамеша чавон мондан; аз нав чавон гаштан (шудан) тару тоза шудан, намуди тоза гирифтани чавонии нав пайдо кардан; ба ҷони чавонат зарар нарасад (чабр нашавад) умри чавонат бадири нобинад [II. 15, 574]. Чунонки ба назар мерасад, ҳамаи маъноҳои овардашуда сифатианд. Дар «Фарҳанги тоҷикӣ ба русӣ» бошад ба маънои дуҷум чунин омадааст: **ҶАВОН** 2. юноша, молодой человек [III. 11, 544].

Дар «Луғатномаи Деххудо» ва «Фарҳанги форсии Муин» низ маънои «инсонии ҷинсии мардонаи ҷавон» зикр нашудааст, танҳо дар «Фарҳанги муосири форсӣ» меҳонем:

ҶАВОН /javan, -он, -ҳо/ исм. Инсонии ҷавон, бавижа марди ҷавон
Ҷавоне омада буд, туро меҳост [II.23, 446].

Маълум аст, ки ҳам дар забони адабӣ ва ҳам дар забони гуфтугӯӣ тоҷикӣ вожаи **ҷавон** ба маънои исмии зикршуда дар истеъмоли умум қарор дорад ва дар маводи таҳлили тасвириамон ба он зиёд дучор омадем:

Ҷавон дар сари болини ҷавонзан каме истоду баъд оҳиста ба китфони вай даст бурд [III. 3, 60]. **Ҷавон** бо қадами оҳиставу сари ҳам пеш омада бо Фирдавсӣ дудасти коҳилона вохӯрдӣ кард [III. 17, 63]. Корвон истод, якчанд нафар сарбоз ба назди шутуре, ки **ҷавони** саркаш савори он буд, асп ронданду ўро кашида ба паҳлуи шутур хобонданд... [III. 17, 80].

Аҷиб ин аст, ки калимаи мазкур дар шакли танҳо фақат барои ифодаи ҷинсии мардона истеъмом мегардад, дар шакли ҷамъ ҳар ду ҷинсро дар якҷоягӣ далолат мекунад:

Ҷавонҳо табассум карда чизе нагуфтанд [III. 4, 63]. Дар ин ҷумла, ки аз ҳикояи «Хумори барфу ҳаваси гул»-и Р. Махсумзод оварда шудааст, «ҷавонҳо» гуфта зану шавҳари ҷавоне дар беморхона дар назар гирифта шудааст.

Барои ифодаи ҷинсии занонаи ҷавон калимаи «ҷавонзан» истифода мешавад:

– Ман шуморо нафаҳмидам, хола, – гила кард **ҷавонзан**, – ҳамин ҳозир «чаро барф наовардӣ» гуфта қариб писари бечораатона пеш мекардед [III. 4, 62].

Ҳамин тавр, мо вожаҳои маънои хешутаборидоштаро, ки ба ҷинсии мардона мутааллиқанд, дида баромадем. Аз ин байн ба калимаҳои тавачҷуҳи махсус зоҳир гардид, ки онҳо дар тӯли таърих аз ҷиҳати маъно ва шакл ба тағйироти бештаре рӯбарӯ шудаанд. Аксари ин

луғатҳо ба маъноҳои иловагии зиёде соҳиб шудаанд ва аҷиб ин аст, ки қариб ҳамаи он маъноҳо тобишҳои маъноии мусбат доранд.

БОБИ 3. КАЛИМАҲОИ ИФОДАГАРИ МАФҲУМҲОИ МАНСУБ БА ЧИНСИ ЗАНОНА, ХУСУСИЯТҲОИ МАЪНОӢ ВА ШАКЛИИ ОНҲО

3.1. Вожаҳои хешутабории чинси занона

Аз рӯи ифодаи мафҳуми хешутаборӣ дар сари силсилаи чинси занона истилоҳ ё вожаи «модаркалон» меистад. Калима, ба назари мо, ба шарҳ эҳтиёҷ надорад, аммо сирф ба хотири расмият аз ФТЗТ маънои онро меорем:

МОДАРКАЛОН مادرکلان модари падар ё модари модар, момо, бибӣ [II. 14, 809].

Ногуфта намонад, ки вожаи номбурда дар доираи гурӯҳи забонҳои эронӣ ва форсӣ фақат хоси забони тоҷикӣ мебошад. Дар «Луғатномаи Деххудо» барои ифодаи ин мафҳум вожаи «модарбузург» омада, бо калимаҳои «бибӣ», «чадда» ва ифодаҳои «модари падар, чаддаи падарӣ» ва «модари модар, чаддаи модарӣ» шарҳ дода шудааст. Калимаи «модаркалон» хоси забони адабии тоҷикӣ мебошад, аз ин ҷиҳат дар адабиёти бадеӣ зиёдтар ба кор рафта, хосатан дар насри бадеӣ асосан дар нутқи худи муаллифи асар кор фармуда мешавад:

Фақат як **модаркалони** пиракӣ дошт, ки вай ҳам мурдааст [III. 3, 211].

- Афтид, – модар ба ҷойи Меҳрубон ҷавоб дод.
- Ғалтидам, – такрор кард гуфтаи **модаркалонашро** ӯ [III. 6, 145].

Аз **модаркалонаш** ҳам гоҳи хаткашон нафақаи ӯро овардан «дафтар надорам, бибӣ, қалам ё китоб мехарам» гуфта пул металабидааст [III. 6, 148].

Дар забони зиндаи тоҷикӣ мафҳуми зикршударо вожаҳои «бибӣ», «момо (мома)» ва аҳён «очакалон» ифода мекунанд, ки дар насри бадеӣ аз рӯи басомад «бибӣ» дар ҷойи аввал қарор дорад ва ҳамин лексема барои форсизабонони дунё умумӣ будааст, ки дар фарҳангҳои тафсирии «Луғатномаи Деххудо», «Фарҳанги форсии Муин» ва

«Фарҳанги форсии имрӯз» дар маънии дуҷум «модарбузург» тафсир шудааст. Дар ду луғатномаи аввал маншаи он туркӣ зикр ёфтааст.

«**Бибӣ**» дар ФТЗТ чунин шарҳ ёфтааст:

БИБӢ 1 **بيبي** . модаркалон, модари падар ё модар. 2. *гуфт*. модар, волида. 3. калимаи мурочиати эҳтиромона ба занони калонсол. 4. *ҷузъи таркибии исми хоси занона*: Нурбибӣ, Зайнаббибӣ, Бибиоиша... (муқ. **бону**, **хонум**) [Ш.14, 201].

Акнун ба гӯши Хусрав навҳаи цигаршикофи **бибию** модар ва хоҳаронаш расид [Ш. 13, 56]. Қум-қуми кӯдак **бибиро** байтгӯ карда буд [Ш. 11, 36]. Ман бобову **бибии** шумоёнро медонам [Ш. 11, 23]. Ватан гирду атрофи оташдони **момоии** кас нест. Ватан мафҳуми доманадорест. Бо вучуди ин «гирду атрофи оташдони **момо**», яъне маконе, ки дар он хуни нофи кас рехтааст, қозибай махсусе дорад [Ш. 3, 9]. Хосият беҳудагии баҳсаширо бо «**очакалон**» фаҳмида, ба роҳи худ гут-гут кунон рафт [Ш. 11, 75].

Дар шеваи тоҷикии Бухоро ба ҳамин маънӣ калимаи «тӯта» истифода мешудааст, ки дар «Духтари оташи»-и Ч. Иқромӣ ба кор бурда шудааст ва он ҳам аз забони қаҳрамони ин асар – Фирӯза:

Кампирро дар он ҳолат дида якбора «тӯтачон» гуфту дар чояш шах шуда монд [Ш. 3, 7].

Аммо дар ҳуди ҳамин асар нависанда аз забони персонажҳои дигар луғати «бибӣ ё бибиҷон»-ро ба кор бурдааст:

– **Бибиҷон!** – гуфт Ҳайдарқул, – ман аз хатту фармони шумо берун намебароям, ҳар чи гӯед, ҳамон мешавад [Ш. 3, 128].

Дар ҷумлаи зер ин вожа аз тарафи муаллиф истифода мешавад:

Фирӯза дар назди болини вай нишаста, бо кафи дасти нармаш пешонии **бибиашро** медошт [Ш. 3, 9]. – **Бибиат** одами нағз, биҳиштӣ, кошкӣ ман ҳам, бачам, ҳамин хел **бибӣ** медоштам... [Ш. 6, 162].

Вожаи «**модар**» ҳам якҷо бо вожаи **падар** чунин сайри таҳаввулро гузаштааст: эронии бостон **mātar** – > форсии бостон **mātar** > авестой **mātar** > форсии миёна: **mātar//mādar** > форсии нав **mādar**.

Баромади ин вожа низ ба забонҳои хиндуаврупой рафта мерасад ва инро аз решаи хиндуаврупоии *matter муқаррар намудаанд. Вожаҳои **падару модар** дар давраи баъдии форсии миёна гунаи **pidar** ва **mādar**-ро мегиранд, ки дар забони форсии нав низ идома пайдо мекунад [I. 9, 119].

Аз рӯйи таҳқиқи решашиноси эронӣ Одил Ашқбӯс «... ин вожа (модар – М.М.) аз забони хиндӣ – порсӣ – аврупой ҳамхонаводаи (хаммаънии) вожаи *момо ё момон* мебошад ва ҳеҷ пайванде бо вожаи арабии «умм» надорад. Ин вожа дар авестой мотар *mā – tar*, ки «мо» дифоъкунанда ба ҳар баҳое ва «тар» яъне ниғаҳдорикунанда; ва модар, яъне касе, ки ҳам ба ҳар баҳое аз фарзанд дифоъ мекунад ва ҳам аз *ӯ* ниғаҳдорӣ (мувозибат) мекунад» [II. 148]

«Модар калимаи умумии хиндуаврупой: авестой **мота**, форсии тоҷикии қадим **мот(ар)**, помирии рушонӣ **мод**, немисӣ **муттер**, англисӣ **мозе(р)**» [II. 19, 17].

Ба назари мо, ақидаи О. Ашқбӯс асоси илмӣ дорад. Аввалан, вожаҳои ифодакунандаи маъноҳои хешутабории наздик дар аксари забонҳои оилаи хиндуаврупой шаклан шабеҳи ҳамдигаранд. Масалан, калимаҳои **падар, модар, бародар, хоҳарро** дар чанд забони ҳамин оила мушоҳида мекунем:

Тоҷикӣ	Англисӣ	Немисӣ
Падар	Father	Vater
Модар	Mother	Mutter
Бародар	Brother	Bruder
Хоҳар	Sister	Schwester

Чунонки аз нақша маълум гардид, калимаҳо дар забони тоҷикӣ бо таркиби овозии **-ар** анҷом меёбанд ва дар забонҳои англисӣю олмонӣ

хам бо андаке тағйири садоноки **а** ба **е** вожаҳо айнан такрор мешаванд. Дар забони имрӯзаи тоҷикӣ **-ар** ҳамчун морфема шинохта намешавад, зеро маъно ва вазифаи морфемагии худро қайҳо аз даст додааст, аммо дар бархе аз забонҳои аврупоӣ, чунонки дар ду забон мушоҳида гардид, хусусияти морфемагии анҷомаи **-er** ҳоло ҳам побарҷост. Масалан, дар забони англисӣ ба ҳайси пасванд маъноҳои «шахс, ки амалеро иҷро мекунад, исми шахс, аз рӯйи касбу ихтисос» -ро ифода мекунад. Ин гуна вожаҳо ба забони тоҷикӣ низ иқтибос шудаанд: **лидер, менечер, блогер, тренер, снайпер** ва ғ.

Калимаи «**модар**» дар ФТЗТ чунин тавзеҳ ёфтааст:

МОДАР مادر 1. зан нисбат ба фарзанд (он) аш, волида. 2. калимаи мурочиати эҳтиромона нисбат ба зани калонсол; ум(м), оча: **модари меҳрубон, модари мушфиқ, модари серфарзанд, модари фарзандони ман; модари ӯгай ниг. модарандар; модар шудан** фарзанд таваллуд кардан, соҳиби бача шудан; **модари айём//модари даҳр** замона, рӯзгор; **модари зори касеро нишон додан** ҷазои сазовори касеро додан, очаи зори касеро нишон додан; **модараш ҳоло назоидааст//аз модараш ҳанӯз нарӯидааст** ҳанӯз вучуд надорад, ҳоло ба вучуд наомадааст; **ба арвоҳи падару модар бахшидан** аз баҳри чизе гузаштан, чизеро садақа кардан[II. 14, 808].

Калимаи «**модар**» маънои нисбат ба калимаҳои дигар (оча, она, оя) умумишударо дошта, аслан хоси забони адабӣ аст ва дар забони гуфтугӯӣ низ мавқеи хоса дорад. Дар адабиёти бадеӣ, махсусан дар назм, муодил – муродифоти гуфтугӯӣи **модар** қариб истеъмол намегарданд масалан, дар «Куллиёт»-и Лоиқ Шералӣ вожаи «модар» зиёда аз 700 маротиба истифода шуда бошад, «оча» ҳамагӣ 1 бор ва «она»-ю «айя» умуман ба қор бурда нашудаанд. Байте, ки дар он вожаи «оча» ба қор рафтааст:

Оҳубачаё, очат кучоҳо рафтаст?

Аз рӯзи азал бар ту чафоҳо рафтаст [III. 21, 512].

Дар насри бадеии муосири тоҷикӣ вариантҳои лаҳҷавии «модар» басомади қариб баробар бо онро доранд. Лозим ба ёдоварӣ аст, ки вожаҳои «оча», «она», «ая ё айя», асосан, аз забони қаҳрамонони асар садо медиҳанд, аммо нависадагоне ҳастанд, ки дар аксари мавридҳо ҳатто аз забони персонажҳои асараш ҳам калимаи **модар**-ро ба кор бурдаанд:

— Никоҳ сонӣ мешавад. Дар авул никоҳ мекунам. Хез, вақт рафт, ман тезтар ба роҳ баромаданам лозим, – мард занакро аз дасташ гирифта кашид – Бачаатро ба **модарат** дех [Ш. 16,94].

— Не, ман худам мехезам, **модарчон**, – Рустам аз ҷой бархостани шуд [Ш. 6, 405].

— Боз киро дӯст медорӣ? Чанд дил дорӣ? **Модарам** гуфта буданд, ки марди зандор, кӯдакдорро нагир, ту муносиби вай нестӣ... [Ш. 6, 82].

Акси ҳолро ҳам дучор омадан мумкин аст: дар романи «Восеъ»-и С. Улуғзода калимаи «оча» дар 6 маврид аз забони худи муаллиф кор фармуда шудааст:

Доруға пайдо шуда, аввал якчанд дашноми ногуфтани ба номи **очаву** ҳамшираи бачаҳо дод ва баъд омада аз гӯшхошон гирифта, ҳар дуру аз гандумзор берун кашиду якчанд торсакии дардноке ҳам ба рӯяшон фурувард [Ш. 16,14].

Баъд дар сари хашму ситез як-ду дашноми қабехи «адирвор» ба номи **очаву** хоҳари мастҳо дода буд, ки кор ба нафсоният кашада, чанде аз онҳо ба вай ҳамла оварданд [Ш. 16,322].

Баъд аз ҳамин қадар хароҷот дар баҳорон аз бақияи пули каду як гӯсфанди очабача харидем [Ш. 1. 73].

Чун баҳорон сар шуд, он мушон бача оварда ба гурӯҳи калоне расиданд ва бар рӯи хона оча-бача гурӯҳ-гурӯҳ давида гашта, ҳама чоро бӯй гирифтанд ва хонаро аз қобилияти истиқоматиаш бароварданд [Ш. 1. 230].

Лекин ин вожаи гӯфтугӯӣ дар аксари ҳолатҳо, албатта, аз

тарафи қахрамонони асар истифода гардидааст:

– Кучое ки равӣ, ихтиёрат, **оча**, – ҷавоб дод занталаб. – Ман ту ро нагирифтаам, духтаратро гирифтаам [Ш. 16,94].

— Ту духтари кӣ мешӣ? – боз бо овози ҳар чи нармтар пурсид Восеъ.

— Духтари **отаву очаам** [Ш. 16, 47].

Очачон, оча! — мегуфт Зайнаб ба рӯи кат нишаста ва бо алам сар мечунбонид [Ш. 3, 113].

– **Оча**, духтура ҷеғ занам, ягон дору медихад, ақаллан дардро ҳис намекунед [Ш. 4, 49].

Калимаи дигари муродифи «модар» «она» мебошад, ки доираи истеъмоли он дар насри бадеии муосири тоҷик нисбат бар вожаи «оча» хеле маҳдуд аст.

Ин вожа ва муродифи дигари он – «оя», ба гумони мо, калимаҳои иқтибосӣ аз забони узбекӣ мебошанд, аммо дар ягон фарҳанги дастраси мо ин ишора зикр нагардидааст. Инҷониб фикрамонро бо он асоснок мекунем, ки ҳар ду вожа ҳам дар насри Ҷалол Иқромӣ аз забони қахрамонон, ки аксаран аз Бухоро ва навоҳии гирду атрофи онанд, истифода бурда шудаанд. Баъдан, дар забони имрӯзаи ўзбекӣ ин калимаҳо дар истеъмоли васеъ қарор доранд.

Магар ба ин дадетон, **онетон** розӣ мешаванд? [Ш. 3, 242]. Лекин як дараҷа айб дар худаш ҳам буд. гапи мурдаҳоро гуфтан нағз нею аммо **ојатон** худахро дошта наметавонист, тез буд [Ш. 3, 511]. Биёетон, чилаи бачаро ба болои **очеш** шўему инро берун барорем! [Ш. 3, 247]. Ду моҳ пеш аз ин дар аввали баҳор, ана дар худи ҳамин ҷо бечора **оёкам** нишаста буданд, аммо ҳоло дар зери хок [Ш. 3, 511]. Даря шунида буд, ки **модарро она** ҳам мегуфтанд [Ш. 3, 34].

ОЧА 1 آچه . 1. 48, модар. 2. модаркалон.

Очачон, мемурам! – нолиши ҷонкоҳи духтар хаёли ҳаросангези модарро дур кард [Ш. 11, 10]

Намояндагони шеваи чанубӣ (асосан гурӯҳи шимоли Кӯлоб) як навъ ойини халқӣ доранд, ки дар шаби ақди никоҳ пиразани серфарзанд ба наварӯсу навдомод шир мечашонад ва то муддати муайян ба арӯсу домод ниғаҳбонӣ мекунад, ки ин пиразанро бо вожаи мураккаби **очашир** баён месозанд, ки дар қолаби вожасозии забони тоҷикӣ бунёд ёфтааст.

ДУХТАР 1 دختر фарзанди модинаи инсон; муқоб. **писар**. 2. дӯшиза, бокира [II. 14, 482].

Вожаи **духтар** низ мисли вожаи **писар** баромадаш ба хиндуаврупоии ***dhug(h)ter** мерасад, вале гунаи форсии қадими он маълум набуда, муҳаққиқон гунаи онро дар эронии бостон ***dugtar** муқаррар намудаанд [I. 9, 92]. Гунаи авестоии ин вожа ба форсии миёна гузашта ва аз он ба форсии нав омада расидааст: авастой > **dugədar – duydar –** > форсии миёна **duxt//duxtar** > форсии нав **duxtar** [I. 10, 476 - 479].

Аммо дар решаиносии Эрон решаи вожаи «духтар»-ро аз забони қадимаи ориёӣ ва паҳлавӣ гуфтаанд ва ду фарзияи пайдоиши ин калимаро пешниҳод намудаанд:

1. «Вожаи «духтар» аз решаи «дӯхтан» ки имрӯза аз буни музореи он «дӯш»+ « –идан», яъне «дӯшидан» сохта мешавад, муштак шудааст». Қонибдорони ин фарзия ақидаи худро бо он собит месозанд, ки дар баъзе гӯйишҳои имрӯзаи эронӣ (мозандаронӣ, курдӣ, лурӣ...) «ханӯз ҳам «дӯхтан» ба маънои «дӯшидан» ба қор меравад» [I. 149 www].

2. ««Духтар» аз решаи «дӯғ» аст, ки дар забони эронии бостон ба маънои «шир» буда ва решаи вожаи духтар «дӯғтар» буда, ба маънои «ширдӯш», зеро дар чомаи кухани Эрони бостон қори аслии ӯ шир дӯшидан буд» [III. 148, 3].

Дар «Вожаёб» фарҳанги электроники форсӣ, ки зикраш пештар ҳам рафта буд, дар хусуси пайдоиши вожаи «духтар» чунин маълумот додааст: «Духтар аз решаи «дӯғ» аст, ки дар миёни мардумони ориёӣ

ба маънии «шир» буда ва решаи вожаи духтар «дӯғ дар» буда ба маънии «ширдӯш». Қисмати «дар» низ дар забонҳои ориёӣ маъноӣ «пайдокунанда, бароваранда, оваранда» буда ва маъноӣ тахтуллафзии дӯғдар ҳам «широваранда», яъне ширдӯш буда» [I. 149].

Ба назар чунин менамояд, ки мазмуни гуфтаҳои боло ба ҳам хеле наздиканд, зеро решаи асосии калимаи «духтар»-ро ба «дӯғ», ки дар давраи бостон ширро мегуфтаанд, рабт додаанд. Пас, ба ин маълумот бовар кардан мумкин аст.

Зимнан дар бораи анҷомаи «тар ё дар» дар мавриди таҳлили калимаи «модар» гуфта будем, ки ин ҷо ҳам дахл дорад. Гузашта аз он, ин вожа ҳам ба қатори луғати умумихалқӣ дохил мегардад, зеро доираи истеъмоли он ғайр аз забони тоҷикӣ дар забонҳои гурӯҳи эронӣ, ба мисли форсӣ, дарӣ, курдӣ ва ғайра низ интишор ёфтааст.

Дар осори адабии муосири тоҷикӣ вожаи **духтар** ба маъноҳои «фарзанди модинаи инсон», «дӯшиза, бокира», «нисбати писарони аз ҳад шармгин ё, баръакс, сергап, сернозу нуз» ва аҳёнан тобиши манфӣ гирифта, нисбати ба ҷавонон ба маъноҳои «дар гап устувор набудан», «тарсончак, буздил, иродаи суст ва номустақилдошта», «ҳиллагар» истеъмол гардидааст:

Бобоям чун ин фикрашро ба аҳли деҳаи Маҳаллаи Боло маълум мекунад, онҳо дарҳол арӯс меёбанд ва яке аз **духтарони** Ҷамрохонро, ки фарзанди сеюми ӯ буда, Зеварой ном доштааст, барои падарам муносиб дидаанд [III. 1. 16]. Занон, **духтарон** ва бачагон тӯб-тӯб шуда бар рӯи хомаҳои рег ва дар ҳавои кушода менишастанд, дар пеши ин тӯдаҳои одамони бехонумонгардида парчапалосҳо, кӯрпа - болишҳо ва дегу табақҳо ҳам менамуданд [III. 1. 48]. Устохоча баъд аз мурдани зани аввалинаш зани дуюм гирифта буд, ки аз ин ду **духтар** дошт [III. 1. 54]. **Духтарак** ҳам ба ин ҷавони хушзабони меҳрубони хушмуомила муҳаббати покдилона монда, аз вай ҷудо шудан ва як нафас бе ӯ монданро намехостааст [III. 1. 57]. – Шиматро поён кун! Бумез! – наъра кашид Александр, – **духтарӣ**, гиря мекуни, нашунидӣ! [III. 6, 190].

Гузашта аз ин, калимаи тахти назари мо дар забони зинда барои мурочиат ба занону духтарон аз тарафи калонсолон ҳам ба кор бурда мешавад, аз ин сабаб дар осори бадеӣ, хусусан дар наср, ба ин маъно омадани он зиёд ба назар мерасад:

– Э, духтарҷон, – нолиш кард кампири Соро, – даркор нест уколлат, беҳуда пул сарф мешавад [III. 4, 55].

Яке аз калимаҳои хешутаборие, ки дар калимасозӣ фаъол буда, бо он мафҳумҳои зиёд сохта шудааст, вожаи **дъхтар//дъхта** (духтар мебошад. Маҷозан истилоҳи дӯғӣ (зан –ът чӣ кард, дӯғи –йай, йо йуғи (Хов.) **дъхтарро** иваз мекунад ва ҳамчунин вожаи **буғдъхта**: духтари ба балоғатрасидаро ифода мекунад: дъхтари қадрас -а буғдъхта ни меган. Ба нудрат истилоҳи мъбораки ҳавлопаз ба маънои “духтар” истифода мешавад: дъгонико - ра йата -ш мъбораки ҳавлопаз –ай. Дар баробари ин калимаи **ришчувак, ришчуйак** низ мавҷуд аст, ки маҷозан ба маънои “духтарак, духтарчаи нав таваллудёфта истифода мешавад. Вожаи **ришчувак** аз исми ришк, асоси замони ҳозраи феъли “чустан” (чув) ва пасванди –ак сохта шудааст: йаг ришчувак йофтем -ъхалос; мъбораки **ришчувак, қълъғ!**

Яъне истилоҳоти **дъхтар//дъхта, дӯғӣ, буғдъхта, ришчувак** ва мъбораки ҳавлопаз дар ҳолатҳои гуногун метавонанд, чун муродиф вожаи умумистеъмоли **духтар** истифода шаванд. Вожаи ҳамхуни пурраи **дъхтар** барои сохтани истилоҳоти ғайриҳамхун дар қолаби калимаҳои мураккаб фаъол аст. Калимаҳои сода таркиби вожаҳои муштақи бо ин лексема бунёдшуда ҳам ба чинси занона ва ҳам ба чинси мардона аз истилоҳоти ҳамхун ва ғайриҳамхун иборат буда, дар қолабҳои гуногуни калимаҳои мураккаб (исму исм, исму феъл, исму сифат, исму пшоянд) аксаран бо фурӯгузориҳои изофат тавлид ёфтаанд ва доираи истифодаи онҳо тамоми шеваи чанубӣ ва чанубу шарқиро фаро мегиранд.

Дар баробари истилоҳоти дар қолабҳои вожаҳои мураккаб сохташуда, тавассути калимаи **дъхтар** ибора-истилоҳоти дъхтари угай

духтарандар; дъхтари хунадор//дъхтари шудор духтари шавхардор сохта шудааст, ки муносибати пайванди табориро далолат мекунад.

Бо вожаи мазкур инчунин ибора-истилоҳоти зиёде сохта шудааст, ки ҳолату вазъият ва хусусиятҳои гуногуни синусолию ҷисмонию духтарро нишон медиҳад. Агар истилоҳоти синонимии **дъхтари қинғола** // **дъхтари батуй** // **дъхтари башу** маънии духтари қадрас, болиғро далолат намоянд, ибораҳои дъхтари хуна (Ғк., Ванҷ) // **дъхтари пайи қинғола** // **дъхтари бикр** фарзанди модинаи болиғи боқираро мефаҳмонанд. Истилоҳи **дъхтари ката** ду маъноӣ ба ҳам наздик дорад: а) духтаркалон, бузург; б), Дарв.) духтари боқира ба балоғатрасида. Ба маъноӣ аввалӣ ин истилоҳ дар шева вожаи мураккаби тобеъи **дъхтаркалун** мустаъмал аст, ки дар заминаи «факки изофат сохта шудааст. Дар муқобили **дъхтари ката** чун мутазод **дъхтари майдаҳак** // **дъхтармейдъкак**

сохташудааст, ки дар қолаби **ибора пасванд** тавлид ёфтааст. Дар лаҳҷаҳои Бухоро барои баёни **дъхтархон**/ **дъхтархун** истилоҳи духтари савобӣ, барои ифодаи маънии ибораи дъхтари хуна // **дъхтари пайи қинғола** // **дъхтари бикр** // **дъхтари ката** (аз рӯйи маъноӣ дуҷум) ибораи духтари рӯйи хона истифода мешавад ва ҷолиб ин аст, ки ибораи духтари хона ё духтархона ба маънии “хизматгор” маъмул будааст [I. 54, 90].

Умуман, вожаи **духтар** ҳам ба қатори калимаҳои умумихалқӣ, умумиистеъмол, сермаъно ва сермаҳсул дохил мешавад.

Калимаи «**хоҳар**» ҳам ба монанди **вожаҳои падар, модар, бародар, духтар** бостонӣ, умумихалқӣ, умумиистеъмол, серистеъмол ва сермаҳсул мебошад. Дар мақолаи забоншиноси Эронӣ Одили Ашқбӯс, ки номи «Нигоҳе ба решаи калимоти «модар, падар»-ро дорад, рӯч ба вожаи «хоҳар» омадааст: «**Хоҳар (خواهر)** аз решаи «х(в)оҳ» аст, яъне «он ки хоҳони хонавода ва осоиши он аст». **Хоҳ+ар** ё ор дар «**Авасто**» ба сурати хвангуҳар (**خُونگهر**) омадааст» [I. 151].

Дар бораи анҷомаи-ар, ки пештар дар хусуси он ҳарф зада будем, аммо бо гумони ғолиб гуфтан метавон, ки агар қисмати аввали вожаи мазкур «хоҳ» аз «хостан» бошад, пас «ар» ба он маъноҳое, ки қаблан гуфта шуда буданд («бароваранда, пайдоқунанда, оваранда») ва махусан «бароваранда» омада бошад. Дар он сурат «хоҳар»-ро «бароварандаи хостаҳои хонавода» маънидод кардан мумкин мешавад.

Дар фарҳангҳои тафсирии тоҷикию форсии дастраси мо ин калима қариб якхелаю ҳамсон тафсир гардидааст. Масалан, дар ФТЗТ омадааст:

ХОҲАР خواهر ҳамшира, духтаре, ки бо писар ё духтари дигар аз як падару модар зоида шуда бошад [П. 14, 454].

Дар «Луғатномаи Деҳхудо» меконем:

خواهر. [خوا / خاه] (1) دختری که از پدر و مادر با شخص یکی باشد و یا تنها از پدر و یا از مادر با هم یکی باشند. (ناظم الاطباء). همشیره. (آندراج). اخت. شقیقه. جز تو از پدر و مادر تو یا یکی از آن دو. (یادداشت بخط مولف) خواهر رضاعی ; آن دختری با تو یا دیگری از یک پستان شیر خورده باشد. (یادداشت بخط مولف) چهارخواهر ; چهار عنصر (آب , باد , آتش , خاک)

Баргардон: хоҳар. [хво/хох] (навишт хвоҳар, талл. хоҳар М. М.) (исм) духтаре, ки аз падару модар бо шахс яке бошад ва ё танҳо аз падар ва ё аз модар бо ҳам яке бошанд («Нозил-ул-табоъ»). ҳамшира («Онандроҷ»). ахт, шақиқа. Ҷуз ту аз падар ва модари ту ё яке аз он ду (Ёддошт ба хати муаллиф (яъне, Деҳхудо. М.М.)). Хоҳари ризоӣ: он духтаре бо ту ё дигаре аз як пистон шир хӯрда бошанд. Чаҳор хоҳар: чаҳор унсур (об, бод, оташ, хок) [П. 22].

Фарқ дар шарҳи калимаи таҳти назар байни ду фарҳанг дар он аст, ки дар асари Деҳхудо муодили арабии он – «ахат» оварда шуда, маъноҳои иловагии хоҳар дар ифодаҳои «хоҳари ризоӣ – духтаре, ки бо дигаре аз як пистон шир хӯрда бошад», «чаҳор хоҳар – чаҳор унсур: об, бод, оташ ва хок», «ду хоҳар – ду ситораи ҳамшафат дар ҳафтдодарон», «ҳафт хоҳар – ҳафтдодарон» низ оварда шудаанд.

Сабаби дар фарҳангҳои тоҷикӣ наовардани ин маъноҳо, ба фикри мо, он аст, ки маъноҳои номбурда дар забони тоҷикӣ дар истеъмоли нестанд, масалан, «ҳафт хоҳар» дар тоҷикӣ «ҳафтдодарон» ном дорад ва калимаи арабии «аҳат» ҳам дар забони муосири тоҷикӣ мустаъмал нест.

Бояд ёдовар шуд, ки вожаи «хоҳар» мисли калимаҳои ҳамгурӯҳи худ (падар, модар, бобо...) дар гуфтугӯи рӯзмарра дар баробари маънои дар луғатҳо додашуда, инчунин барои мурочиати боодобона нисбат ба занону духтарони ба мурочиаткунанда баробар ё хурдтар низ истифода мешавад ва ин аст, ки дар осори бадеӣ он ба ин маънӣ зиёд дучор меояд:

– Ғайри заводи нон дар дигар ҷо қор қардан намехоҳед, **хоҳар**, – пурсид мард аз модари ӯ [Ш. 6, 383].

– Ин тавр ба ман нигоҳ накунад, **хоҳар**, мо одамони шумо фикр мекардагӣ нестем, одамгарӣ дорем [Ш. 4, 211].

Биё, **хоҳар**, аз ин тараф гузар ва бигӯ, ки чӣ воқеа рӯй додааст [Ш. 16, 247].

– Амаки бой «гандумро осӣ бар, хоҳаратро ҳам ҳамроҳ бар, ки пеш аз тӯй шуда рафтаниш осӣро тамошо қарда монад» – гуфтанд, ба **хоҳарам** гӯед, ки тайёр шуда барояд [Ш. 1, 56].

Дар ҷумлаҳои дар боло овардашуда вожаи хоҳар барои мурочиати эҳтиромона ба занону духтарон истеъмоли гардидааст, дар мисолҳои зер бошад, маънои “фарзани як падару модар”-ро медиҳад:

– **Хоҳарҷонакам**, – нолишкунон ҳам шуда аз пешонии мурда бӯсид ҷавонзан, – ҷаро ин қори бенура қардӣ, охир, вай ба як тори мӯят намеарзад! Во **хоҳараки** ҳунармандам! [Ш. 4, 78].

– Ин **хоҳари** ман аст, бачаҳо, ба ҳурмати Худо, **хоҳарам**. Ба хаёли Ҷӯра, ҳама баҳри он хомӯш гашта буданд, ки Нигораро ӯ «**хоҳарам**» гуфт [Ш. 6, 260].

Калимаи «хоҳар» муродиф низ дорад. Воаси «ҳамшира» муродифи мафҳумии он ба ҳисоб рафта, бо он маънои якхеларо ифода

мекунанд ва ба як мафҳуми умумӣ далолат мекунанд. Воҳиди луғавии «ҳамшира» ҳам дар баробари вожаи «хоҳар» дар адабиёти бадеӣ истеъмоли густурда дорад:

Дар он вақтҳо писари калони бобоям, ки падари ман бошад, дар Бухоро мехондааст, писари хурдаш, **ҳамширагон** аз шавҳар мондааш, **ҳамширазодагон** ва занаш дар Соктаре зиндагонӣ мекардаанд [Ш. 1. 18]. Ман якчанд рӯзи дигар бо шарикам-қозизода, дар он ҷо мондам ва аз он ҷо ба ин ҷо омадам, ки **ҳамшираро** бинам, баъд аз он ба пеши падару модар равам [Ш. 1,100]. Лекин дар ин миён воқеае рӯй дод, ки ман хотирчамъона ба «чувориҳойгӯӣ» машғул шудам: дар вақти тангии аҳволи модарам яке аз тағоихоям – Алихон, ҳамроҳи як нафар ҳамдеҳааш барои дидани **ҳамширааш** – модарам, омад [Ш. 1, 216].

Дар «Ёддоштҳо»-и устод Айнӣ «ҳамшира» нисбат ба «хоҳар» зиёдтар (22/18) мавриди қорбурд қарор гирифтааст.

Лексемаи «ҳамшира» аз лиҳози маншаъ, маълум аст, ки форсии тоҷикист, аммо таърихи пайдоиши он чандон маълум нест. Дар ФЗТ (1969) шохид барои ин вожа аз «Шоҳнома»-и Фирдавсӣ оварда шудааст:

Ҳамшира – яке аз ду касе, ки аз як пистон шир хӯрдаанд; хоҳар.

... Ки ман чун зи ҳамширагон бартарам

Ҳаме б-осмон андар ояд сарам [Ш. 729].

Ин калима дар забони форсии Эрон ва дари Афғонистон низ мустаъмал аст. Дар «Луғатномаи Деҳхудо» ва дар ФЗТ, чи хеле ки дар байти Фирдавсӣ мушоҳида мешавад, маънои аввали ин вожа «он ки бо дигаре бидуни қаробати нисбат аз як пистон шир хӯрад; ҳар писар ё духтаре, ки бо дигаре аз пистони як доя шир хӯрад» тафсир гардидааст. Аз ин ҷо маълум мешавад, ки дар ибтидо ин вожа муродифи **хоҳар** набудааст, балки ҳар ду чинсро – ҳам писар ва ҳам духтарро, ки аз пистони як зан ва он ҳам шояд модари биологии онҳо набуда, шир хӯрда бошанд, ифода мекардааст. Аммо дар давраи муосир дар забонҳои форсии бурунмарзӣ ва тоҷикии имрӯза вожаи

«ҳамшира» танҳо маънои «ҳаҳар»-ро медиҳад ва ҳамчун муродифи мафҳумӣ онро иваз карда метавонад.

Ногуфта намонад, ки калимаи «хоҳар» нисбат ба муродифаш «ҳамшира» хусусияти умумиистеъмолӣ дорад. Ин калима тобиши чузъии маъноӣ ва услубӣ дорад. Масалан, ифодаҳои **хоҳари арӯс**, **хоҳарарӯс**, **хоҳари ўгай**, **хоҳархонд** дар забони имрӯзаи тоҷикӣ мустаъмаланд, аммо **ҳамшираи арӯс**, **ҳамшираи ўгай**, **ҳамшираҳонд** аз лиҳози мантиқ маъно дода наметавонанд. Аммо дар калима ва ибораҳои **хоҳарзода**, **хоҳари шафқат**, **хоҳари тиббӣ** калимаҳо бе ягон фарқи маъноӣ ва услубӣ якдигарро иваз мекунанд: ҳамширазода, ҳамшираи тиббӣ (шафқат)...

Аммо умедвор будем, ки тағои савдогарамон ба **ҳамширазодагони** худ ёрӣ дода, онҳоро аз мурдан нигоҳдорӣ хоҳад кард [Ш. 1. 332].

Ибораҳои «ҳамшираи шафқат, хоҳари шафқат» аз ҷиҳати маъно фарқе надоранд, аммо дар истеъмолшон фарқ ҳаст, онҳо аз забони русӣ дар асоси калка ба забони тоҷикӣ гузаштаанд, ҳоло ҳамчун истилоҳи тиббӣ «ҳамшираи шафқат» ба таври расмӣ ба кор бурда мешаванд:

Ҳамшираи шафқат, ки дар теппаи сари ў дам ба дам компрессашро иваз карда меистод ва беором ба бодбезаш вайро бод мекард, ба ў нигоҳ карда ширин табассум намуд [Ш. 9, 69].

Дари ҳучрае, ки Мехрубони модар хобидааст, кушода шуд ва **ҳамшираи шафқат** – зани миёнсоли чашму абрусӣеҳе, сӯзандоруҳо дар даст берун омад [Ш. 6, 69].

Дар ҳолатҳои зиёд дар осори насри бадеӣ ба ҷойи ибори «ҳамшираи шафқат» танҳо вожаи «ҳамшира» мавриди қорбурд қарор мегирад. Масалан, дар романи «Дар орзуи падар» ба ғайр аз мисоли дар боло овардашуда минбаъд дар мавридҳои дигар фақат «ҳамшира» ба кор бурда шудааст:

Ҳам сардухтур, ҳам **ҳамшираҳо** ҳамин суҳанонро тақрор мекарданд, меғуфтанд, ки вақт мегузарад, дер мешавад... [Ш. 6, 71].

Маълум аст, ки дар забони зиндаи гуфтугӯйии тоҷикии муосир вожаи «хоҳар», асосан, нисбат ба зан ё духтаре корбурд мешавад, ки аз мурочиаткунанда дар синну сол хурд бошад, дар акси ҳол калимаи «апа» истифода мешавад.

Апа **اپه** гуфт. 1. хоҳари калонӣ, ҳамшираи калонӣ. 2. мурочиати эҳтиромона нисбат ба зани бегона [II. 14, 72].

Ин калима муродифи услубии вожаи «хоҳар» махсуб ёфта бошад ҳам, аммо ба воситаи осори бадеӣ ба забони адабӣ роҳ ёфта, махсусан, дар насри бадеӣ, нисбат ба он серистеъмолтар шуда истодааст. «Муродифҳои услубиро аз рӯйи нишонаҳои ба услубҳои гуногуни истеъмолии забон хос буданашон ба осонӣ фарқ кардан мумкин аст. Чунончи, ин фарқ, яъне мансуби услуби умумии муошират, китобӣ ва гуфтугӯӣ будан дар сегонаҳои **посбон** – муҳофиз, қаровул, **касал** – ранчур, бетоб, **пешона** – чабин, пича, **каппа** – коза, чайла, **шикоф** – сӯрох, тарқиш, **майда** – кӯчак, хурд ифода ёфтаанд» [1. 48, 64]. Пас, **хоҳар**, **ҳамшира** ва **апа** ба ин категорияи муродифӣ дохил шуда метавонанд, ки **хоҳар** ба услуби умумии муошират, **ҳамшира** ба услуби китобӣ ва **апа** ба услуби гуфтугӯӣ дохил мешаванд.

– Марҳамат, **апа**, аз боло гузаред, – гуфт Аҳрор, ба курсии назди миз ишора карда [III. 4, 51].

Дар матни боло воҳиди луғавии «апа» маънои мафҳуми хешутабориро ифода накарда, балки дар ҳикояи «Духтур ва мулло»-и Р. Махсумзод, ки дар китоби «Кафан киса надорад» омадааст, аз тарафи фарзанди кампири Соро – ба духтур – Заррина Қосимова ҳамчун мурочиат истифода шудааст.

– Хайр, ҳозир, – аз чояш хест мард, – як дақиқа дарро пӯш, апа [III. 4, 70].

Дар чумлаҳои зайл калимаи таҳти назар ба маънои аслии худ ба кор рафтааст:

Пӯлод аз тӯппии нав хеле хурсанд буд ва онро ҳар замон аз сараш гирифта ба **апааш** нишон меод [III. 4, 42]. Нишон гӯро оғӯш кард,

чунон оғӯш кард, ки гӯё ба тапиши дили **апааш** гӯш мевода бошад, шонаҳояш меларзиданд [Ш. 11, 42].

Калимаи **хоҳар** чун истилоҳи хешутаборӣ дар забони форсӣ [ПРС, 1983, 182] ба маънои ҳам апа ва ҳам хоҳари хурдӣ истифода мешавад. Дар забони тоҷикӣ ва шеваи шимолӣ ҳамчунин аст, аммо дар шеваҳои чанубӣ ва чанубу шарқӣ маҳз хоҳари хурдро ифода мекунад [ФЗТ, 1960,498].

Дар шеваҳои чанубӣ ва чануби шарқии забони тоҷикӣ калимаи **хоҳар** ва гунаҳои савтии он ҳарчанд хоҳари хурдиро ифода намоянд ҳам, вожаҳои бо ин воҳиди луғавӣ сохта шуда: **хбрзб**, хоҳарзо, хбрзо, хуварзо, хоҳарзода, хбрзода на танҳо ба фарзандони “хоҳар”, балки ба фарзандони “апа” ҳам тааллуқ доранд, ки қаробати таърихии шеваҳоро нишон медиҳад. Вожаи **хоҳархун**, **хухархун** (хоҳархонд) дар забони форсӣ бо каме тағйироти овозӣ дар охири калима дар шакли **хоҳархонд** ва калимаи **қайсангъл** дар форсӣ бо вожаи **хоҳарзан** баён мегардад, вале вожаи **хоҳаршир** дар ин забон вонамехӯрад.

Дар забони форсӣ [Ш.11,575] калимаи **бача** барои ифодаи фарзанд (ҳам писар ва ҳам духтар) хизмат мекунад, аммо дар забони адабии тоҷикӣ ва шеваҳои забони тоҷикӣ ба фарзанди чинси мард далолат менамояд. Ин аст, ки калимаҳои **хоҳарбача// хуварбача // хухарбача** дар қолаби исму исм ташкил ёфтаанд ва маҳз писари хоҳари хурдро ифода мекунанд: дъ хоҳархун доръм да Муминавог (Хов); хорзо –му бай дъст – и вуно – ст (Ванч); Умрӣ ба мън - а хорзода меша (Ёх.). [I. 125, 76]

ХУШДОМАН خوش دامن модарзан; модаршавҳар, зан нисбат ба мард [Ш. 14, 446]. Ин шарҳ дар ФТЗТ (2008) дода шудааст, ки ба назари мо, он қадар саҳеҳ нест: «модарзан» ва «модаршавҳар» дуруст мебошад, аммо «зан нисбат ба мард» чӣ маъно медиҳад, маълум нест. Мумкин ғалати техникӣ рафтааст, ба назари мо, «модари зан нисбат ба шавҳар» бояд бошад.

Ба назар чунин мерасад, ки калимаи таҳти назар дар забони адабии тоҷикӣ нисбат бар дигар вожаҳои ифодакунандаи маъноҳои хешутаборӣ хеле баъдтар, сахетараш, дар аввалҳои асри XX пайдо шудааст, зеро дар «Фарҳанги забони тоҷикӣ» он дар ин шакл дарҷ нагардидааст, балки ҳамин мафҳум ба тариқи зайл сабт шудааст:

ХУШУ خوشو модарзан, модарарӯс; модаршӯй.

Бадсиголи туву муҳолифи ту,

Хушуи чангҷӯйро домод. Ф а р р у хӣ [II. 13, 515]

Калимаи «хушу» имрӯз дар истеъмоли васеи тоҷикони Афғонистон – дар забони дарӣ қарор дорад, аммо дар каламрави Тоҷикистон, чунонки аз маводи адабиёти бадеӣ бармеояд, ин вожа дар истеъмол нест.

«Хушдоман», чунонки тафсирашро дар ФТЗТ мушоҳида кардем, «модари шавҳар нисбат бар зан ва модари зан нисбат бар шавҳар» буда, барои ҳар ду чинс – мардона ва занона умумӣ аст. Сарфи назар аз ин вожаи мазкур дар осори бадеӣ кам истифода шудааст.

Мардум дар ҳабси Саид хусурашро айбдор медонистанд, **хушдоман** арӯси бехосияташро [III. 11, 65].

Дар тағи чинори азамат хонаи **хушдоман** ва падаршӯи Зебӣ паст ва ҳақир менамуд [III. 3. 16].

Дар чашми **хушдоманат** алав, кӯдакро чашм кард, беҳолона арз кард Хайрия [III. 11, 82].

Қайд кардан бамаврид аст, ки калимаи «хушдоман» дар осори С. Айнӣ, аз ҷумла дар «Ёддоштҳо» низ умуман истеъмол нагардидааст, гузашта аз ин, мо дар осори Сотим Улуғзода, Кароматулло Мирзо, Саттор Турсун, инчунин дар назми муосир ҳам дучор нагардидем.

Дар осори бадеӣ муродифоти адабигардидатари ин калима – **модарарӯс** ва **модаршӯ** зиёдтар дучор меоянд.

МОДАРАРҶС مادرعروس модари зан нисбат ба домод, модарзан, хушдоман; **модарарӯсат нағз медидааст** вақти ба болои хӯроқхӯрӣ омадани касе гуфта мешавад [II. 14, 808].

Калимаи **модарарӯс**, чунонки ишора гардид, нисбат бар **хушдоман** хусусияти умумиистеъмоли дорад, зеро ҳам дар забони адабӣ ва ҳам дар забони гуфтугӯӣ доираи васетари истеъмодро соҳиб мебошад.

Аҳмади Дониши донишманд аҳволи оилавии замони худро нағз омӯхта, сабабҳои чанги арӯсу **модаршӯй** ва иғвогарии оилавайронкунии **модарарӯс** ва хоҳарарӯсонро дар хонаи домод, чунонки ман борҳо дида ва шунида будам, тасвир кардааст ва сабаби он чангу чидолро низ ба хубӣ нишон додааст [Ш. 1, 548].

Имшабро нағз дар утоқи **модарарӯси** ман гузаронед [Ш. 5, 103]. Вай фаҳмид ва донист, ки ин духтараки беозор, ин мурғаки болу парканда, таҳқиршуда ва помолгашта қурбонии зиддияти **модарарӯс** ва келин, қурбонии ду пошшобибии ба ҳам мухолиф хоҳад шуд [Ш. 3, 309]. Домод барои арӯс ва **модарарӯсаш** дар гузари дигар ҳавлӣ харида, тӯяшро ҳам дар ҳамон ҷо кард [Ш. 16, 109].

Калимаи дигаре, ки нисбат ба «хушдоман» ҳамчун муродиф истифода мешавад, вожаи «модаршӯй» мебошад, ки он дар ФТЗТ ба маънои «модари шавҳар нисбат ба арӯс» шарҳ дода шудааст [Ш. 14, 809].

Бе шавҳар гаштани чавонзан гуноҳ аст, – мегуфт ҳар бор **модаршӯяш** [Ш. 6, 120].

Ҳалима дар рӯзи савуми ош оҳиста ба гӯши **модаршӯяш** гуфт, ки холо ҳам ҳама чизи акаи Каримчон маҳфуз аст... [Ш. 10, 172].

Чавонзан ба Камолхон ба қирраи чашм як назар афканду аз дасти **модаршӯяш** гирифта, ба сӯйи дар рафт [Ш. 10, 172].

Вожаи «модаршӯ» дар тобиши маъноӣ аз «модарарӯс» дошта бошад ҳам, ба сабаби ба мо номаълум дар забони осори бадеӣ нисбат бар дувум камтар истеъмол гардидааст.

Мусаллам аст, ки забони арабӣ ба тамоми қабатҳои забони тоҷикӣ таъсири худро гузоштааст. «Дар таърихи инкишофи забонҳои олам кам забонро пайдо кардан мумкин аст, ки ба забонҳои дигар дар

муддати беш аз ҳазор сол пайваста тазйиқ оварда, ба онҳо беист калима дода бошад. Яке аз ҳамин гуна забонҳо, ки ба таркиби луғавии форсии тоҷикӣ таъсири назаррас расонидааст, забони арабӣ мебошад» [I. 48, 80].

Ин таъсирро мо дар таркиби луғавии калимаҳои ифодакунандаи мафҳумҳои хешутаборӣ низ ба ҳубӣ эҳсос мекунем. Омилҳои асосии воридшавии иқтибосоти арабиро профессор Ҳ.Маҷидов номбар карда, аз ҷумла мегӯяд: «Ба ҷумлаи сабабҳои ба таври фаровон дохил шудани калимаҳои арабӣ на фақат аз ҷониби арабҳо истило шудани сарзамини мо дар ибтидои асри VII, дини мубини Ислом, ки мардуми мо онро охири охирон қабул кардааст, ҳамчунин кӯшишу хоҳиши аҳли илму санъат, ки дар ифодаи маънавиёти худ ба вожаҳои мухталифи ин забон мурочиат кардаанд, номбар карда мешаванд [I. 48, 80].

Ба фикри мо, сабаби дигари ба вожа ва махсусан истилоҳоти арабӣ рӯ овардани забони тоҷикӣ он аст, ки аксари мафҳумҳои соҳавию илмӣ дар шакли таркиб ё ибора зухур мекарданд ва азбаски забонҳо ҳамеша ба кӯтоҳбаёнию содагӣ майл дорад, он вожаҳои арабие, ки шаклан кӯтоҳ ва суфтаанд, аз тарафи соҳибони забон қабул мегардиданд. Ин мушкил имрӯз ҳам дар истилоҳсозии забони тоҷикӣ вучуд дорад. Ҳамин тавр, ба забонамон калимаҳои муҷазу кӯтоҳи «амма», «хола» ва ба ҳаминҳо монанди арабӣ роҳ ёфта, ҷойи вожаҳои дурбадарози «хоҳарпадар», «хоҳармодар» ва монанди инҳоро мегиранд.

ХОЛА **خاله** 1. хоҳари модар. 2. *калимае, ки ба номи занони калонсол ба нишонии эҳтиром илова карда мешавад: Ҳуснияхола, Робиахола ва ғ.* [II.15, 444].

Холаҳоят чӣ шуд, ки моро ёд кардаанд, вақти дигар шутур кушӣ, намеоянд [III. 11, 131].

Ба калимаи аслан арабӣ будани «хола» шубҳа нест, аммо дар ФТЗТ ишора ба маншай он нашудааст, яъне мебоист ба тариқи зайл дарҷ мегардид: **ХОЛА** а. **خاله** 1. ...

Ачиб аст, ки бародари модар «тағо» аз туркӣ-узбекӣ ба забони тоҷикӣ ворид шудааст, хоҳари модар бошад аз забони арабӣ. Ачибтараш ин аст, ки дар забони узбекӣ ҳам айнан чи хеле ки дар тоҷикӣ ҳаст, хоҳари падар «амма» (арабӣ) ва хоҳари модар «хола» ном гирифтаанд. Ин ҳодиса аз муносибати муштарак ва қонунии забонҳои ҳамҷавор – ҳамсоя шаҳодат медиҳад.

Дар «Луғатномаи Деҳхудо» вожаи **хола** «хоҳари модар» шарҳ ёфта, шоҳид байте аз Носири Хусрав оварда шудааст:

نالش او را کشيد مادر و فرزند
شربت او را چشيد عمه و خاله

ناصر خسرو

Нолиши ўро кашид модару фарзанд,
Шарбати ўро чашид аммаву хола.

Носири Хусрав

Аз ин сарчашма маълум мегардад, ки вожаи таҳти назар ханӯз дар асрҳои миёна дар забони дари тоҷикӣ мустаъмал будааст.

Дар осори бадеии муосири тоҷикӣ, хусусан дар насри он, вожаи «хола» ба маъноҳои дар луғатҳо овардашуда корбурди густурда дорад. Дар маводи тасвирии мо луғати мазкур ҳам ба маънои «хоҳари модар» ва ҳам ҳамчун «нидои эҳтиром ба занони аз мурочиаткунанда калонсол», ки дар луғатҳо ин маъно дода нашудааст, зиёд дучор омад:

Зебӣ холаҷонашро бисёр нағз дид, вай зани олуфтаи шӯхе буд,
дутор менавохт [III. 16, 132].

Фотимабону боре ба муносибати маросиме ба Шодоб ба хонаи холааш рафта буд, аз он ҷо бегоҳрӯзӣ баргашта дар хучраи шавҳараш ба ӯ чунин нақл кард...[III. 17., 15].

Рӯзи дигар вай бо баҳонаи аёдати холаи занаш, ки бемор буд, ба Шодоби ҳамсоя равон шуд [III. 17, 20].

– Не, холаҷон, лозим нест-гуфт Орзу, – ташвиш накашед. Мо хоб меравем [III. 4, 149].

– Умри барф ҳам он қадар дароз нест, хола, – гуфт ҷавонзан [III. 4,

61].

Дар се чумлаи аввал вожаи «хола» барои ифодаи маънои якум ва дар чумлаҳои чорум ва панҷум он барои мурочиат ба зани калонсол истифода гардидааст.

Дар забони тоҷикӣ калимаи арабии **амм** барои ифодаи муносибати хешовандӣ омадааст. Ин калима имрӯз дар забони тоҷикӣ истифода намешавад, вале вожаҳои «амак», ки дар боби гузашта мавриди баррасӣ қарор гирифта буд ва «амма», ки аз решаи ҳамин калима гирифта шудаанд, мустаъмаланд.

АММА а. **عمه** хоҳари падар (*хоҳ аз падар калон бошад, хоҳ хурд*) [II. 14, 59]. Аз ишораҳои боло пайдост, ки вожа арабӣ мебошад ва дар забони тоҷикӣ собиқаи зиёдтар аз ҳазорсола дорад, зеро шоҳиди қадимтарини ин калима дар ФЗТ (1969) дар байте аз Фирдавсӣ оварда шудааст (айнан):

АММА а. хоҳари падар.

Чу огаҳ шуд аз аммаи шаҳриёр,

Кучо Нуша буд номи он навбахор (Фирдавсӣ) [II. 12, 63].

Баръакси калимаи «хола» «амма» дар адабиёти бадеии муосир хеле кам истеъмол гардидааст ва он ҳам танҳо барои ифодаи ҳамон як маъно, ки дар луғатҳо дарҷ гардидааст, яъне «хоҳари падар».

– **Амма**, ба Лола қасам, ки минбаъд хулқи бадатро дигар нақунӣ, на танҳо ман, Лола ҳам остонаатро зер намекунад [III. 11, 293].

– Ҳамааш аз они худатон, **амма**, гиред, ба хона дароред, таъкид кард Меҳрубон [III. 6, 288].

АРҶС а. **عروس** 1. духтаре, ки нав шавҳар кардааст. 2. зан нисбат ба хонаводаи шавҳараш, келин; **арҷс овардан**, **арҷс фурувардан** хонадор кардани писар. 3. ҳар чизи бисёр зебо ва марғуб; **арҷси сол** фасли баҳор; **арҷси ховар** офтоб [II. 14, 80].

Дар «Луғатномаи Деҳхудо» омадааст, ки калима (арҷс) арабӣ буда, муодили эронии он «баив» (**بيو**) ва «баиваг» (**بيوگ**) буда, чашни

арӯсиро дар баъзе манотиқи Эрони имрӯза «байвагонӣ» (биюганӣ) номанд. Дар ҳамин фарҳанг боз омадааст (айнан):

عروس . [ع] [ع ص , ا) مرد و زن نوخواسته یکدیگر را . (منتهي الارب). زن نوکدخدا و مرد نوکدخدا, مگر در عرف اطلاق این بیشتر بر زن کنند (آندراج) (غیاث اللغات). مرد و زن نوخواسته یکدیگر را. (ناظم الاطباء). مرد و زن که تازه خواستگاری شده است مادامی که در سور گردند. (شرح قاموس). ج , عرس , عرائس ; گویند هم عرس و هن عرائس . (منتهي الارب). یعنی جمع آن در مرد عرس , و در زن عرائس است. ...

Баргардон: Арӯс [a] мард ва зани навхоста якдигарро («Мунтаҳо – ул –ориб»). Зани навкадхудо ва марди навкадхудо, магар дар арафаи итлоқ ин бештар бар зан кунанд («Онандироч»), (Ғиёс –ул –луғот). Мард ва зан, ки тоза хостгорӣ шудааст мудоме ки дар сур гарданд («Шарҳи қомус»). ҷ. Урӯс, аройс; гӯянд ҳам урӯс ва ҳам ароис («Мунтаҳо –ул –ориб»). Яъне чамъи он дар мард урӯс ва дар зан ароис аст...[II. 22].

Ба ҳамин маъно дар «Луғатномаи Деххудо» боз аз луғатҳои зиёди дигар шарҳи ин калима оварда шудааст. Пас, маълум мешавад, ки дар забони форсии тоҷикӣ дар ибтидо мафҳуми ифодаи вожаи «арӯс» бар ҳар ду ҷинс (занона ва мардона) як будааст ва баъдтар фақат барои ифодаи ҷинси занона ба кор мерафтагӣ шудааст.

Дар хусуси ин калима маълумоти ҷолибтареро аз як рӯзномаи эронӣ бо номи «Амрдод» навиштаи Эрондухти Меҳрпарвар дастрас намудем. ӯ менависад:

«Арӯс номвожае аз арабӣ аст ва баробари форсии он вайа, вайвак, байв ё байвак аст ва ба ҷашни издивоҷ ҳам ҷашни байвагонӣ гуфта мешавад. Вожагоне монанди «азиз» ва «арӯс» порсӣ будаанд. Пешвандҳои а – ва он – дар Эрони бостон барои акс кардани маъно ба кор мерафтаанд. Барои намуна, вожаи «жиг» (ژيژ) «ба ҷашм нохушнуд» буда, ки акси он «ажиг» (اژيژ) буда ва барои фаҳми аъроб табдил шуда ба «азиз» (ازيز) сипас «ъазиз» (عزيز). Барои вожаи «арӯс» низ чунин таъбире вучуд дорад» [II. 151].

Ба ҳар ҳол вожаи «арӯс» дар фарҳангҳои маъруфи тоҷикию форсӣ калимаи иқтибосӣ аз арабӣ ишора гардида, дар маводи тасвирии мозиёд ба кор рафтааст:

Бобоям чун ин фикрашро ба аҳли деҳаи Маҳаллаи Боло маълум мекунад, онҳо дарҳол **арӯс** меёбанд ва яке аз духтарони Ҷамрохонро, ки фарзанди сеюми ӯ буда, Зеварой ном доштааст, барои падарам муносиб дидаанд [III. 1, 15].

Ятим ба ҳамин мулоҳиза дар вақте, ки ҳама ба тӯйфурорӣ ва дидани либосвориҳои **арӯсу** домод машғул будаанд, ӯ ба хавлии дарун даромада духтарро дида ӯро имо карда ба як гӯшае бурдааст [III. 1, 60].

Ба ту бо чувтҷӯй аз чое,
Ёфтаман ман арӯси зебое.
Ту, ки ошиқ шудӣ ба духтари рус
Ман чӣ гӯям ба соҳибони **арӯс**?

Мирзо Турсунзода

Саид дили **арӯса**шро зардоб, модарашро хурсанд мекардагӣ мешуд [III. 11, 68]. Мардум дар ҳабси Саид хусурашро айбдор медонистанд, хушдоман **арӯси** бехосияташро [III. 11, 65]. Мардум гирди арӯсу домодро гирифта “Муборак бошад! Муборак бошад!” гӯён изҳори хушнудӣ менамуданд [III. 16, 64]. – **Арӯсамона** барои овардани шохмард рухсат диҳем? [III. 11, 223].

Гарчи мониқалам Рафоэлло,
Хона нокарда аз чаҳон бигзашт,
Аз арӯсаш надида оғӯше,
Бас чавон ӯ аз ин макон бигзашт,

Арӯси орзуи ман! Кучоӣ,
Ки борон асту борон асту борон.
Раши борон ба чанги бод дидам
Мисоли кокулат пурмавчу печон [III. 20, 236].

Дар пораҳои шеъри боло, ки аз «Куллиёт»-и Лоиқ Шералӣ оварда шудаанд, «арӯс» ба маънои аслии худ «духтаре, ки нав шавҳар кардааст» кор фармуда шуда, дар байтҳои зерин ба маънои «ҳар чизи бисёр зебо ва марғуб» истеъмол гардидааст:

Саросар ғарқи нури бахт гардӣ,
Шавӣ ораста ҳамчун арӯсон [Ш. 21, 65].

Аз қадамҳоят дилам гул мекунад,
Эй арӯси раҳгузар, шод омадӣ [Ш. 21, 111].

КЕЛИН *т. كلين* *гуфт.* арӯс; **келин кардан, келин фурувардан** арӯс кардан, арӯс овардан [Ш. 14, 608].

Ба назари мо, ин калима дар ФТЗТ бо хатти форсӣ нодуруст навишта шудааст, зеро муқаррар шудааст, ки «йои маҷхул» дар вожаҳои форсии тоҷикӣ ҳамеша бо (ى) ишора мешавад. Дар ин ҳолат «келин» бояд дар шакли «كيلين» навишта мешуд.

Ин вожа маънои ҷавондухтар ва ё зани ба шавҳар барояндаро дошта, дар ҳамин маъно бо «арӯс» муродиф шуда меоянд. Калимаи «келин» дар забони адабии гуфтугӯӣ серистеъмол аст. Ин калима аз шева ба забони адабӣ гузашта истодааст.

Дар адабиёти зери таҳлил қароргирифтаи мо вожаи «арӯс» аз «келин» дида хеле серистеъмол аст. Масалан, дар «Ёддоштҳо»-и устод Айнӣ басомади «арӯс» нисбат бар «келин» 32/1, дар романи «Фирдавсӣ» 21/0, «Восеъ» 13/2 мебошад. Вожаи «келин» дар адабиёти бадеии мансур, асосан, дар забони қаҳрамонони асар барои мурочиат ба хонумҳои шавҳардори аз мурочиаткунанда дар синну сол хурд мавриди қорбурд қарор гирифтааст:

– Хомӯш наистед, келин, сарпарастӣ фоида надорад, давед, идораҳои боло равед, арз кунед, дарди дилатонро гӯед, ҳуқуқ доред [Ш. 6, 17]. – Гуфтам-ку, келин, ариза, лингашон аз осмон меояд, ба бало мемонанд, бепо мешаванд [Ш. 6, 63].

Мо бо писарон меҳнатро боз ҳам зиёдтар кардем, **келин**ҳоро ҳам ба кор баровардем [Ш. 1, 370]. **Келини** соҳиби хона барои худаш, Гулизор ва додаракони \bar{u} дар шипанги сахни ҳавлӣ ҷои хоб андохт (шавҳари вай дар меҳмонхона ҳамроҳи меҳмонон хоб кард) [Ш. 16, 124].

Аз мушоҳидаи мо бармеояд, ки вожаи «келин» ва «арӯс» ҳамчун муродиф шинохта шуда бошанд ҳам, аммо маъно ва мафҳуми ягонро далолат карда наметавонанд. Калимаи «келин», аслан, хоси нутқи гуфтугӯӣ буда, ғайр аз маънои «духтари нав ба хонаи домодода», ки маънои аввали «арӯс» аст, боз барои мурочиат ва хитоб низ ба кор меравад, ки хоси калимаи дуюм нест. Масалан, мо дар осори бадеӣ мурочиатеро ба мисли «– Арӯс, ҷӣ аҳвол дорӣ», «– Арӯс, саломи маро ба хонаводаат расонед» аз тарафи узви калонсоли оила ва ё бегона дучор наомадем. Баъдан, маъноҳои иловагӣ, ки вожаи «арӯс» дорад, ба мисли «ҳар чизи зебо ва марғуб ва дилрабо»-ро калимаи «келин» дода наметавонад.

Пас, маълум мегардад, ки ин ду вожа муродифоти услубии забони тоҷикии муосиранд.

ЯНГА *т.* **يَنگه** зани бародар, амак ва тағо; келин (*нисбат ба хешони шавҳар, ки дар синну сол калон бошад*) [Ш. 15, 689].

Аз шарҳи калима бармеояд, ки аслан луғати туркӣ-узбекӣ аст. Дар луғатҳои форсии дастраси мо ин калима ба маънои дигар ба кор рафтааст. Масалан, дар «Луғатномаи Деҳхудо» вожаи таҳти назар ба тариқи зайл маънидод шудааст (айнан):

يَنگه . [ي گ / گ] (تركي , ا) زن که از خانه عروس همراه کنند تا در شبهاي اول عروسي پشت حجله نشیند و حوايج برآرد. (يادداشت مولف). زن مجرب و مسني را گویند که همراه عروس از خانه پدر به خانه شوهر مي رود و در ترتيب کارها و طرز برخورد هاي او با مسائل و اشخاص راهنمائي اش مي کند.

Баргардон: Янга. (туркӣ, исм) зан (–е), ки аз хонаи арӯс ҳамроҳ кунанд, то дар шабҳои аввали арӯсӣ пушти ҳаҷла (хонаи ороставу мучаҳҳаз барои арӯсу домод) нишинад ва ҳавоич (ҳочат) барорад

(Ёддошти муаллиф). Зани мучарраб (ботачриба) ва мусинне (солдида)-ро гӯянд, ки ҳамроҳи арӯс аз хонаи падар ба хонаи шавҳар меравад ва дар тартиби корҳо ва тарзи бархӯрдҳои ӯ бо масоил ва ашхос роҳнамоиаш мекунад [II. 22]. Яъне дар забони форсии Эрон «янга» барои ифодаи мафҳуме, ки дар забони тоҷикии имрӯза ба кор меравад, мустаъмал набуда, маънои дигареро дорад.

Маълум аст, ки дар забони зиндаи имрӯзаи тоҷикӣ вожаи «янга» ғайр аз маъноҳои дар ФТЗТ додашуда доираи маъноии васеътарро мегирад: он нисбат ба зани рафиқ, шинос ва ҳатто зани марди ношиноси тақрибан ҳамсоли мурочиаткунанда низ истифода мешавад.

Дар забони адабии муосири тоҷикӣ калимаи мазкурро дар насри бадеӣ бар далолати ҳамаи маъноҳои ишорашуда зиёд дучор омадан мумкин аст.

Янгаам омада ба пояи хавоза така кард ва маънидорона ба чехраи чиддии шавҳараш нигарист [III. 13, 52].

Дар Чоч аз як нафар қошғарӣ, ки дар ошхонаи бозор пазанда буд, зарбулмасале шунида будам ба туркӣ: «Аканг кимни хотун қилса, янганг ӯша», яъне бародарат ҳар зане, ки бигирад, **янгаат** ҳамон аст [3. 17, 113].

Ман равам, ки аҳволи **янгаат** бад буд [III. 1, 133].

– Аҳли байт, хурду калон, тану чони раиси калонӣ сиҳату саломат аст? **Янгаам**, бачаҳо бардаманд [III. 11, 158].

– Пеш аз омадан аз бозор ду кило гӯшти гӯсфанд харида, ба **янгаам** фармудам, бирён карда, дар банка гирифт. Биёед, якчоя хӯрем [III. 4, 15].

Ҳамин тавр, дар ин баҳши кор вожаҳои мансуб ба ҷинси занонаи вожаҳои хешовандӣ таҳлилу баррасӣ шуда, муносибатҳои маъноӣ, тағйироту таҳаввули шаклу маъно, доираю дараҷаи истеъмол ва маншаи ин гурӯҳи луғатҳо таҳқиқу муқаррар гардид.

3.2. Хусусиятҳои маъноӣ ва муносибатҳои гендерии вожаҳои ғайрихешовандии мансуб ба ҷинси занона

Сарсилсилаи калимаҳои ғайрихешутабории мансуб ба ҷинси занона, бешубҳа, вожаи **зан** мебошад. Инак, чанд сухан дар бораи воҳиди луғавии «**зан**».

Калимаи **зан** дар баробари вожаҳои мансуб ба қабати қадимтарини решаҳои аслии тоҷикӣ, ки ба умумияти ҳиндуаврупоӣ рафта мерасанд, дар даврони тӯлонии таърих арзи вучуд мекунад. Муҳаққиқон гунаи қадимаи вожаи **наждро** дар эронии бостон ***nizāti** доништа ва ба вожаи **zan** – «тавлид кардан, зодан» ва санскритии **jāti** «зоиш, насл, табор, нажд» рабт медиҳанд. Гунаи ин вожа дар форсии бостон ва форсии миёна маълум нест. Муҳаммади Ҳасандӯст ин вожаро ба далели доро будани фонемаи **ž** аз эронии шимолӣ-ғарбӣ медонад. Аз гурӯҳи эронии шимолӣ-ғарбӣ метавонад, забони портӣ бошад, чун дар ин забон ***j** – и эронии қадим ба **ž** табдил меёбад.

Яъне «зан» вожаи қадимаи форсӣ буда, дар давраҳои таърихии забони форсӣ чунин сайри таҳаввул намудааст: эронии бостон ***janī** > авастой **janau** –, **janau** – > форсии миёна **zan** > форсии нав **zan**. Дар давраи миёнаи забони форсӣ ҳамсадои **j**–и эронии бостон ба **z** табдил меёбад ва ҳамин тавр вожаи **janī**–и эронии бостон шакли **zan** - ро мегирад, ки то имрӯз идома пайдо кардааст [II. 30 –35].

Ин воҳиди лексикӣ ба қатори луғати умумиистеъмол дохил мешавад ва дар ФТЗТ чунин ташреҳ шудааст:

ЗАН 1. **زَن** ҷинси модинаи инсон, ҷинси муқобили мард. 2. завҷа, аёл, ҳамсари мард; **зани бева** зани бешавҳар, бевазан; **зани меҳнатӣ** зани меҳнатдӯст, зани серғайрат; **зани муштипар** зани нотавон, очиза, заифа; **зан гирифта** духтареро ба ақди никоҳи худ даровардан, издивоҷ кардан, хонадор шудан; **зан додан касеро** зандор кардан, хонадор намудан касеро; **зан шудан ба касе** ба шавҳар баромадан, бо марде издивоҷ кардан, ба қайди никоҳи марде даромадан [II. 14, 507].

Аз тафсири боло маълум аст, ки дар ин луғати маъруф танҳо ду маънои «**зан**» оварда мешавад: «чинси модинаи инсон, муқобили «мард» ва «хамсар».

Вақте ки **зан** ба мурдаҳона сар халонд, Толиб дарҳол аз ҷой хеста, ҷониби вай рафт [Ш. 4, 32]. Вале янгаи \bar{u} аз ҷумлаи **занони** неку нағз набуд, ки ба дили реши ҳамчинсаш раҳмаш ояд, ба ғаму аламаш сарфаҳм равад [Ш. 6, 103].

Дина мо писари калониамонро **зан** додем, пиру кампир тӯй доштем, келин фаровардем [Ш. 6, 86]. – Дигар ту ин ҷо зиндагӣ намекунӣ, садқаи **зан**, хонаю дари обод шавад [Ш. 6, 83].

Чунон ки аз мисолҳои дар боло овардашуда бармеояд, баръакси вожаи «**мард**» калимаи «**зан**» дар ҳамин шакли содааш маънои «хамсар»-ро ҳам дода метавонад. Чунон ки пештар қайд карда будем, дар забони муосири тоҷикӣ «марди ин зан» намегӯянд, балки ё «мардаки ин зан», ё «шӯйи ин зан», аммо дар хусуси «зан» ин суҳанҳо содиқ нестанд, яъне «зани ин мард» гуфта мешавад:

Ёд дорӣ, дар бораи як бева нақл карда будам... **зани** ҳамин даюс аст вай [Ш. 6, 31].

Қобили зикр аст, ки вожаи мавриди назар ғайр аз маъноҳои овардашуда дар осори бадеӣ ва нутқи гуфтугӯӣ боз ба маъноҳои дигаре далолат мекунад, аммо он маъноҳо дар луғатҳо қайд нагардидаанд. Зикр наёфтани ин маъноҳо шояд ба хоҳири он бошад, ки онҳо, баръакси луғати «мард», асосан, тобиши манфӣ доранд. Ҳангоми таҳлили калимаи «**мард**» сермаъно ва сермаҳсул будани онро зикр намуда, шоҳиди он шудем, ки ин вожа дар ҳама гуна шакл маъноҳои мусбатро ба бор овардааст. Луғати «зан» бошад, чунон ки дар насри бадеӣ мушоҳида мешавад, ғайр аз маънои аслии худ боз барои ифодаи маъноҳои истифода шудааст, ки онҳо, асосан, тобишҳои манфӣ доранд.

Э, ту **зани** - чӣ, ин қадар нолаю зорӣ дорӣ ранги **занақхо**, хез аз ҷоят, – тапончаро сӯйи он мард рост карда гуфт Александр [Ш. 6, 181].

Ин ҳолат, яъне маъноҳои «тарсуӣ, буздили, дар гап устувор набудан, ваъдахилофӣ ва ғ.»-ро соҳиб шудан ғолибан дар калимасозии ин вожа равшантар ба назар мерасад. Масалан, вожаҳои **зантабиат** «1. дорои табиати латифу нозуки занона; нозуктабъ. 2. *ниг.* занмизоч», **занмизоч** «марде, ки табиат ва феълу атвораш занона аст», **занбашара** «занмонанд, бо афту андоми занона», **занғар** «дашном ба марде, ки ба сабукпоии занаш беаҳаммият аст, дайюс, қалтабон», **зансеталоқ** «он ки занашро се талоқ кардааст (оҳанги таҳқирӣ дорад)», **занакфеъл** «марди сернозу нуз, зуд қаҳр мекардагӣ, дар гапаш ноустувор». Чунонки аз ин мисолҳо бармеояд, вожаҳои зикршуда ва калимаҳои дигари бо воҳиди лексии «зан» сохташуда ба маъноҳои «беъътиной, таҳқир, истехзо, заифӣ, нотавонӣ, ноустуворӣ, тарс, ғайбат, сергапӣ» нисбат ба мардон истифода мешавад.

Илтимос, ҳар чизе ки мегӯям, нуқта ба нуқта чоп кунед, то шавҳари **занакмизочам** хонда шарм дорад (Оила. № 49(878) 07.12.16 с 5). Болои сӯхта намақоб гуфтагӣ барин, шавҳари **занмизочам** ҳар рӯз ба ман чанг карда ба захмҳои дилам намақ мепошад (Оила. № 4907.12.16 с 5). **Занак барин** қаҳр карданат ба дилам задааст, ислоҳ мешуда бошӣ, зудтар мардақ шав, вагарна баромада меравам! (Оила, №43, 26. 10. 2016. с 17). Сарҳисоби шавҳари **занмизочотонро** бошад худатон ягон илоҷ карда ёбед (Оила, № 39,28. 09. 2016 с 5). – Ба саратон рӯймол бандед, ман ба майдон медароям, – нонро ба танӯр часпонда гуфт занак. – Мо сарбанди **занона** бастагӣ ҳисоб, гуфт шавҳар [Ш. 7, 229].

– Заноне, ки шавҳари **занакмизочу** зихна доранд, маро хуб мефаҳманд. Мо ҳамсарони ин гуна мардҳои номард аллақай ба тақдир тан дода зан буданамонро кайҳо фаромӯш кардаем (Чархи гардун, № 17, 26. 04. 2017 с. 4). Ин мардаки **занакмизоч** ҳатто ба язнаву янғаҳои ман кордор шуда, дар ҳаққашон бухтон мебофт (Оила, № 33, 17. 08. 2016 с. 16). Асабҳоям пурра хароб шуданду дигар гапи ин марди **занакбашараро** бардошта наметавонам (Оила, № 33, 17. 08. 2016 с. 16).

Росташиро гӯям аз зиндагӣ бо ин марди **занақфеъл** безорам, вале хотири фарзандонам ночор «сари кафида зери тоқӣ» гӯён тоқат карда мегардам (Оила, № 33, 17. 08. 2016 с. 16).

Вақте ки номи халқхоро ба забон меорем, маъмулан, аҳолии мардинаи он ба назар гирифта мешавад: тоҷик, ўзбек, рус, англис, амрикоӣ ва ғ. Дар калимаҳои ифодакунандаи миллату халқиятҳо ва касбу кори одамон барои нишон додани ҷинси занона калимаҳои «зан», «духтар» илова мешаванд: тоҷикдухтар, тоҷикзан, қазокдухтар, тракторчизан, зани рус, духтари амрикоӣ ва ғ. Гоҳо ба ному насабҳои занонаи забонҳои хориҷӣ барои нишон додани мансубияти ҷинсии онҳо калимаи «хонум»-ро истифода мекунанд: хонум Теччер, хонум Дворкин ва ғ.

Ногуфта намонад, ки ҳар чизе дар фавқ баён гардид, танҳо ба калимаҳои «мард» ва «зан» дахл дорад, на ба мафҳуми онҳо. Масалан, мафҳуми «зан», ки бо вожаҳои зиёде ифода мегардад (модар, маъшуқа, духтар, хоҳар...), дар нутқи гуфтугӯӣ ва, хусусан дар адабиёти бадеӣ, маъноҳои мусбат (меҳрубонӣ, дилсӯзӣ, азхудгузаштагӣ, зебӣ, латофат, назокат ва ғайра)-ро ба бор овардаанду меоранд. «Зан агар аз дидгоҳи як адиб мавҷуди заифу ҳақиру нотавон аст, дар сахнаи дигар чун маъшуқаи зебову ҳамсари ҷоннисор ҷилва мекунад. Аксари онҳо занро дар майдони пахта дидаву зебоаш хонданд. Савори трактораш карданду олиҳааш гуфтанд, дар сахро машғули каландзаниаш диданду зани озодаш хонданд. Танҳо аз нимаи дувуми солҳои 60-ум ба баъд насли тозае ба майдони адабиёт ворид шуд, ки дидгоҳаш ба мавзӯи зан, ҷойгоҳи иҷтимоиву озодии он дигаргуна буд» [И. 103 ,7].

Албатта, бо ин гуфтани нестем, ки табиати забони тоҷикӣ мардсолорӣ будааст. Ин ҳодиса, то он ҷое ки мо иттилоъ дорем, дар забонҳои арабӣ, англисӣ, русӣ, олмонӣ, форсӣ ва бисёр дигарҳо низ маъмул аст. Сабабаш, шояд, ба офариниш ва пайдоиши оламу одам вобаста бошад ва минбаъд, тасмим гирифтаем, ки ин масъаларо

пайгирӣ намоем, зеро он мавзуи мубрами забоншиносии муосир мебошад ва аз ин ҷиҳат таҳқиқоти бештареро меҳаҳад.

Ба қавли Фаридун Ҷунайдӣ – забоншинос ва ҷомеашиноси эронӣ, вожаи «зан» дар забони паҳлавӣ, ки забони давраи Ашкониёну Сосониён будааст, ба гунаи «кан» хонда мешуд, ки он худ аз кайинӣ (kaūni) забони авастой – куҳантарин забони ориёиёни ҷаҳон ва ҳамчунин забони санскрит баргирифта шудааст. Ин калима (кайинӣ) низ аз решаи «кан»-и авастой, ки «хона» аст, баромада, баробар бо «дорандаи хона» (соҳибхона) мебошад.

Решаи «кан» як маънои дигар низ дорад, ки «дӯст доштан» бошад ва чунон ки аз решаи нахустини он бармеояд, вожаи куҳнаи форсӣ буда, пайдоишаш ба давраи модарсолрафта мерасад. «...ӯ (кан-М.М.) зеботарин дostonро аз кӯшишҳои модарон барои расидан аз он ҳангом ки мардумон ҳам чун дигари ҷонварон дар рамаҳои бузург мезистаанду нарм-нарм барои гурез аз сармо хонасозиро оғоз карданд, бозмегӯяд» [I. 137, 2].

Аз таҳқику пажӯҳиши бостоншиносон маълум аст, ки нахустин хона, бар дасти модарон дар дили кӯҳхову теппаҳо дар оғоз бо панҷаи онону баъд ба ёрии санг канда шудааст ва калимаи «кан» ва амали **кандан** низ аз он шаҳодат медиҳад, ки кан ё хона дар оғоз дар кӯҳу замин канда шудааст ва шояд хонаҳои нахустин ва хеле хурд барои пинҳон кардани кӯдаку навзоди бараҳна аз сӯзи сармо сохта мешуданд, ки ба лона ва ё хонаи ҳайвоноти ваҳшӣ монанд буданд. Пасон ин хонаҷаҳо рӯз ба рӯз ҳаҷман калон мешуданд, ғунҷоиши онҳо афзуд, то ки дигар фарзандону модаронро дар худ ҷой диҳад.

Аз таҳаввулоти минбаъдаи вожаи «кан» маълум мешавад, ки он баъдтар бо пасванди «-т» ба гунаи «кант» даромадааст, ки дар забони паҳлавӣ баробар бо «шаҳр» аст. Баъдтар, бо иваз шудани «-ат» ба «-ад» ба шакли «канд» медарояд, ки имрӯз дар гунаи «канду» маънои «хонаи занбӯр»-ро дорад, **пасонтар** бо фурӯ афтодани «н» ба гунаи «кад», «када», «ката», «кадевар», «деҳкада» ва ғайра даромадааст.

Чунон ки аз ин гуфтаҳо бармеояд, аввалин деҳкадаҳо занон бунёд кардаанд, зеро дар он ҳангом мардону писарони калонсол ба дунболи сайду чамъоварии меваи дарахтон дар кӯҳу дашту чангал пароканда буданд. Дар ин бобат Фаридун Ҷунайдӣ менависад: «...пас бингарем, ки гурӯҳи мардону писаронро гоҳ-гоҳе орзуи дидори занону хоҳарону духтарон бармеҳосту ононро ба сӯйи хонаву кан ва деҳкада мекашонду аз он ҷо оромише, ки дар хонаҳо равон буд, барояшон саҳт дӯстдоштанӣ менамуд, решаи дувуми «кан», ки «дӯст доштан» бошад, падидор гардиду вожаи паҳлавӣ «каничак» (кан ай чак) аз ҳамин реша аст, ки дар форсӣ ба «канизак» дигаргун гардид, баробар бо «дӯст доштани кӯчак»» [I. 137, 3].

Аммо, чунонки маълум аст, вожаи «канизак» баъдтар дар забони форсии тоҷикӣ маънои манфӣ мегирад. Таваҷҷуҳ ба ФЗТ:

КАНИЗ كنين зан ё духтари зархарид; хизматгордухтар, хизматгорзан.

Канизе фиристоду як тан гулом,

Яке даст чома, яке хон таом. Ҷомӣ

КАНИЗАК كنينك шакли хурдӣ ва навозиши каниз.

Чу Ковус рӯйи канизак бидид,

Дилаш меҳру пайванди ӯ баргузид. Фирдавсӣ

Ҷӯро канизаке буд, ба вай бахшид. «Маҷмаъ-ул-ансоб» [II. 12, 538].

Аммо бо гузари рӯзгору бо густариши кори ҷаҳон, ки шукӯҳи модарсолорӣ ба падарсолорӣ табдил гардид, барои поси бузургдошти поягузорони фарҳанги мардумӣ, ки занону модарон буданд, аз сӯйи мардон номҳои (лақабҳои) дигар барои онон ба вучуд омадан гирифт.

Нахустин аз ин номҳо «найирико» будааст, ки дар забони авастой маънии «зани паҳлавон» - ро медиҳад. Решаи ин ном вожаи «нар» дар забони авастой «паҳлавон, зӯровар» буда, шакли наринаи он дар номи яке аз бузургтарин паҳлавонони Эрон «Наримон» – бобои Рустами ҷаҳонпаҳлавон боқӣ мондааст. Аз он ҷо ки дар забонҳои куҳани ориёӣ вожаҳо се навъ ҷинсияти грамматикиро таҷассум менамуданд, ба

ифодаи мафхумҳои «пахлавон, зӯровар» барои чинси мардона «нийрӣ» ва барои чинси занона вожаи «найрико» кор фармуда мешуд. Ин вожа дар забони паҳлавӣ ба гунаи «найриқ» даромад, ки як номи дигари бонувон буду ханӯз ҳам дар забони арманӣ дар ҳамин шакл ва дар ҳамин маъно мустаъмал аст. Дар забонҳои форсии имрӯза ин вожа пурра аз миён рафтааст.

Калимаи дигаре, ки мафхуми занро каме мутафовиттар ифода мекунад ва имрӯз дар забони тоҷикӣ ҳам дар истеъмол аст, «бону» мебошад. Дар забони паҳлавӣ «бонук» хонда мешуд ва дар забони кӯҳани авестойӣ айнан, чи хеле ки дар забони имрӯзаи тоҷикӣ вучуд дорад, яъне «бону» садо меодаст. Решаи ин вожа «бон» авестойӣ аст, ки маънои «фурӯғ, равшаноӣ» - ро медиҳад. Маълум аст, ки дар вожаҳои зиёди авестойӣ дар давраи дурударози таърих овози «н» ба «м» мубаддал гаштааст, ки ба «бон»-и авестойӣ низ таъсир расондааст ва дар натиҷа он ба «бом» табдил гардид. «Бом» ба маънои «равшанӣ» дар таркиби вожаи «бомдод» (= хангоми равшаноӣ) ё диҳанда равшаноӣ; фурӯғи сапедадам худро нигоҳ доштааст. «Аз ин ҷо аст, ки бар ин бунёд вожаи «кадбону» пайдо шудааст, ки маънояш «равшаноии хона» аст ва агарчи имрӯз камтар корбурд дорад, дар навиштаҳои то садаи ҳаштуму нухум ҳама ҷо ба ҳамин гуна омадааст» [Ш. 12, 4].

Дар ФЗТ (1969) вожаи таҳти назар ба тариқи зайл ташреҳ гардидааст (айнан):

КАДБОНУ 1. соҳибхоназан, бонуи хона, хоним.

Чун рӯзе чанд баромад, ин ғулом кадбонуро гуфт: Хоҷа туро дӯст намедорад ва зане дигар хоҳад хост. «Ахлоқи муҳсинӣ».

Ба вақти иштиҳо таъхири кадбону намезебад,

Магар тушбераро кар гашт гӯш аз ҷӯши фарёдам?

Савдо

2. зане, ки маъмури пухтупаз аст, сардори занони ошпаз.

Баковулон дар хорич, **кадбонуён** дар харам саргарми пухтупаз буданд [II.12,525].

Садри Зиё

Дар насри бадеии имрӯзи тоҷикӣ низ ин калима дар истеъмол қарор дорад:

Дар он ҷо ўро ба ҳавличаи миёна, ки дар он занҳои ҷавони ғайриникоҳӣ истиқомат доштанд, дароварда ба дасти **кадбону** супурд [III. 16, 269].

Баъди ним соат шамъу кӯзаҷаи шароб бо ду ҷоми нуқрагин ва анору турунҷу бихӣ – ҳама дар лаълӣ ниҳодаву чанг дар бағал – **кадбону** ҳозир гардид [III. 17, 13].

Дар баъзе гӯйишҳои тоҷикии муосир калимаи мазкур шакли «кайвонӣ»-ро гирифтааст:

Хуб шудааст, хоҷаам! – гуфту **кайвонӣ** аз хона баромад [III. 3, 276].

Дар осори классикӣ вожаи **кайвонӣ** истеъмол гардидааст, аммо на ба маънии зикршуда, балки, чунонки дар ФТЗТ омадааст:

КАЙВОНӢ كيوانى. мансуб ба Кайвон; 2. сиёҳтоб, ба сиёҳӣ моил.

Чомаро ҳам ба ранги кайвонӣ

Дод тартиби анбарафшонӣ. Хисрави Дехлавӣ [II. 12, 528].

Дар ФТЗТ вожаи кайвонӣ ба маънои «кайбону» шарҳ дода шудааст:

КАЙВОНӢ I كيوانى *гуфт*. кайбону, кадбону, зане, ки дар тӯй ва дигар маросимҳои занонаи маҳаллаву гузар ё деҳа хизмат мекунад, ходим; пазанда, ошпаз; ◇ кайвонӣ бисёр шуд, дегу табак мурдор шуд (зарб.) [II.14, 578].

Вожаи дигаре, ки барои духтарон дар забони форсии тоҷикӣ дар истеъмол аст, «дӯшиза» мебошад, ки дар забони паҳлавӣ «дӯшичак» (ду шӣ чак) хонда мешудааст, ки худ аз решаи «зӯш» авестой ба маънии «дӯст доштан» баромада, дар якҷоягӣ маънои «дӯст доштани хурдакак»-ро медиҳад, ҳамон «ках» дар вожаи «канизак» ҳам нахуфта аст.

Чунонки аз гуфтаҳои боло бармеояд, мо дар таҳлили этимологии калимаи «зан» ба ду ақида рӯбарӯ гаштем: ба назари аксари решашиносони забон вожаи «зан» аз «зоидан, ба дунё овардан ва умуман зиндагӣ» ба вучуд омадааст, мувофиқи ковишҳои этимологии забоншинос ва чомеашиноси эронӣ Фаридун Чунайди он аз калимаи «кандан» пайдо шудааст.

Назарияи Чунайди ба назар боваринок ва ба ҳақиқат наздик менамояд. ӯ, аслан, ба мантиқ таъя намуда, ҳаёти одамони ибтидоиро аз нигоҳи материалистӣ хуб дарк мекунад ва хулосаҳои дурусти мантиқӣ ҳам мебарорад. Шояд вай ҳақ ҳам бошад, вале мо тарафдори назарияи аввалӣ ҳастем, зеро намояндагони ин назария ҳам ба мантиқ ва ҳам ба омӯзиши маводи муътамади илмии бостон таъя намудаанд.

3.3. ВОЖАҲОИ УМУМИЧИНС ВА БАЪЗЕ ВИЖАГИҲОИ ДИГАРИ ЛУҒАВИЮ МАЪНОИИ ОНҲО

3.3.1. Калимаҳои хешутабории умумичинс

Дар забони ирӯзаи тоҷикӣ як идда воҳидҳои луғавие мавҷуданд, ки онҳо вожаҳои умумии хешутаборианд, ҳам ба чинси занона ва ҳам ба чинси мардона тааллуқ доранд ва ё дар мавқеи мобайнӣ қарор доранд, бинобар ин онҳоро метавон умумичинс номид. Ин истилоҳот номи умумии хешиву авлодию қавмӣ, номи муносибатҳои хонадорӣ, оиладорӣ, заносӯйӣ, давраи синнусолии фарзандон, аломату нишонаҳои мардӣ, занӣ ва ғайраро ифода мекунанд.

ФАРЗАНД فرزند писар ё духтар нисбат ба падару модар, валад, зода; **фарзанд дидан** фарзанддор шудан, соҳиби фарзанд гардидан [П15,378].

Решаи вожаи **фарзанд** низ ба давраи қадими забонҳои эронӣ рафта мерасад: эронии бостон ***frazanti** > авестой **frazan** – **frazanti** > форсии миёна **frazand** > форсии нав **farzand**. Муҳаммади Ҳасандӯст решаи ин вожаро аз чузъи **zan** – «тавлид кардан, зодан» медонад ва илова мекунад, ки «луғати фарзанд ба далели доро будани воҳи «z» (ز) (<

эронии бостон **z** < ҳиндуаврупой **ḡ**) аз эронии шимоли ғарбӣ маъхуз аст» [И. 8, 2007–2008).

Дар маҷаллаи шабакаи иҷтимоии эронии «Решашиносӣ» калимаи мазкурро аз забони паҳлавӣ ишора намуда, аз ҷумла гуфтаанд:

«Фарзанд (паҳлавӣ). Фар + занд = фар ба маънои «шукӯх» ва занд ба маънои «бузург» аст. Монанди шозанд (шоҳ+занд) ба маънои «шоҳи бузург». Фарзанд ба маънои «шукӯхи бузурги одамӣ» аст» [И. 149].

Дар таҳлили калимаи **зан** реша аз «зиндагӣ, ҳаёт» маъно гирифтани онро эътироф кардем, аммо дар ягон маъхаз ё сарчашма дар шакли «занд» омадани онро дучор наомадем. Агар ҳамин тавр ҳам бошад, пас, ҷузъи «фар» аз ин калима кучо шуд. Маълум аст, ки дар решашиносӣ (этимология) гоҳо як овоз ва дар навишт ҳарфе низ маъно медиҳад. Пас, агар «занд» «тавлид кардану зоида» бошад, «фар» чист?

Дар тафсири дуҷум бошад, ҳар ду ҷузъи вожа маънидод карда шудаанд, ки ба мақсад мувофиқтар аст.

Пас, гуфта метавон, ки «фарзанд» калимаи аслии тоҷикӣ буда, асосан, нисбат ба насли инсон ба кор бурда шуда, дар забони имрӯзаи тоҷикӣ умумистеъмол аст. Дуруст аст, ки гоҳо мафҳуми фарзандро калимаи «бача» низ медиҳад, лекин, ҷунонки зимни таҳлили вожаи «бача»–и ин кор мушоҳида гардид, ин вожа ғолибан нисбат бар писарон ва насли ҳайвонот низ корбурд мегардад. Лекин, ҷунонки зикр гардид, «фарзанд» фақат ба маънои «насли инсон» истифода мешавад. Аз ин лиҳоз вожаи «фарзанд» дар осори бадеӣ (ҳам наср ва ҳам назм) доираи васеи истеъмол дорад. Устод С. Айнӣ дар «Ёддоштҳо» ин калимаро зиёда аз 90 маротиба истифода намудааст, ки ҳамаи онҳо нисбат ба инсон кор фармуда шудаанд:

Инҳо **фарзандони** одамони дорам буданд, инҳо ба сахтии истиқомати мадраса тоб оварда натавонистанд. Аммо ту **фарзанди** одами бечора будӣ, бачагиат дар сахтӣ гузашта буд, қобилиятат ҳам

дуруст буд [Ш. 1, 16]. Аммо Алихон, ки **фарзанди** панҷуми бобоям буд, ба аспаш хӯрчини пурчояшро бор карда рафтагори бозор буд, чунки ӯ чой–фурӯши чорбозоргард буд [Ш. 1, 43].

Дар ҷумлаи зерин меъёри истеъмоли вожаҳои «бача» ва «фарзанд» аз тарафи устод Айнӣ хеле дақиқназарона риоя гардидааст:

– Хар **бачаашро** намеzanaд, гов **бачаашро** намеzanaд, одам чаро **фарзанди** худро zанад, ман ӯро хунар ёд гирад гуфта, пӯписа кардам [Ш. 1, 108].

Дар маводи **тасвирию** таҳлилии мо ин вожа ба ҳамин маънӣ фаровон мавриди корбурд қарор гирифтааст:

– Баъзан барои тинҷии зиндагӣ, ба хотири **фарзандон** зану шавҳарҳои боандеша аз гуноҳи якдигар мегузаранд, яке сабуки кунад, дигаре вазнин мешавад [Ш. 6, 21]. Панҷ **фарзанд** ёфта буд, се нафари онҳо дар хурдсолӣ мурданд, модари беваи муштипар ду бачаи хурдсолашро бо хизмати хонаводаҳои қасон дар машаққат парварид, сониян ба даргоҳи Фирдавсӣ омад [Ш. 17, 63]. Фирдавсӣ омадани зани Аббоси маҳбус ва хоҳиши ӯро аз забони Фотима шунида мутаассир шуд. Ҳабси Аббоси бофанда ва сабабгори он, сабабгори бадбахтии аёлу **фарзандони** ӯ ба шоир маълум буд [Ш. 17, 66].

Ки зи як модар ду фарзанд ояд эй бас,

Аз ду модар лек як фарзанд н–ояд!

Гуфтан бамаварид аст, ки мисли дигар калимаҳои умумистеъмом «фарзанд» бо роҳи маҷоз соҳиби маънои иловагии маҷозӣ гардидааст. Дар ин ҳолат он бо вожаҳои дигари ғайришахс ҳамнишин шуда мафҳум ва маъноҳои аз доираи инсон берунро далолат мекунад. Ин ҳодиса, асосан, ҳоси назм мебошад. Масалан, Лоик Шералӣ «фарзанди кӯх» гуфта «дар шароити кӯхистон таваллуд шудан»-ро дар назар дорад:

Чу мо фарзанди кӯхҳои баландем,

Ба мо пастӣ намеzeбад, бародар!

Мусаллам аст, ки сермаъноии калима ба доираи ҳамнишинии он вобаста аст. Вожаи зерназар ҳамин хусусиятро доро мебошад ва шоирон, аз ҷумла Лоик, ҳамин вижагии калимаро самаранок истифода менамояд. \bar{U} вожаи тахтулназари моро бо калимаҳои **айём, замон, осмон, чаман** ва ғайра ҳамнишин менамояд, ки дар натиҷа маъноҳои «дар давраи муайян таваллудшуда», «офтоб», «булбул» ва мисли инҳо пайдо шудаанд:

Агар шоир бувад фарзанди айём,
Шумо ё нохалаф, ё носазоед!

Ҳар бузурге аввалан фарзанди як модар,
Ҳар бузурге аввалан фарзанди як халқ асту пас
Ифтихори ҷумла насли одам аст.

Агар дар шеър фарзанди замонам,
Ба лаб шеъри замон мемирам охир [Ш. 21].

Умуман, ин ҳодисаро дар ашъори шоирони дигар низ вохӯрдан мумкин аст. Масалан, дар ашъори Гулрухсор:

Субҳ гар **фарзанди зулмот** аст,
Волидайнӣ хешро аз чӣ ба куштан медиҳад?

Азизам, шеъри ман **фарзанди ишқи** туст,
Бимирам аз азоби дарди тавлидаш.

Ашки ман олудаву полудаи хоку гил аст.
Шеъри ман **фарзанди** ғампарвардаи **моми дил** аст,

Рӯ-рӯйи кулла рав, аз хок дил накан
Фарзанди хок ту, фарзанди хок ман [Ш. 12].

Калимаи «набера» «фарзанди фарзанд, фарзандзода, писарзода ё духтарзода» [П.14, 875] низ аз истилоҳоти хешовандӣ ба

хисоб рафта, дар қабати калимаҳои умумиистеъмол қарор дорад. Вожа дар ҳамин шакли овозии худ дар осори адибони асрҳои миёна истеъмол гадидааст, ки аз қадимӣ будани калима шаҳодат медиҳад. Дар ФЗТ бо овардани шохид аз «Шоҳнома»-и Фирдавсӣ ин луғат чунин тафсир шудааст:

НАБЕРА//НАБЕР نبيره I. фарзандзода, фарзанди фарзанд, писарзода, духтарзода.

Паси пушти лашкар Каюмаршоҳ

Набера ба пеш андарун бо сипоҳ. Фирдавсӣ

Бикуштӣ шаҳаншоҳро бегуноҳ,

Набери чаҳондор Баҳромшоҳ. Фирдавсӣ [II. 14, 816].

«Набера» барои забонҳои адабии форсӣ ва дарӣ низ ба маънои «фарзанди фарзанд» муштарак мебошад. Масалан, дар «Луғатномаи Деххудо» доир ба шарҳи ин калима маълумоти зиёде оварда шудааст, ки бахши аввали онро меоварем:

نبيره . [ن ر / ر] (ا) بمعني فرزندانده باشد عموماً, و پسرزاده را گویند خصوصاً, و بعضي دخترزاده را هم گفته اند. (برهان قاطع) (از غياث اللغات). و بعضي ديگر پسر پسر و پسر دختر را ميگویند. (برهان قاطع). فرزندانده . (انجمن آرا) (آندراج) (فرهنگ نظام) (ناظم الاطباء).

چو گشتاسب روی نبيره بدید

شد از آب مژگان رخس ناپدید

فردوسی

Баргардон: «Набера. Ба маънои фарзандзода бошад умуман ва писарзодаро гӯянд хусусан ва баъзе духтарзодаро ҳам гуфтаанд ва баъзе дигар писари писар ва писари духтарро мегӯянд («Бурҳони Котеъ». Фарзандзода («Анҷуманоро», «Онандироч», «Фарҳанги низом», «Нозим-ул-табоъ». Писарзода, духтарзода «Нозим-ул-табоъ»:

Чу Гуштосб рӯйи набира бидид,

Шуд аз об мижгон рухаш нопадид» Фирдавсӣ.

Дар адабиёти бадеии муосири тоҷикӣ вожаи **набера** доираи истеъмоли густурда дорад, ки умуман «фарзанди фарзанд»-ро ифода намудааст:

Илоҳӣ имонатон ҳамроҳ шавад, тӯйи **набераву** абераҳотонро бинед, – кампир дуоқунон сухани Ҳочиро бурид [Ш. 1. 173].

Аммо ҳамаи фарзандон ва **наберағони** Нурмуҳаммад дар пӯшок аз худӣ ӯ фарқ надоштанд, ранги рӯю баданашон ҳам монанди худӣ ӯ сиёҳчатоб буда, фақат фарқашон аз якдигар дар калонию хурдии солашон буд [Ш. 1. 211].

– Ҳай –хай, – гуфт вай ба кампир, – набераатон писари муқаррарӣ не, тӯраписар шудааст [Ш. 3, 25].

Аммо Марзия аз меҳрубонии бобо нисбат ба **набераи** дилбандаш ва аз «қиллиқҳои кӯдакона»-и ӯ ғашаш меомад [Ш. 16, 104].

Ту дигар фирор кардӣ ба чаҳони сарду хомӯш,

Ту дигар намекушӣ ба **наберагонат** оғӯш [Ш. 21, 251].

Маълум аст, ки «набера» мансубияти хешутаборӣ нисбат ба бобо (падари падар ё падари модар) аст. Аммо ин мансубият метавонад идома ёбад, яъне нисбат ба бобои падар ва бобои бобо. Дар чунин ҳолат дар баробари ин дараҷаҳои хешовандӣ (фарзанди фарзанд ё фарзанди набера) мафҳумҳои ба вучуд омадаанд, ки маънои онҳоро дар забони имрӯзи тоҷикӣ калимаҳои «абера» ва «чабера» медиҳанд.

Ин вожаҳо дар ФЗТ (1969) зикр наёфтаанд, аммо дар ФТЗТ ҳар дуи онҳо шарҳ дода шудаанд:

АБЕРА **ابيره** фарзанди набера. [Ш. 14, 30].

ЧАБЕРА **چبیره** фарзанди оила дар насли чорум, набераи набера [Ш. 15, 520]:

Бори чорум, агар насиб шавад, мепурсанд

сиҳатии **наберагонатро**.

Бори панҷум, агар саодати будан

ҳанӯз ҳаст, зи ту мепурсанд

Не фикри **чабера** дораду не ачдод,

Ҳайхот зи қарн, қарни ғулғулафкан.

Эй асри ман, эй зиёну эй захру зақум,

Эй асри ман, эй адӯву эй дӯзахи ман [III. 20, 256].

Истилоҳоти хешутабории «абера» ва «чабера» дар забонҳои форсии эронӣ ва дариӣ имрӯза дар истеъмол нестанд, вале барои ифодаи ин мафҳумҳо дар луғатҳои маъмули форсӣ калимаҳои «нава» (набера), «набера» (абера), «натича» (чабера) ва «надида» (насли панҷум, ки дар забони тоҷикӣ муодил надорад) зикр гардидаанд.

Аз ин ҷо чунин хулоса намудан мумкин аст, ки решаи вожаҳои таҳти назар собиқаи таърихии бостондоранд.

Чунонки зикр гардид, вожаи «фарзанд» яке аз чунин калимаҳост, ки дар сатҳи забони меъёри истифода шуда, ҳам барои ҷинси мард ва ҳам барои ҷинси зан баробар аст. Дар забони гуфтугӯӣ бо ин калима дар шакли ихтисории «фар» дар қолаби исму исм бо дигар воҳидҳои луғавии хешутаборӣ омада, калимаҳою ибора-истилоҳоти дигар сохтааст, ки ба забони адабӣ ҳоло роҳ наёфтаанд, он вожаҳоро мо дар матни бадеӣ пайдо кардан натавонистем. Аз ҷумла, лаҳҷашиносон калимаи «фарҳаваса» // фрнъваса // фърнъвасаро «ба маънии фарзанди абера» қайд кардаанд [I. 29, 45].

Аммо фарзанди охирин дар оила бо як вожа баён карда нашудааст, ки истилоҳи фарзанди кенчагӣ рӯи қор омадааст ва баъдан ин истилоҳ субстантиватсия шуда, бидуни вожаи **фарзанд** дар шакли **кънҷак?** // **кънҷк** маъмул шуда, маънии фарзанди охиринро далолат мекунад.

Бо вожаи **гулак**, ки дар байни калимаҳои зиёди ифодакунандаи маънии

кӯдак доминант ҳисоб шуда, хусусияти умумистеъмолӣ дорад, пасванди –**вара** илҳоқ гардида, морфемаи нави луғавӣ **гулаквара**

(соҳиби кӯдак, серфарзанд) сохта шудааст, ки категорияҳои грамматикӣ исро қабул карда, ба шахс далолат мекунад.

Аз сифати хом ва пасванди **-ак** калимаи хомак тавлид шудааст, ки вожаи сермаъно буда, дар асл сифати ашёт ва дар мисоли зер ба муайяншавандаи **бача** ё **дъхта** ниёз дорад, вале чун хусусиятҳои исро доро шуда, ба ин категорияи луғавӣ-грамматикӣ гузаштааст, кӯдаки пеш аз мухлат таваллудшударо ифода мекунад: бади ҳамаи **дъхта** дига не расидаги-ш-аддъм, не хомак-ш-а. Чанд мисол бо ин гурӯҳи лексикӣ: **дъмравак-ъмқатим-ай** солой ма деволдавак **бъдъм**, **тъ** санговдавак **бъди**? **Сънҳор-ъш** йа мисқолак дора, **бахаму овора**; **лув-ъшкъ**, **тарък-ъш** гърйа кънаме мунда – **йк?** – **йай?**; **келн-ъш** дар **дъст-ъш** мъштък дора. Ба ин монанд вожаи сағира, ки дар асл моли забони арабӣ буда, маънои "хурд, кӯчак, майда, норасида"-ро дар бар мегирад. Дар лаҳҷаҳо бошад боз ба маънии "ятим, бачаи бепадари модар" ва "бачаи шӯху беодоб" низ кор фармуда мешавад, ки маъноҳои лаҳҷавии он тибқи ҳаминаи ҳодисаи маъмул ба амал омадааст: Сағераҳои **Ғанӣ** говошон –а дар пахта сар доден.

Кӯдакҳояш сағера шуданд, занашро партофт, зан гирифт, ба кор масту аласт меояд, аммо мо ба вай ҳайфи ту намегӯем, хушомад мезанем [Ш. 6, 60].

ҚУДО *т.* **قدا** падари модари арӯсу домод (*зану шавҳар*) нисбат ба якдигар; **қудо шудан** духтар дода ё духтар гирифта хешу табор шудан бо ҳамдигар, нисбати хешутаборӣ ва ақрабӣ пайдо кардан [Ш. 14, 695].

Ин вожа ҳам иқтибосӣ буда, аз забонҳои туркӣ-муғулӣ ба забони тоҷикӣ ворид шудааст, аммо замони иқтибосшавии он мушаххас нест. Ин вожа дар ФЗТ (1969), ки калимаҳои то асри XIX дар адабиёти бадеии форсӣ-тоҷикӣ мустаъмалро фаро гирифтааст, дарҷ нагардидааст. Аз ин ҷо хулоса кардан мумкин аст, ки калимаи **қудо** ба забони мо дар авохирӣ садаи XIX ё аввалҳои қарни XX дохил

гардидааст. То ин давра «қаробати хонаводагии зану шавҳар» чӣ ном доштааст, мутаассифона, мушаххас карда натавонистем.

Чунин гиларо аз **қудояш** мешунид, шояд чунин дасту пой гум намекард [Ш. 11, 292].

Агар насибаву тақдир рафта бошад, мо аз шумо беҳтар **қудо** ёфта наметавонем, лекин дадеш мегӯянд, ки «ман дар ин вилоят аз чорта якта шуда омадам, тӯйи мардумро бисёр хӯрдам, барои тӯйи духтари ман даҳ ман биринҷ бо асбобаш лозим мешавад [Ш. 1. 38].

Вақте ки **қудоҳо** бори дуюм омаданд, сад баҳона пеш оварда, Зӯҳроро хостгор шуданд [Ш. 4, 78].

Калимаи **қудо** ҳамчун вожаи ифодакунандаи мафҳуми хешутаборӣ дар забонҳои форсӣ ва дарӣ вучуд надорад, зеро он дар фарҳангҳои тафсирии дар дастраси мо қарордошта («Луғатномаи Деҳхудо», «Фарҳанги форсӣ (Фарҳанги Муин)», «Фарҳанги муосири форсӣ», «Қомуси дарӣ-русӣ») зикр наёфтааст.

БЕВА بيه 1. зани шавҳармурда ё аз шавҳарчудошуда, бевазан. 2. марди безан ё занмурда: **зани бева, беваи бекас, беваю бечораҳо; бева мондан, бева шудан** [Ш. 14, 164]

Бева кист? – ба ин гап эътибор надода пурсид Қайс, – очама мегӯӣ... [Ш. 13, 61]. Шӯяш бечора, дар гӯр ҳам аз дасти ин бева ҳол надорад, – гуфт Нурия [Ш. 11, 17]. Дар ин гузар ман чӣ кор карда гаштаам, ки ҳар кас ба беваю бечораю сағираҳо даст дароз кардан гирад? [Ш. 3, 125]. Ба беваю сағира чавр накун, оҳи дилашон расво, шармандаат мекунанд [Ш. 13, 56]. Вай гуфт, ки бо ин кор бо чандин нафар занҳои бева ва бечораи сербача ёрӣ мерасонад [Ш. 7, 177].

Калимаи «бева» низ ба қатори вожаҳои ифодакунандаи ҳам чинси мардона ва ҳам чинси занона дохил мешавад, аммо, чунонки аз мушоҳидаи мо дар осори бадеӣ бармеояд, он асосан нисбат ба занон истифода мегардад. Дар зиёда аз сад ҳолате, ки мо дар матнҳои таҳлилий ба ин калима рӯбарӯ омадем, қариб 98 дар сади онҳо ба чинси занона нигаронида шуда буданд.

Гузашта аз ин вожаи мазкур дар баъзе мавридҳо барои ифодаи маъноӣ манфӣ барои таҳқиру ихонат, тавҳин ва ҳақорат нисбат ба занон истифода мешавад:

– Худат бача мезоидиву занаш ба сарат мушт мебардошт, алами маро мефаҳмидӣ, бева! [Ш. 11, 181]. – Э бева, ту чаро ба сари кампири бемор ин қадар вағғос дорӣ? – ҷангҷӯёна ба духтур наздик шуд Санавбар. Безорем мо аз табобати ту [Ш. 4, 55].

Ёд дорӣ, дар бораи як бева нақл карда будам зани ана ҳамин даюс аст вай [Ш. 4, 31].

Дар ҳамаи мисолҳои дар ҷавқ овардашуда калимаи **бева** нисбати заноне ба кор бурда шудааст, ки соҳиби шавҳаранд, ҳамсар доранд, аммо дар муносибати номатлуби одамон ҳамчун ба иззати нафс расидану паст задан ба кор бурда шудааст.

3.3.2. Ифодаи ҷинсият аз рӯи муносибатҳои иҷтимоӣ (эҳтиром вазифа, шугл, мансубияти иҷтимоӣ)

Маълум аст, ки дар забони тоҷикӣ ба шахс бо номаш мурочиат кардан маврид дорад. Ин тарзи муомила дар байни кӯдакон, наврасон ва ҷавонони ҳамсинну сол ва дар муомилаи калонсолон ба хурдсолон раво доништа мешавад. Дар ин маврид муносибати муътадил ва баробарӣ воқеъ мегардад, ҳеҷ гуна эҳтиром ва ё беэҳтиромиву нописандӣ эҳсос намешавад. Вале ба одами аз худ калон ва, умуман ба калонсолон ва муътабарон, бо ном мурочиат кардан аломати эҳтиром нест, балки нописандӣ ва таҳқир аст. Бо ном, одатан, кӯдакон, наврасон ва ҷавонон ба якдигар, калонсолон ба хурдсолон мурочиат мекунанд. Вале, агар ба кӯдакон номи падару модар ва бобову модаркалон ва ё ягон шахси бузурги авлод гузошта шуда бошад, ба эҳтироми онҳо ба хурдсолон на бо номашон, балки ба баёнӣ он шахсони баҳурмат мурочиат менамоянд. Бинобар ин як шахсро бо ҷандин унвон ном мебаранд. Масалан, ба кӯдак номи раҳматӣ Каримро ниҳоданд. Ёро фарзандони раҳматӣ **додо**, наберагон **бобо**,

додарзодаҳо **амак**, хоҳарзодаҳо **тағо**: агар он кӯдак духтар бошад, ба **ӯ бибӣ, оча, хола, амма, апа** гӯён мурочиат менамоянд.

Дар мурочиат ба шахси дигар, агар **ӯ** ношинос бошад, аз рӯйи синну сол бо вожаҳои ифодакунандаи мафҳумҳои хешутаборӣ мурочиат карда мешавад:

Садкаи номатон шавам, **акаи** Назир, ба доди мо бирасед, ягон илоҷ ёбед. Восеъро халос кунед, – зорӣ мекард Аноргул [Ш. 16,61].

Дар ҷумлаи боло Назир ба гӯянда алоқаи наздики хешутаборӣ надорад, аммо барои эҳтиром мурочиаткунанда ба мухотаб «ака» гуфта мурочиат кардааст. Дар мисоли дигар низ ҳамин ҳолат ба мушоҳида мерасад, яъне шахси номбаршударо дар ғайбаш **бобо** ном бурдаанд, гарчанде **ӯ** ба гӯянда алоқаи бевоситаи хешӣ надорад. Чун синну солаш аз гӯянда хеле калон аст, **ӯро бобо** менамад:

Бобои Фафур онҳоро насихат доданд [Ш. 8,161].

Вожаҳои ифодакунандаи мафҳумҳои хешутаборӣ ба ду гурӯҳи калон тақсим мешаванд.

1. Ба гурӯҳи якум вожаҳои дохил мешаванд, ки ҳам маънои хешовандиро мефаҳмонанд, ҳам эҳтиромро. Дар ин гурӯҳи калимаҳо ҳар ду маънӣ баробар, дар як вақт ифода мешавад: бобо, бибӣ, падар, қиблагоҳ, модар, оча, тағо, амак, хола, амма ва ғайра:

Дадаҷон, шумо дар кучо? Ман тарсида истодаам, – гуфт **ӯ** бемадорона [Ш. 3, 227]

2. Ба гурӯҳи дуюм вожаҳои дохил мешаванд, ки танҳо эҳтиромро ифода менамоянд. Дар ин гурӯҳи калимаҳо истилоҳи хешутаборӣ на маънои луғавии калима, балки маънои мансубияти калимаро ба гурӯҳи махсуси луғавӣ мефаҳмонад. Шахси ифодакунандаи эҳтиром хешӣ соҳибсухан нест, балки барои ҳурмату иззат **ӯро** ба хешаш нисбат додаанд. Масалан, шахсе ба бозори шаҳр омад, ба фурӯшандаи дӯкон нигариста, мегӯяд:

– Амак, як метр шоҳӣ чанд пул меистад? Чанд гуфтед? Ташаккур!
Дар чумлаҳои зерин вожаи ифодакунандаи эҳтиром ҳамин гуна вазифа дорад:

Хонаи амаки Мизроб ана ҳамин айвони баланд аст. Аммо худаш ба чангалзор рафтагӣ [Ш. 5, 60].

Ин гурӯҳи калимаҳо аз гурӯҳи якум бо он фарқ мекунанд, ки аксаран бо бандакҷонишинҳои соҳибии -ам, -ат, – аш намеоянд. Онҳо ё дар шакли холис (ғолибан ба вазифаи мухотаб) меоянд ва ё дар таркиби ибораи изофӣ воқеъ мегарданд, **акаи** Зариф, **амаки** Шариф, **холаи** Зебуннисо ва ғ. Ин гурӯҳи калимаҳои ифодакунандаи эҳтиром хангоми мусоҳиба ва мурочиат ҷонишинҳои шахсиро бо бандакҳои изофӣ ба худ тобеъ намекунанд, яъне дар шакли **падарам, падарат, падараш** ва **падари ман, падари ту, падари вай** намеоянд. Ин тарзи ифода махсуси вожаҳои гурӯҳи якуманд.

Дар калимаҳои амсоли **писарам, духтарам, хоҳарам, ҷиянам** маънии эҳтироми омехтаи лутфу марҳамат ва навозиш нисбат ба хурдсолон ифода мегардад. Дар чунин маврид калимаи ифодакунандаи эҳтиром бо бандакҷонишинҳо низ меояд.

Ин хулосаро чанд ҳодисаи забонӣ тасдиқ менамояд. Яке аз он ҳодисаҳо ин аст, ки маънии эҳтиром дар исм ва воҳидҳои дигар иловагӣ мебошад. Аз ҳамин сабаб маънии иловагӣ дар ҳар забон, ҳатто дар ҳар гунаи забон дар давраҳои гуногун пайдо мешавад.

Ҳодисаи дигари далели ин хулоса ҳамин аст, ки дар ҳамаи шеваҳои забони тоҷикӣ категорияи эҳтиром мавҷуд аст, вале вай дар онҳо ба тарзҳои гуногун ифода мешавад. Дар ҳамаи шеваҳои забони тоҷикӣ эҳтиром бо роҳи луғавӣ ифода мешавад, вале на дар ҳамаи онҳо ифодаи сарфӣ эҳтиром мушоҳида мешавад. Дар ҳамаи шеваҳо исмҳои ифодакунандаи мафҳумҳои хешутабор, масалан, **бобо, бибӣ, модар, падар, хола, тағо, амак, апа, ако** ва монанди инҳо эҳтиромро ифода мекунанд. Мардум ба калонсолон бобои Иброҳим, амаки Сафар, акаи Восеъ, холаи Шамсинисо гуфта мурочиат ва муомила

мекунад. Ин ибораҳо бо сифатҳои ифодакунандаи эҳтиром меоянд: амаки мухтарам, бародари азиз, хоҳари меҳрубон ва ғ.

Вожаҳои исми ифодакунандаи эҳтиром мисли аксарияти калимаҳо сермаъноянд, маънои эҳтиромии онҳо дар ҷумла равшантар зоҳир мешавад.

Барои ифодаи категорияи эҳтиром калимаҳои ифодакунандаи унвон, мартаба, дараҷа, насаб, лақаб, таҳаллус низ хизмат мекунанд. Ба ин гурӯҳ калима ва ибораҳои истилоҳии зерин дохил мешаванд: **аллома, домулло, устод, омӯзгор, муаллим, мударрис, ҳазрат, мавлоно, мавлавӣ, мулло, шайх, хоча, номзади илм, дотсент, доктори илм, профессор, академик, арбоб** ва ғ.

Дар ин гурӯҳ ҷойи махсусро калимаи **устод** ишғол менамояд. Масалан, дар ҷумлаи «Устод Айнӣ дар муайян намудани мақоми устод Рӯдакӣ дар адабиёти классикии форсу тоҷик хидмати шоиста намудааст» исми **устод** муносибати эҳтиромонаи соҳибсуханро ба ду шахсияти бузурги таърихӣ: сардафтари адабиёти классикии форсу тоҷик Абуабдуллоҳ Рӯдакӣ ва асосгузори адабиёти муосири тоҷик Садриддин Айнӣ ифода намудааст.

Маънои эҳтиромро ифода намудани калимаҳои устод ва муаллим дар лаҳзаҳои равшантар зоҳир мегардад, ки мардум на танҳо ба омӯзгорони мактабу мадраса ва омӯзишгоҳу донишгоҳҳо, балки ба ҳама шахсони муътабар ва соҳибэҳтиром бо ин калимаҳо мурочиат менамоянд. Дар аксарияти ин гуна мавридҳо калимаи мурочиатии **устод** ва **муаллим** ҳам шахси мурочиатшаванда ва ҳам эҳтироми мурочиаткунандаро ба он шахс ифода менамояд.:

Одил аз раиси маҷлис пурсид: – **Муаллим**, ман кай ба назди онҳо равам? [Ш. 4, 209].

Аз силсилаи муродифоти эҳтиромии **устод, муаллим** ва **омӯзгор** калимаи **муаллим** серистеъмол аст. Имрӯз онро барои эҳтиром дар ҳамаи мавридҳо истифода мекунанд. Калимаи устод нисбат ба калимаи муаллим камистеъмол аст, чунки мартабаи он баландтар аст.

Дар калимаи **устод** маънои луғавии он ҳамеша риоя мешавад. Машхуртарини он маъниҳо роҳбар, раҳнамо, соҳибшоғирд аст.

– Салимҷон, устои шумо кист?

– Домулло Ҳасанзода [Ш. 8, 211].

Дар ин муколама калимаи **устод** ба маънии аслии худ, вале калимаи **домулло** ба маънии эҳтиром омадааст. Дар ин маврид калимаи **домулло** бо калимаҳои **устод** ва **муаллим** ҳамчун муродиф воқеъ гардидааст. Ҳаминро ҳам бояд гуфт, ки дар мактаби кӯхна муаллимро асосан, **домулло** мегуфтанд:

Домуллои мактаб ба падари Аҳмад-махдум фаҳмондааст, ки писари вай дар забонаш лакнат дорад, дар вақти гап задан ва хондан забонаш мегирад ва агар Қуръонро ҳифз кунад, қории бад намешавад [Ш. 1, 30].

Устод вожаи сермаъност. Дар «Фарҳанги забони тоҷикӣ» ду маънои он зикр шудааст: «1) муаллим, омӯзгор; 2) донои қор, бомаҳорат; мутахассис дар коре, пешае» [Ш. 13, 395].

Ин вожа дар таркиби ибораҳои **устоди ғазал** ва **устоди фитрат** низ зикр гардидааст. [Ш. 13, 395].

Дар ибораи **устоди ғазал** ин калима ба маънои инсонии офаридгор омадааст. Дар ин маврид калимаи **устод** бо калимаи **пайғамбар** чун муродиф намудор мешавад, чунки аҳли касб ва таҳқиқ Ҳофизи ширинсухан ва нодиракорро бо ин ду калима тавсиф кардаанд, ўро устои ғазал – пайғамбари ғазал гуфтаанд. Дар шеъри зайл низ пайғамбар ба маънои **устод** омадааст:

Дар назм сето пайғамбаронанд.

Ҳарчанд ки ло набия баъдӣ,

Авсофу қасидаву ғазалро

Фирдавсию Анварию Саъдӣ.

Ба ин силсилаи муродифоти ифодакунандаи эҳтиром калимаи «ҳазрат» низ дохил мешавад. Аҳли фазл на танҳо пайғамбарон, балки шахсони офаридгори баландмартабаро низ **ҳазрат** мегӯянд. Аз ҳама

бештар ин унвонро ба Мавлоно Ҷомӣ нисбат додаанд. Ибораи Ҳазрати Ҷомӣ дар ҳама даври замон истифода шудааст.

Ҳамин тавр, дар забони тоҷикии имрӯза низ барои эҳтиром, назокат, иззату ҳурмат вожаҳои ифодакунандаи маъноӣ хешовандӣ берун аз маъноӣ аслии худ ба қор мераванд. Аммо, аз нигоҳи мо, даст кашидан аз ифодаи грамматикӣ иқтибосӣ ҷинсият дар забони имрӯзаи тоҷикӣ як амали мардсолорона хоҳад буд.

Хулоса

Дар хулосаи кор маҷмуи натиҷаҳои бадастомада ба таври зайл зикр шудаанд:

1. Вожаҳои ифодакунандаи ҷинсияти табиӣ ё биологӣ як қисмати бузурги таркиби луғавии забони муосири тоҷикиро ташкил медиҳанд ва дорои вижаҳои луғавӣ, маъноӣ, грамматикӣ ва иҷтимоӣ мебошанд.

2. Дар забони форсии қадим категорияи ҷинсияти грамматикӣ дар исмҳо ба воситаи пасвандҳо ифода мешудааст.

3. Дар давраи форсии миёна категорияи грамматикии ҷинсият дар забони тоҷикӣ пурра аз байн рафтааст.

4. Дар баъзе забонҳои дунё, ки соҳиби категорияи ҷинсият ҳастанд, нобаробарии мантиқӣ ба назар мерасад. Масалан, дар забони русӣ, аз чӣ сабаб калимаҳои **бахор (весна)** ба ҷинси занона ва **тобистон (лето)** ба ҷинси миёна гузаштаанд? Ё чаро вожаи **дар (дверь)** ба ҷинси занона, лекин **тиреза (окно)** ба ҷинси миёна тааллуқ дорад? Ба монанди инҳо мансубияти ҷинсии садҳо ва ҳазорҳо вожаи дигарро мантиқан шарҳ додан ғайриимкон аст. Дар баъзе забонҳо, аз ҷумла забони русӣ, баъзе аз мутазодҳо, ки мантиқан як ҷинсанд, аз ҷиҳати мансубияти ҷинсӣ низ бо ҳамдигар антоним шудаанд: рӯз (день) – мардона, шаб (ночь) – занона, об (вода) – занона, оташ (огонь) – (мардона) ва ғайра [М-3].

5. Бархӯрди гендерӣ масъалаи дигари таҳқиқоти мо аст, ки аз ҳаракати бо ном «феминизм» ба вучуд омадааст. Феминизм дар арсаи байналмилалӣ ба ҳаракати гендерӣ табдил ёфта, дар олами мутамаддин вусъати бештаре пайдо кард ва дар айни замон ҷузъи таркибии сиёсати дохилии бисёр кишварҳои ҷаҳон, аз ҷумла Тоҷикистон, мебошад [М-1].

6. Дар забоншиносии феминистӣ ду самт вучуд дорад: якум ба омӯзиши забон ишора мекунад, ки «ассиметрияҳо (нобаробарихо) дар системаи забон» бар зидди занон нигаронида шудаанд. Самти

дуюми ЗФ ба омӯзишу пажӯҳиши хусусиятҳои муошират дар гурӯҳҳои ҷинсияташ якхела ва омехта равона шудааст.

7. Таҳқиқоти гендерӣ моҳияти комилан байнисоҳавӣ доранд. Гендер маҷмуаи бузурги равандҳои иҷтимоӣ ва равшиноӣ, инчунин муносибатҳои фарҳангии мебошад, ки ҷомеа ба вучуд меорад ва онҳо дар муносибати шахсият бо забони милли низ таъсир мерасонад.

8. Вожаҳои мафҳуми хешутаборидошта аз рӯйи маншаъ ба ду гурӯҳ ҷудо мешаванд: а) аслии тоҷикӣ, ки хеле қадимаанд ва таҳаввулоти ҷиддии қиёфаи овозӣ, маъноӣ ва луғавиро аз саргузарондаанд, аммо то ба давраи имрӯза ба шакли умумидошташон расидаанд: модар, падар, бародар, хоҳар, ҳевар...; б) вожаҳои хешовандии иқтибосӣ аз забонҳои арабию туркӣ, ки то қабул гардидани онҳо муодилҳои аслии форсӣ-тоҷикии онҳо ҷӣ гуна вожаҳо будаанд, мутаассифона, маълум нест: амак, амма, хола, тағо, янға, кудо...[М-2].

9. Дар муносибат ва барҳурди ҷамъият калимаҳои «мард», «ҷавон», «пир» ва мисли онҳо, ки ба ҷинси мардона шомиланд, аз даврони хеле пеш маъноҳои мусбатро (далерӣ, шуҷоат, пойдорӣ, садоқат, ҷавонмардӣ, накукорӣ, химоят, пешво...) касб намудаанд ва вожаҳои ҷинси занона (зан, духтар, келин, бева) маъноҳои манфии монанди «тарс, дурӯягӣ, ноустуворӣ, ваъдахилофӣ, ғайбатчигӣ, хабаркашӣ, лаққигӣ...»-ро соҳиб шудаанд, ки имрӯз ҳам дар муоширату муносибати соҳибзабонон бо ҳамин маъноҳо ба кор бурда мешаванд ва маҳз бо ҳамин мазмунашон ба воситаи осори бадеӣ ба забони адабии муосири тоҷикӣ дохил гардидаанд [М-2].

10. Дар осори бадеии мансур, ки муошират, муносибат ва барҳурди воқеии ҷамъиятро то андозае дар худ таҷассум мекунад, маъноҳои тобиши манфидоштаи вожаҳои хешутаборӣ васеъ ба кор рафтааст, аммо дар аксар фарҳангҳои тафсирий (ФЗТ, ФТЗТ, «Фарҳанги тоҷикӣ-русӣ»...) ин маъноҳо зикр нагардидаанд [М-1].

11. Дар осори манзум, ҳатто дар дostonҳои ҳамосӣ ҳам, тобишҳои манфии калима ва истилоҳоти хешовандӣ ба кор наарафтаанд, аз ин ҷо, ба хулосае омадан мумкин аст, ки луғатнигорони тоҷик дар вақти тадвин намудани луғатномаю фарҳангҳо бештар ба осори манзум таъя мекунанд. Чунин муносибат, ба назари мо, чандон дуруст нест, зеро дар забони зиндаи халқ вожаву таркибу таъбирҳои мавҷуданд, ки ҷойгузини иқтибосҳо шуда метавонанд ва онҳоро аз насри бадеии муосир пайдо намудан мумкин аст[М-4].

Хулосаи калом, забони адабии тоҷикӣ нисбат ба забонҳои дигар, хосатан англисӣ, олмонӣ ва русӣ дар муносибатҳои гендерӣ нармтар ва хубтар аст, ки ин аз фарҳангӣ будани соҳибонаш дарак медиҳад.

Тавсияҳо оид ба истифодаи амалии натиҷаҳои таҳқиқ

1. Асосҳои назариявӣ ва натиҷагирӣ аз таҳқиқоти мазкур дар ҳалли ҳамаҷонибаи мушкилоти маъношиносӣ ва муносибатҳои гендерии забони адабии муосири тоҷикӣ ва муқаррар намудани қонуниятҳои корбурди онҳо дар нутқ заминаи муҳимме шуда метавонанд. Бояд сохту таркиби овозӣ, маъноии вожаҳои ифодакунандаи маъноӣ ҷинсиятро ба назар гирифта, дар баробари ҷиҳатҳои лексикӣю грамматикӣ ва услубии онҳо, хусусиятҳои фонетикӣ, сохтори талаффузӣ ва системанокии оҳанги талаффузи онҳо низ омӯхта шаванд.

2. Вожаҳои ифодакунандаи ҷинсият дар ҳар як забон мавқеи муайян доранд, аз ин лиҳоз хуб мешуд, ки ҷиҳати этимологӣ ин навъ калимаҳо низ таҳқиқ мешуд.

3. Вожагон ва истилоҳоти хешовандӣ, ки ба фарҳанг, урф ва таомули мардум бастагӣ доранд, хуб мешуд, ки дар доираи забоншиносии иҷтимоӣ, этнолингвистика ва решашиносӣ низ пажӯҳиш ёбанд.

4. Мавриди мураттаб сохтани китобу дастур ва коркардҳои умумӣ оид ба таълими забони адабии муосири тоҷикӣ дар назар доштан ва ба

эътибор гирифтани ин навъи вожаҳо ва истилоҳоти ниҳоят муассиру пуробуранги ифодагари эҳсосот зарур аст.

5. Категорияи чинсият хоси забони тоҷикӣ набошад ҳам, воситаҳои грамматикӣ ва иқтибосӣ чинсият, хосатан пасванди-а-и арабӣ, ки дар баъзе ҳолатҳо объектро муайяну мушаххас менамоянд, дар забонамон бояд барқарор гарданд.

Адабиёт

І. Адабиёти илмӣ

1. Абаев, В.И. Историко-этимологический словарь осетинского языка [Текст] / И. Абаев. Т.1. –М. – Л., 1958. – С. 3-100.
2. Абдуқодиров, А. Забон ва услуби назми Мирзо Турсунзода [Матн] / А. Абдуқодиров. – Душанбе: Дониш, 1978. – 124 с.
3. Абдуллоев, А. Адабиёти форсу тоҷик дар нимаи аввали асри ХI[Матн] /А. Абдуллоев. – Душанбе: Дониш, 1979. – 282 с.
4. Абдулҳадов, Ҷ. Хусусиятҳои маъноии иқтибосот дар “Таърихи Байҳақӣ” [Матн] / Ҷ. Абдулҳадов. – Душанбе, 2013. – 120 с.
5. Айвазова, С. Г. Баробархуқуқии гендерӣ ҳамчун масъалаи тақсимооти нави ҳокимият // Назарияи гендер дар илмҳои гуманитарӣ (Маҷмуаи мақолаҳо, тарҷума аз забони русӣ) [Матн] / С.Г. Айвазова. – Душанбе: Поли-групп, 2005. – С. 5-32.
6. Амонова,Ф. Муҳимтарин масоил ва самтҳои тадқиқоти гендерӣ дар забоншиносии тоҷик // Гендер: Забон ва адабиёти тоҷик. – Будапешт [Матн] / Ф. Амонова. – Душанбе, 2001. – С. 60-64.
7. Байзоев, А. Масоили гендерӣ дар забон ва адабиёт [Матн] / Азим Байзоев. – Душанбе: Ер-граф, 2008. – 126 с.
8. Бердиева, Т. Назарияи иқтибос [Матн] / Т. Бердиева. – Душанбе, 1991. – 128 с.
9. Бобомуродов, Ш., Капранов В. А. Роҷеъ ба калимаҳои аз ҷиҳати шаклу сохтор тағйирёфта дар назму насри форсу тоҷик // Вазифаҳои воҳидҳои забон дар ҷараёни гуфтор [Матн] / Ш. Бобомуродов, В. А. Капранов. – Душанбе, 1995. – С. 15-27.
10. Бобочонова, Д. Ҷанбаи луғавию сохтории вожаҳои сермаъноии соматикӣ (дар заминаи маводи “Шоҳнома”-и Фирдавсӣ) [Матн] /Д. Бобочонова. – Хучанд: Хуросон, 2011. –168 с.
11. Брагина, А. А. Синонимы в литературном языке [Текст] / А. А. Брагина. – М.: Наука, 1986. –127 с.
12. Будагов, Р. А. Слово и его значение [Текст] / Р.А.Будагов. –Л.:

ЛГУ, 1974. – 66 с.

13. Бэм, С. Линзы гендера: Трансформация взглядов на проблему неравенства полов [Текст] / С.Бэм-М.:РОССПЭН, 2004. – 336 с.

14. Гвоздарев, Ю. А. Лексика и фразеология современного русского языка. – Ростов [Текст] / Ю. А. Гвоздарев. – Душанбе, 1989. – 184 с.

15. Гендер: Забон ва адабиёти тоҷик [Матн] – Будапешт – Душанбе, 2001. – 165 с.

16. Горошко Е. И. Языковое сознание: гендерная парадигма: монография [Текст] / Е.И.Горошко. – М. – Харьков: «ИНЖЭК», 2003. – 440 с.

17. Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик. Ҷ.1. [Матн] – Душанбе: Ирфон, 1985. –356 с.

18. Гухман, М.М. Доиндоевропейские термины родства в германских языках [Текст] / М.М Гухман. // Памяти академика И.Я. Марра. –М. –Л., 1978. – С. 115-123.

19. Ғаффоров, Р. Вазифаҳои услубии калимаҳои омонимӣ ва сермаъно [Матн] / Р. Ғаффоров // Мактаби советӣ. – №8, 1990. – с.16-18.

20. Ғаффоров, Р. Калимаҳои антонимӣ ва хусусиятҳои услубии онҳо [Матн] / Р. Ғаффоров // Мактаби советӣ, 1977, № 12. – с.25-27. «А»

21. Ғаффоров, Р. Нависанда ва забон [Матн] / Р. Ғаффоров – Душанбе, 1977. – 208 с.

22. Ғозиев, М. Корбасти вожаҳои иқтибосии арабӣ дар матбуоти тоҷикӣ [Матн] / Мазҳариддин Ғ. –Душанбе: «Бебок», 2012. –188 с.

23. Давлатов, О. Хелҳои омонимия дар забони тоҷикӣ [Матн] / О. Давлатов // Мактаби советӣ. -1988. -№3. –с.10-17.

24. Давлатова, М. Сермаъноии феълҳои сода дар «Зайн-ул-ахбор»-и Гардезӣ [Матн] / М. Давлатова // Баъзе масъалаҳои забоншиносии тоҷик. – Душанбе, 1964. – с.116-139.

25. Девонакулов, А. Асрори номҳои кишвар [Матн] / А.Девонакулов Душанбе: «Ирфон», 1989. – 223 с.
26. Дешериев Ю.Д. Чеченский язык // Языки народов СССР. Т. 4. Иберийско-кавказские языки / [Текст] Ю.Д.Дешериев. – М., 1967. – С. 190-209.
27. Евгеньева, А.П. Словарь русского языка. Том 2 [Текст] / А.П.Евгеньева. – М.:Русский язык, 1986. – 736 с.
28. Зайниддинова, З. Аз хусуси истилоҳи «палонҷ» ва синонимҳои он. //Забоншиносии тоҷик [Матн] / З.Зайниддинова. – Душанбе: Дониш, 1980. – С. 104-107.
29. Зайниддинова, З. Истилоҳҳои хешутаборӣ // Шеваи ҷанубии забони тоҷикӣ [Матн] / З. Зайниддинова. Ҷ1. – Душанбе, 1973. – 173 с.
30. Иванов, В.В. Хеттский язык [Текст] / В.В. Иванов. – М., 1963. – 437 с.
31. Кабиров, Ш. Луғати омонимҳои забони тоҷикӣ [Матн] / Ш. Кабиров. – Душанбе: Маориф, 1992. – 239 с.
32. Кабиров, Ш. Синонимҳои пайдарпай дар «Таърихи Бадахшон» [Матн] / Ш. Кабиров // Мақолаҳо доир ба забон ва адабиёти тоҷик. – Душанбе, 1983. – С. 83-85.
33. Камолиддинов, Б. Забон ва услуби Ҳаким Карим [Матн] / Б. Камолиддинов. – Душанбе: Ирфон, 1967. –186 с.
34. Камолиддинов, Б. Нависанда ва иқтибоси калима [Матн] / Б. Камолиддинов //Сухандонон сухан санчида гӯянд. – Душанбе, 2005. – 148 с.
35. Камолиддинов, Б. Ҳусни баён [Матн] /Б. Камолиддинов. – Душанбе: Ирфон, 1989. – 120 с.
36. Капранов, В. А. Таджикско-персидская лексикография в Индии XVI-XIX вв [Текст] / В. А. Капранов // Душанбе: Дониш, 1978. –221 с.
37. Каримов, А. Луғати идеограммаҳои забони паҳлавӣ [Матн] / А. Каримов. – Душанбе, 1983. – 47 с.

38. Кирилина А.В. Гендер: лингвистические аспекты [Текст] / А.В. Кирилина М: Издательство социологии РАН, 1999. – 189 с.
39. Кирилина, А.В. Лингвистические гендерные исследования [Текст] / А.В. Кирилина, М. Томская // Отечественные записки. – № 2 (23). – 2005. – С. 112-132.
40. Кристи, А. Третья девушка [Текст] / А. Кристи. – М.: «Э». – 2018. – 352 с.
41. Қосимова, М. Н. Забони адабии тоҷик дар аҳди Сомониён [Матн] / М.Н. Қосимова // Адаб, 1998, №1 –3. – С. 12-18.
42. Қосимова, М. Н. Мухтасар оид ба истилоҳоти забоншиносии пешини тоҷик [Матн] / М. Н. Қосимова. – Душанбе, 2003. – 113 с.
43. Луконин В. Г. Древний и ранее-средневековый [Текст] / В. Г. Луконин. – Л., 1987. – 211 с.
44. Чамшедов, П. Шодибекова. М. Луғати шуғнонӣ-англисӣ (категорияи чинсият) [Матн] / П.Чамшедов, М. Шодибекова. – Душанбе, 2015. – 110 с.
45. Магомедов, А. К вопросу о динамике развития системы грамматических классов в чеченском языке [Текст] / А.К. Магомедов // Ежегодник иберийско- кавказского языкознания. XII. – Тбилиси, 1985. – С. 235-285.
46. Махмудов, М, Чураев Г. Луғати шеваҳои забони тоҷикӣ: лаҳҷаҳои ҷанубӣ [Матн] / М. Махмудов, Г. Чураев. Ҷилди 1. – Душанбе. – Дониш 1997. – 289 с.
47. Мачидов, Ҳ. Сеҳри сухани форсии тоҷикӣ [Матн] / Ҳ. Мачидов. – Душанбе: Дақиқӣ, 2014. – 352 с.
48. Мачидов, Ҳ. Забони адабии муосири тоҷик. Ҷилди 1. – Луғатшиносӣ [Матн] / Ҳ. Мачидов. – Душанбе, 2007. – 243 с.
49. Мачидов, Ҳ. Ифодаи мафҳум ва ном бо калима [Матн] / Ҳ. Мачидов // Маърифат, 1997, № 5-6, – С. 6-8.
50. Мачидов, Ҳ. Усулҳои сермаъношавии калимаҳо [Матн] / Ҳ. Мачидов // Маърифат, 1998, № 1-2. – С. 10-13.

51. Маъсумӣ, Н. Асарҳои мунтахаб Ҷ. 2. [Матн] / Н. Маъсумӣ. – Душанбе: Адиб, 2005. – 456 с.
52. Маъсумӣ, Н. Очеркҳо оид ба инкишофи забони адабии тоҷик [Матн] / Н. Маъсумӣ. – Душанбе, 2014. – 230 с.
53. Мирбобоев А. Семантикаи категорияи чинсият дар забони тоҷикӣ // Забон – рукни тоат (Маҷмуи мақолаҳо) [Матн] / А.Мирбобоев.- 2008. – С. 248-258.
54. Мухамадиева, З.А Историко-семантический анализ терминов брачного родства в английском и таджикской языках // ИЗВЕСТИЯ АН Республики Таджикистан. Отделение общественных наук [Текст] / З.А.Мухамадиева. – Душанбе, 2011. –№6 – С.89-93.
55. Мухамадиева З.А. Термин опосредованного брачного родства – сестра мужа (золовка). // Актуальные проблемы изучения и преподавания иностранных языков (Материалы межвузовской конференции РТСУ) [Текст] / З.А. Мухаммадиева. – Душанбе, 2012. – С.125-127.
56. Мухамадиева З. А. Формирование терминологии брачно-родственных отношений в индоевропейских языках (на материале английского и таджикского языков) [Текст] // З. А. Мухамадиева. Известия АН Республики Таджикистан. Серия “Филология и востоковедения”. – Душанбе, 2011. – №2. – С. 14-16.
57. Мухаммадиева З. А. Некоторые вопросы методики анализа терминов родства в английском и таджикском языках (на материале английского и таджикского языков) [Текст] // З. А. Мухамадиева. Вестник Таджикского национального университета. – Душанбе, «Сино», 2011. –№7(71). – С. 303-306.
58. Мухторӣ, Қ. Хусусиятҳои луғавию услубии ашъори Рӯдакӣ [Матн] / Қ. Мухторӣ. – Душанбе: Деваштич, 2006. –130 с.
59. Мухторов, З. Таърихи забони тоҷикӣ [Матн] / З. Мухторов. – Душанбе: Ҳумо, 2003. –152 с.
60. Мухаммадиев М., Талбакова Х., Нурмаҳмадов Ю. Лексикаи

забони адабии ҳозираи тоҷик [Матн] / М. Муҳаммадиев. –Душанбе, 1997. –190 с.

61. Муҳаммадиев, М. Баъзе хусусиятҳои лексикаи «Шоҳнома» [Матн] / М. Муҳаммадиев. – Душанбе: Маориф ва фарҳанг, 2005. – 138 с.

62. Муҳаммадиев, М. Луғати синонимҳои забони тоҷикӣ [Матн] / М. Муҳаммадиев. – Душанбе: Маориф, 1993. –271 с.

63. Муҳаммадиев, М. Маъноӣ асли ва маҷозии калима [Матн] / М. Муҳаммадиев. // Маҷмуаи илмии УДТ, XXVI, нашри 2, 1959. – С. 41-43.

64. Муҳаммадиев, М. Омониҳо дар забони тоҷикӣ [Матн] / М. Муҳаммадиев. // Мактаби советӣ. –№4, 1990. – С.22-25.

65. Муҳаммадиев, М. Синонимҳо дар забони ҳозираи тоҷик [Матн] / М. Муҳаммадиев. – Душанбе, 1962. – 162 с.

66. Муҳаммадҷонова, М. Т. Курси махсуси гендер дар забон ва адабиёти тоҷик // Сборник спецкурсов по гендерным исследованиям [Матн] /М.Т.Муҳаммадҷонова. – Душанбе: Поликом, 2004. – С. 4-29.

67. Мюллер, В.К. Англо-русский словарь [Текст] / Под ред./ В.Д. Байкова. М.: Золотой век, 2004. – 976 с.

68. Назарзода, С. Забон ва истилоҳот (Андешаҳо дар атрофи забони тоҷикӣ ва ташаккули истилоҳот) [Матн] / С. Назарзода. – Душанбе, 2003. – С. 59-71.

69. Насриддини Тӯсӣ. Асос-ул-иктибос [Матн] / Тӯсӣ Насриддин. – Техрон, 1323 ҳ. – С. 8 –48

70. Насруллоев, М. Иқтибосоти арабӣ дар осори мансури Убайди Зоконӣ [Матн] / М. Насруллоев. – Душанбе: Ирфон, 2012. – 182 с.

71. Неменова, Р., Ҷӯраев Ф. Истилоҳҳои ҳешу таборӣ //Шеваи ҷанубии забони тоҷикӣ. Фонетика, лексика. Ҷ. 1. [Матн] / Р.Неменова,Г.Ҷӯраев – Душанбе: Дониш, 1980. – С. 194-204.

72. Олимҷонов, М. Хусусиятҳои луғавию услубии насри таърихӣ (дар асоси эҷодиёти Сотим Улуғзода) [Матн] / М. Олимҷонов. –

Хучанд: Нури маърифат, 2011. – 152 с.

73. Оранский, И. М. Введение в иранскую филологию [Матн] / И.М.Оранский. –М., –1988. –344 с.

74. Османов, М. Н. Стиль персидско-таджикской поэзии 1X-X вв [Матн] / М. Н. Османов. – М. Наука, 1974. – 289 с.

75. Основы иранского языкознания. Новоиранские языки: северо-западная группа [Текст]–М., 1997.

76. Основы иранского языкознания. Древнеиранские языки [Текст] –М., 1979.

77. Основы иранского языкознания. Среднеиранские языки [Текст] –М., 1981.

78. Парвиз Нотили Хонларй. Таърихи забони форсй [Матн]/ Х.Н. Парвиз.Чилди дуюм. – Техрон, 1369. – 400 с.

79. Парвиз Нотили Хонларй. Таърихи забони форсй [Матн] / Х.Н.Парвиз Чилди сеюм. – Техрон, 1369. – 494 с.

80. Пейсиков, Л. С. Лексикология современного персидского языка [Текст] / Л.С. Пейсиков. –М.: Изд. МГУ,1975. –206 с.

81. Персидские и таджикские рукописи Института народов Азии АН СССР [Текст] / Краткий алфавитный каталог / – М.: Наука, 1964, т. 1, с. 226.

82. Поль Жюль Антуан Мейе Les langues du monde [Текст] (соредактор с Марселем Коэном). (Коллекция лингвистики, 16.) Париж: Чемпион. (2-е изд. 1952 г.). site:wiki5.ru

83. Расторгуева, В. С. Древнеиранские языки (авестийский и древнеперсидский) [Текст] / В. С. Расторгуева. // Языки Азии и Африки. Т.2. – М., 1978. – С.18-58.

84. Расторгуева, В. С. Среднеперсидский язык [Текст] / В. С. Расторгуева. – М.:Наука, 1966. –160 с.

85. Розенталь, Д. Э. Практическая стилистика русского языка[Текст] / Д. Э. Розенталь –М.:Высш. школа, 1977. – 316 с.

86. Розенфельд А.З. Материалы по языку и этнографии припамирских таджиков // Страны и народы Востока [Текст] / А.З.Розенфельд –М., 1975, Вып. XVI, –С. 210-222.

87. Рубинчик, Ю. А. Грамматика современного персидского литературного языка [Текст] / Ю.А.Рубинчик. –М., – 2001.

88. Рубинчик, Ю. А. Типы семантических изменений арабских заимствований в персидском языке [Текст] / Ю.А. Рубинчик. // Иранское языкознание. История, этимология, типология. – М.:Наука, 1976. – С. 199-209.

89. Русский язык в чеченской школе [Текст] Пособие для учителя. Грозный: Абат, 2009. – 194 с.

90. Рустамов, Ш. Исм (категорияҳои грамматикӣ, калимасозӣ ва мавқеи исм дар системаи ҳиссаҳои нутқ) [Матн] / Ш.Рустамов. – Душанбе: Дониш, 1981. –219 с.

91. Рустамов, Ш. Калимасозии исм дар забони адабии ҳозираи тоҷик [Матн] / Ш. Рустамов. – Душанбе: Дониш, 1972. –79 с.

92. Рустамов, Ш. Таснифоти ҳиссаҳои нутқ ва мавқеи исм [Матн] / Ш.Рустамов – Душанбе: Ирфон 1972. –92 с.

93. Рустамов, Ш. Як қолаби калимасозии исм // Масъалаҳои забоншиносӣ [Матн] / Ш. Рустамов. – Душанбе: Дониш, 1975. – С. 42-48

94. Сабзаев, С. М. Инкишофи маъноӣ баъзе калимаҳо дар забони тоҷикӣ [Матн] / С. М. Сабзаев. // Мактаби советӣ. –№2. – 1979. – С.14-16.

95. Сабзаев, С. М. Роҳҳои омонимшавии калимаҳо дар забони тоҷикӣ // Мактаби советӣ [Матн] /С. М. Сабзаев. №12, 1979. – С. 34-38.

96. Саймиддинов, Д. Вожасозии забони форсии миёна [Матн] / Д. Саймиддинов. – Душанбе: 2001, 310 с.

97. Саймиддинов, Д. Бархе аз вожаҳои кӯҳна дар ғӯйишҳои тоҷикӣ [Матн] // Номаи Пажухишгоҳ / Д. Саймиддинов. №2. 2002. – С. 5-20. Саймиддинов, Д. Вожашиносии забони форсии миёна [Матн] / Д.

Саймиддинов. – Душанбе: Пайванд, 2001. – 310 с.

98. Саймиддинов, Д. Лексика среднеперсидского языка. Авт. дис. доктор фил. наук [Текст] / Д. Саймиддинов. – Душанбе, 1998. – 54 с.

99. Саймиддинов, Д. Форсии бостон [Матн] / Д. Саймиддинов. – Душанбе, 2007. – 211 с.

100. Саломийён, М. Муассирии сухан [Матн] / М. Саломийён. // Адаб, 1996, №1 –6. – С. 24-31.

101. Саломов, М. Баъзе хусусиятҳои луғавӣ ва услубии «Маснавии маънавӣ»-и Ҷалолуддини Румӣ [Матн] / М. Саломов. – Офтоби маърифат. – Душанбе, 2007. – С. 218 –224.

102. Саломов, М. Ифодаи маҷоз дар ғазалиёти Ҳофизӣ Шерозӣ [Матн] / М. Саломов. – Душанбе: Дониш, 2001. – 138 с.

103. Сафаров, У. Вазоифи умдаи паҷуҳишоти гендерӣ дар адабиётшиносии тоҷик [Матн] // Гендер: Забон ва адабиёти тоҷик. – Будапешт – Душанбе, 2001. – С. 5 – 9.

104. Сепир, Э. Мужской и женский варианты речи в языке яна [Текст] / Э. Сепир // Избранные труды по языкознанию и культурологии. – М., 1993. – С. 455-461.

105. Сиёев, Б. Таърихи воҳидҳои ҷуфт дар забони адабии тоҷик [Матн] / Б.Сиёев //Мақтаби советӣ. – 1969, №9. – С. 26-36.

106. Словарь гендерных терминов [Текст] / Под ред. А.А. Денисовой / Региональная общественная организация «Восток-Запад: Женские Инновационные Проекты». – М.: Информация XXI век, 2002. – 256 с.

107. Современный русский язык. Ч.2. [Текст] Словообразование. Морфонология. – М.: Наука, 2001. – 215 с.

108. Согдийские документы 3. Горы Муг. Вып. 2. Юридические документы и письма. Чтение, пер. и коммент [Текст] / В. А. Лившица. – М., 1962.

109. Ставиский, Б. Я. Искусство и культура древних иранцев: Великая степь, Иранское плато, Средняя и Центральная Азии [Текст] /

Б. Я. Ставиский. – М.:РГГУ, 2002. – 388 с.

110. Сулаймонӣ, Усмон. Таҳлили муқоисавии қорбурди вожаҳои ношоиста дар осори ниёгон [Матн] /Усмон Сулаймонӣ// Маводи конференсияи байналмилали «Масъалаҳои мубрами тадқиқоти муқоисавӣ-типологии забонҳо ва усулҳои муосири таълими забонҳои хориҷӣ» 14.04. 2018. –С. 347-351

111. Табаров, Хайрулло. Ҳочӣ Ҳусайн-шоири суханофарин [Матн] / Х. Табаров. – Душанбе, 2012. – 176 с.

112. Таджиев, Д.Т. Слово «об»-вода в современном таджикском языке [Текст] / Д. Т. Таджиев. // Труды ИЯ АН СССР. Т.1. – М., 1952. – С. 42-60.

113. Талбакова, Ҳ. Воҳидҳои фразеологии антонимӣ // Масъалаҳои забоншиносии тоҷик (Маҷмуаи мақолаҳо) [Матн] / А.Ҳ.Талбакова. – Душанбе, 1990. – С. 46 –50.

114. Талбакова, Ҳ. Луғати антонимҳои забони адабии тоҷик [Матн] / Ҳ.Талбакова. – Душанбе, 2000. – 129 с.

115. Тимаев, А.Д. Категория грамматических классов в именах существительных нахских языков [Текст] //Вопросы отраслевой лексики//А.Д. Тимаев. – Грозный, 1983. – С. 111 –125.

116. Тоҷиев, Д. Осори мунтахаб[Матн] / Д. Тоҷиев. – Душанбе, 2005. – 483 с.

117. Трофимова, Е.И. Терминологические вопросы гендерных исследований в филологических науках [Текст] /Е.И. Трофимова // Тезисы докладов Второй международной конференции «Гендер: язык, культура, коммуникация». – МГЛУ, Москва, 22-23 ноября 2001г.

118. Услар, П.К. Чеченский язык [Текст] // Этнография Кавказа. Языкознание. II. Чеченский язык/П.К. Услар. – Тифлис, 1888. – 424 с.

119. Ушакин, С.А. «Человек рода он»: знаки отсутствия // О мужественности. Сборник статей. Сост [Текст] /С. Ушакин. – М.: Новое литературное обозрение, 2002. – 720 с.

120. Фарзона, духти Саидумрон, Фарҳанги ном [Матн] / С.Фарзона Хучанд: Ношир, 2013. –272 с.
121. Фарҳанги тоҷикӣ ба русӣ [Матн] (Таджикско-русский словарь). Душанбе, –2006. –784 с.
122. Феҳристи номҳои миллии тоҷикӣ [Матн] – Душанбе, 2017. – 320 с.
123. Фозилов Д. Хусусиятҳои лексикии «Сафарнома»-и Носири Хусрав[Матн] / Д. Фозилов. – Душанбе, 2013. – 168 с.
124. Хочаев, Д. Афкори забоншиносии тоҷик дар асрҳои X-XV[Матн] / Д. Хочаев. – Душанбе: Маориф ва фарҳанг, 2013 – 344 с.
125. Хоркашев, С. Баррасии лингвистии гурӯҳҳои мавзӯии таркиби луғати лаҳҷа [Матн] / Хоркашев С. – Душанбе: Маориф, 2014, – 233 с.
126. Ҳалимов, С. Таърихи забони адабии тоҷик (асри X) [Матн] / С. Ҳалимов. – Душанбе, 1979. –101 с.
127. Ҳалимов, С. Таърихи забони адабии тоҷик (асри XI-XII) [Матн] / С. Ҳалимов. – Душанбе, 2002. – 96с.
128. Ҳалимов, С. Шукурова К. Забони ҳозири тоҷик (ҳиссаҳои номи нутқ) [Матн] / С. Ҳалимов. – Душанбе, 1988. – 95 с.
129. Ҳасанов, А. Унсурҳои луғавӣ ва баъзе қолабҳои сарфию нахвии осори садаҳои X-XII дар ғӯйиши шимолӣ (бахши Фарғонаи ғарбӣ) [Матн]/ А. Ҳасанов. – Хучанд: Нури маърифат, 2003. – 253 с.
130. Ҳикматуллоев, Неъматулло. Хусусиятҳои маъноӣ услубии муродифоти луғавӣ [Матн] / Н. Ҳикматуллоев. – Хучанд: Ношир, 2013. –148 с.
131. Ҳомидов, Д. Топонимияи водии Кешрӯд [Матн] / Д. Ҳомидов. – Душанбе: Маориф, 2014. –168 с.
132. Ҳочиев, С. Забони адабии тоҷик дар ибтидои асри XX [Матн] / С. Ҳочиев. – Душанбе: Дониш, 1977. – 116 с.
133. Ҳошимов, С. Баъзе хусусиятҳои синонимҳо дар «Гулистон»-и Саъдии Шерозӣ [Матн] / С. Ҳошимов. //Масъалаҳои филологияи

точик. – Душанбе, 1971. – С. 22 – 44.

134. Хусейнов, Х. Забон ва услуби «Одина»-и устод Айни [Матн] / Х. Хусейнов – Душанбе, 1973. – 140 с.

135. Чикобава А.С. К генезису второго грамматического класса («женского рода») в горских кавказских языках [Текст] /А.С.Чикобава // Сообщения АН ГССР. Т. III, № 4. – С. 379 –380.).

136. Чумъев, М. Хусусиятҳои лексикони семантикии «Нафахотул- унс»-и Абдурахмони Чомӣ [Матн] / М. Чумъев. – Душанбе: «Эҷод», 2009. – 160 с.

137. Чунайдӣ Фаридун. Дар бораи вожаҳои «зан, «бону» ва «дӯшиза» [Матн] // www. ParsiAnjoman.ir.

138. Чӯраев. Р. Этимологияи 100 калима [Матн] / Р. Чӯраев. – Душанбе: Маориф, 1985. – 28 с.

139. Шанский, Н. М. Лексикология современного русского языка [Текст] / Н. М. Шанский. –М.:Просвещение, 1972. – 326 с.

140. Шарифова, Ф. Хусусиятҳои вожагонии «Кашф-ул -махҷуб»-и Хучвирӣ [Матн] / Ф. Шарифова. – Душанбе: «Ирфон», 2011. – 140 с.

141. Ширинбонуи Исматуллоҳ. Дафтари ишқ (Баъзе хусусиятҳои лексикӣ-семантикии ғазалиёти Камоли Хучандӣ) [Матн] / И. Ширинбону. – Душанбе: Ирфон, 2007. –144 с.

142. Шмелев, Д. Н. Проблемы семантического анализа лексики [Текст] / Д. Н. Шмелев. – М.:Наука, 1973. – 280 с.

143. Шмелев, Д. Н. Современный русский язык. Лексика [Текст] / Д. Н. Шмелев. – М.:Просвещение, 1977. – 334 с.

144. Эдельман Д. И. К истории язгулямских и шугнано-рушанских указательных местоимений [Текст] // Иранское языкознание. История, этимология, типология (к 75-летию проф. В. И. Абаева). /Д.И.Эдельман.–М, 1976. С. 47-52.

145. Энциклопедияи советии тоҷик [Матн] Ҷ.6. – Душанбе: Сарредаксияи Энциклопедияи советии тоҷик, 1986. – 640 с.

146. Энциклопедияи адабиёт ва санъати тоҷик [Матн] Дар се ҷилд.

–Душанбе: Сарредаксияи илмии энциклопедияи миллии тоҷик. Ҷ.1 – 1988; Ҷ.2 –1989; Ҷ.3 –2004.

147. Языки Азии и Африки. Индоевропейские языки. Иранские языки. Дардские языки. Дравидийские языки. Т. II.–М., 1978.

148. [https:// ashkbous.blog.ir/](https://ashkbous.blog.ir/) / www.vogashinos.ir/ / ... عادل اشک بوس

149. [https:// www.vajehyab.com](https://www.vajehyab.com).

150. [https:// www.ensani.ir.>article>author...](https://www.ensani.ir.>article>author...) عاطفی سادات میرسعیدی

151. [https:// www.amrdod.ir/](https://www.amrdod.ir/) / [2010. نوامبر. 25].

II. Фарҳангҳо

1. Алиакбар, Деххудо. Луғатнома Ҷ. 1. [Матн] /Д. Алиакбар. – Техрон, 1377. – 527 с.

2. Муҳаммад, Ғиёсуддин. Ғиёс-ул-луғот Ҷ.1. [Матн] /Ғиёсуддин Муҳаммад. – Душанбе: Адиб, 1987. – 480 с.

3. Муҳаммад, Ғиёсуддин. Ғиёс-ул-луғот Ҷ.2. [Матн] /Ғиёсуддин Муҳаммад. – Душанбе: Адиб, 1988. – 416 с.

4. Муҳаммад, Муин. Фарҳанги форсӣ Ҷ.1. [Матн] /Муин Муҳаммад. –Техрон, 1996. –1472 с.

5. Муҳаммад, Муин. Фарҳанги форсӣ Ҷ.2. [Матн]/Муин Муҳаммад. –Техрон, 1996. –2274 с.

6. Муҳаммади, Ҳасандӯст. Фарҳанги решашинохтии забони форсӣ. Ҷ.1. (а-б) [Матн] /Ҳасандӯсти Муҳаммад. –Техрон, 1393 х. – С. 1-585.

7. Муҳаммадиев, М. Луғати синонимҳои забони тоҷикӣ [Матн] / М. Муҳаммадиев. – Душанбе: Маориф, 1993. – 271с.

8. Муҳаммадхусайни, Бурҳон. Бурҳони қотеъ [Матн] / Бурҳон Муҳаммад Хусайн. Бо эҳтимоми дуктур Муҳаммад Муин дар чаҳор ҷилд. – Техрон, 1362. – 2469 с.

9. Нуров, А. Фарҳанги ашъори Рӯдакӣ [Матн] / А. Нуров. – Душанбе: Маориф, 1990. – 368 с.

10. Персидско-русский словарь. Т.1. [Текст] //Ю. А. Рубинчик. – М.:Рус. яз., 1983. – 800 с.

11. Фарҳанги тоҷикӣ ба русӣ [Матн] Зери таҳрири Д. Саймиддинов ва ғ. – Душанбе, 2006. – 784 с.
12. Фарҳанги забони тоҷикӣ. – Ҷ.1. М. [Матн] Советская энциклопедия, 1969. – 951 с.
13. Фарҳанги забони тоҷикӣ. – Ҷ.2. М. [Матн] Советская энциклопедия, 1969. – 950 с.
14. Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ. Ҷ. 1. [Матн] – Душанбе, 2008. – 950 с.
15. Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ. Ҷ. 2. [Матн] – Душанбе, 2008. – 945 с.
16. Фозилов, М. Фарҳанги ибораҳои рехта Ҷ.1. [Матн] / М. Фозилов. – Душанбе: Нашр. давл. Тоҷ., 1963. – 953 с.
17. Фозилов, М. Фарҳанги ибораҳои рехта Ҷ.2. [Матн] / М. Фозилов. – Душанбе: Ирфон, 1963. – 804 с.
18. Хусейнов, Х. Шукурова К. Луғати терминҳои забоншиносӣ [Матн] / Х. Хусейнов. – Душанбе: Маориф, 1983. – 255 с.
19. Ҷӯраев, Р. Этимологияи сад калима [Матн] / Р. Ҷӯраев. – Душанбе: Маориф, 1985. – 42 с.
20. Этимологический словарь иранских языков. Т. III. [Текст] // В. С. Расторгуева, Д. И. Эдельман. – М., 2007. – 493 с.
21. Январ Шукрии Самарқандӣ. Фарҳанги номвожаҳои форсии тоҷикӣ [Матн] / Ш. Январ. – Душанбе: ЭР – граф, 2010. – 392 с.
22. لغت نامه دهخدا, انتشارات دانشکاه تهران, ویستا آرا. (Multimedia CD)
23. صدری افشار، غلامحسین. فرهنگ فارسی امروز. تهران، 1375. 1240 ص.

III. Сарчашмаҳои матнҳои таҳлил:

1. Айнӣ, С. Ёддоштҳо [Матн] / С. Айнӣ. Ёддоштҳо (чаҳор қисм). Иборат аз як китоб / С. Айнӣ – Душанбе: Сарредаксияи илмии Энциклопедияи Миллии Тоҷик, – 2009. 680 с.
2. Айнӣ, С. Марги судхӯр (қиса) [Матн] / Садриддин Айнӣ. – Душанбе: Адиб», – 2010. 220 с.

3. Икромӣ ,Ҷ. Духтари оташ [Матн] / Ҷ.Икромӣ – Душанбе: Ирфон, 1983. – 528 с.
4. Махсумзод, Р. Кафан киса надорад. Повест, ҳикояҳо ва андешаҳо [Матн] / Р. Махсумзод – Душанбе, 2009. – 256 с.
5. Маҳмудов, К. Кофтукӯви ҷинояткор [Матн] / К. Маҳмудов. – Душанбе: Ирфон, 1994. – 192 с.
6. Мирзоев, К. Дар орзуи падар [Матн] / К. Мирзоев. – Душанбе: Адиб, 1990. – 400 с.
7. Мирзоев, К. Марги бегуноҳ [Матн] / К. Мирзоев. – Душанбе, 2012. – 527 с.
8. Мирсаид, Миршакар. Шеърҳо ва достонҳо [Матн] / Миршакар. М. – Сталинобод, 1954. – 318 с.
9. Муҳаммадиев, Ф. Асарҳои мунтахаб [Матн] / Ф.Муҳаммадиев – Ҷ. 2. – Душанбе: Ирфон, 1980. – 504 с.
10. Ниёзӣ, Ф. Сарбозони бесилоҳ [Матн] / Ф. Ниёзӣ – Душанбе: Адиб, 1989. – 414 с.
11. Одинаев, Ҷумъа. Гузашти айём. Роман [Матн] / Ҷумъа Одинаев.– Душанбе: Алиб. 1989. – 400 с.
12. Сафиева, Г. Занони Сабзбаҳор [Матн] / Г.Сафиева – Душанбе: Адиб, 1990. – 360 с.
13. Сафиева, Г. Шуъла дар санг (гулчини ашъор) [Матн] / Г.Сафиева –Душанбе: Адиб, 2011. –384 с.
14. Самад, А. Гардиши девбод [Матн] / Абдулҳамид Самад. – Душанбе: Адиб, 2007. – 568 с.
15. Собир, Б. Аз гули хор то Симхор: Гулчини шеърҳо [Матн] / Б.Собир – Москва: Интрансдорнаука, 2003. – 256 с.
16. Турсун, С. Се рӯзи як баҳор. Роман [Матн] / С. Турсун. – Душанбе: Адиб, 1988. – 356 с.
17. Улуғзода, С. Восеъ [Матн] / С.Улуғзода – Душанбе: Ирфон, 1979. – 368 с.

18. Улуғзода, С. Фирдавсӣ [Матн] / С.Улуғзода. – Душанбе, 1988. – 272 с.
19. Фарзона. Саду як ғазал [Матн] / Фарзона. – Душанбе: Ирфон, – 2011. 104 с.
20. Фарзона. Мухри гули мино [Матн] / Фарзона –Хучанд: Ношир, 2006, 400 с.
21. Шералӣ Л. Девони дил [Матн] / Л.Шералӣ. – Душанбе: Адиб, 2006. – 492 с.
22. Шералӣ Лоиқ. Куллиёт. Иборат аз ду чилд. Чилди 1. Ашъор [Матн] / Л. Шералӣ. – Душанбе: Адиб. – 2008. – 560 с.

НАШРИ ТАЪЛИФОТИ ИЛМӢ ДАР МАВЗУИ

ДИССЕРТАТСИЯ:

I. Дар маҷаллаҳои тақризшавандаи Комиссияи олии аттестатсионии назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон:

[М-1]. Муродзода М. Таҳаввулоти маъноиву шаклии вожаи «бача» дар осори бадеии муосир [Матн] / М. Муродзода // Паёми ДМТ. – Душанбе, 2017. – № 4/6. – С. 54 – 57.

[М-2]. Муродзода М. Таҳаввулоти маъноӣ дар инкишофи сохтори вожаҳои «мард» ва «зан» дар асоси асарҳои бадеии муосир. [Матн] / М. Муродзода // Паёми ДМТ. – Душанбе, 2018. – № 4. – С. 28 – 33.

[М-3]. Муродзода М. Асрори чинсияти дастурӣ (грамматикӣ). [Матн] / М. Муродзода // Паёми ДМТ. – Душанбе, 2018. – № 6. – С. 131 – 135.

[М-4]. Муродзода М.Таҳаввули сохторӣ ва маъноии вожаи «зан» дар забони тоҷикӣ. [Матн] / М. Муродзода // Гузоришҳои АМИТ.- Душанбе, 2020. – №2 (010).-С..227-230.

II. Таълифоти муаллиф дар маҷмуаҳо ва нашрияҳои дигари илмӣ:

[М-1]. Муродзода М. Ташаккули категорияи «гендер» дар забоншиносии муосир. [Матн] / М. Муродзода // Забон-ҳастии миллат (маҷмуи мақолаҳо бахшида ба 30-юмин солгарди

Истиқлолияти давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон).-Душанбе: ДМТ, 2021.– С.254.

[М-2]. Муродзода М. Таркиби морфологии калимаҳои мураккаби ифодакунандаи мафҳумҳои ҳешутаборӣ. [Матн] / М. Муродзода // Забон-ҳастии миллат (маводи конференсияи ҷумҳуриявии илмӣ-назариявӣ «Масъалаҳои сарфи забони тоҷикӣ ва усули таълими онҳо»). – Душанбе: ДМТ, 2019.– С.232.

[М-3]. Муродзода М. Асрори чинсияти дастурӣ (грамматикӣ). [Матн] / М. Муродзода // Забон-ҳастии миллат (маводи конференсияи ҷумҳуриявии илмӣ-назариявӣ – Душанбе: ДМТ, 2018.– С.180.